

IVO ANDRIĆ
MAGYAR MUSZTAFÁ

Csuka Zoltán fordítása

TARTALOM
MAGYAR MUSZTAFÁ
ELÁTKOZOTT UDVAR
A VEZÍR ELEFÁNTJA

BORI IMRE:
TÖRÖK VILÁG IVO ANDRIĆ MŰVEIBEN

MAGYAR MUSZTAFÁ

Alighogy virradt, lejöttek a városból a dobosok, gyülekezni kezdtek a lovasok, hogy fogadják a hazatérő vitézt.

Negyedik napja már, hogy Dobojban nagy a vigalom, az osztrákok fölött aratott banjalukai diadalt ünneplik. Egész Bosznia ujjongott, de Doboj különösen, mert idevalósi Magyar Musztafa, a banjalukai csata legnagyobb vitéze. Hihetetlen hírek érkeztek a németek pusztulásáról, a keresztény rájanép lemészárlásáról és Magyar Musztafa hősiességéről. Mára várják a nagy vitézt.

Egész nap becsapták őket az országútról felgomolygó porfelhők. Csak az alkonyati ima, az ityindi táján érkeztek meg az első lovasok Banjaluka alól, s pontosan az esti ima, az aksam idején bukkant elő Magyar Musztafa, kürtök zengése és zászlók lengése közepette. Görnyedt volt, s valahogy kicsinynek látszott (mert miközben beszéltek róla és vártak rá, alakja megnőtt az emberek képzeletében). Hajlott természetével, sötéten és beburkolózva inkább ájtatos és sokat tanult zárándokra hasonlított, semmint Magyar Musztafára, akiről annyit meséltek és daloltak.

Sietősen, se jobbra, se balra nem tekintve, lovagolt át az ujjongó, kavargó tömegen. Anélkül, hogy bárkihez fordult s egyetlen szót is szólt volna, bement tornácos házába, a nyüzsgő sokaság pedig ott maradt az udvar előtt, s nézegette, hogyan rakják le a zsákmányt a lovacról.

Ez már a harmadik eset, hogy Musztafa visszatér víz mellett álló, megroskadt házába.

Néhány meglehetősen sovány jobbágyon kívül ez volt minden, ami a bátyjával történt osztozkodás után tékozló és iszákos apjáról rámaradt, habár nagyapja, Magyar Avdaga, ez az egykori híres és tekintélyes magyar családból származó törökös, nagy vagyont szerzett és hagyott hátra.

Tizenöt éves korában, amikor édesapja meghalt és bátyja megnősült, Szarajevóba küldték, hogy ott a medreszán, azaz a papneveldeben tanuljon. Négy sanyarú és nehéz esztendőt töltött ott. Huszadik esztendejében egy láda könyvvel, s a medresza diákjának szűkös motyójával, no meg egy ébenfából készült, nyílásain ezüsttel kivert nagy török síppal, zurnával a hóna alatt, hazatért Dobojba, s nem a bátyjánál szállt meg, hanem ebben az ódon, tornácos házban.

Teljesen megváltozott. Duzzadt ajka fölött pelyhedző bajszával, hajlottan, komoran, mosolytalanul járt-kelt, nem barátkozott és nem is állt szóba senkivel. Napközben Iszmet agánál, a városi hodzsánál a könyveket bújta, éjszakánként pedig sokáig fújta török sípját, amelynek hangja messze szállt a ház körül elterülő folyó menti vidéken. S mikor az első nagy toborzás volt, fegyvert fogott, bezárta házát, s Delalić zászlaja alatt Oroszország ellen vonult. Sokáig semmi hír sem jött felőle. Egyik esztendőben az a hír járta róla, hogy elesett, s mivel ifjú volt és senkivel sem barátkozott, hamarosan elfelejtették. Mikor azonban Delalić visszatért, azt mondogatták róla, hogy él („mégpedig jól él”), hogy valamennyi bosnyák közül őt kapta fel legjobban a hír, s nagy tisztességet szerzett. Hat év múlva pedig váratlanul ő maga is visszatért Dobojba. Alig akadt, aki ráismert. Úgy volt öltözve, mint valami sztambuli, fényűzően, gazdagon. Szakállt eresztett, arca sápadt volt és sovány. Kinyitotta házát. Késő éjjel előkereste viaszosvászonba burkolt török sípját, s félénken, hamisan megszólaltatta:

- Tuuuu...tititata...

A hang bántón verte fel a csendet.

Látta, hogy lélegzete nem elég erős és nem tart ki, ujjaiiban sincs meg a hajdani fürgeség, s a régi dallamokra sem emlékszik. Visszagöngyölte a zurnát, s átadta magát az álmatlanság kínjainak, amely nem hagyta el, mióta a csatákból kikerült.

Ez a kínlódás minden éjszaka megújult. Hirtelen elfelejtette mindazt, ami valaha történt, még a saját nevét is, s mivel így, első félálmában minden emléke és a holnaphoz fűződő minden gondolata kihunytt, s csak a sötétség malomköve alatt összekuporodó teste maradt meg, bizsergés futott végig a lábán, a szívében pedig rettenetes támadt, s hideg áramlásként félelem terjedt szét egész testében. Időről időre a legnagyobb erőfeszítés árán is, de fel kellett kelnie; meggyújtotta a lámpát, és ablakot nyitott, hogy megbizonyosodjék róla: még életben van, még nem morzsolták, nem hordták szét a sötét erők. Így ment ez hajnalig, mikor végre ólmos nyugalom áradt szét testében, s elnyomta a rövid, de a világon mindennél kellemesebb és könnyörületesebb álom. A másnap pedig olyan volt, akár a többi. Így folytatódott ez egyre, s még csak nem is gondolt rá, hogy valakinek megmondja. A hodzsákat megvetette, az orvosoknak pedig nem hitt.

S emez első éjszaka után, mikor a városba ment, a kafanákban minden ember odább mozdult, hogy helyet teremtsen neki, ő azonban sem arra nem volt képes, hogy elmosolyodjék, sem Sztambulról, sem hadakozásairól nem tudott mesélni, hogy kielégítse kíváncsiságukat. S lassanként megint lenézték és megfélemeztek róla. Mikor azonban Szlavóniában megkezdődtek a harcok, az első csapat élén elment ugyanolyan csendben, mint ahogy megérkezett.

S megint hírek jöttek magyarországi és szlavóniai vitézkedéseiről, s az Orljava torkolatánál lezajlott szörnyű ütközetéről. Mikor pedig az osztrákok körülzárták Banjalukát, a keresztény nép bekergette a törököket a banjalukai várba, s a várost kifosztotta, az egész boszniai haderő a Vrbashoz vonult. Úgy látták azonban, hogy az osztrákok túlerőben vannak, s ezért nem mertek rájuk támadni mindaddig, amíg Magyar Musztafa elő nem állt a haditerffel: a folyón, kissé följebb, tutajokat kell ácsolni, amelyeket éjnek idején leúsztatnak a folyón, s egymás mellé állítanak; pirkadatkor pedig átözönlik rajtuk a török sereg, és váratlanul lecsap az osztrákokra.

Azon az éjszakán, mialatt a tutajokat ácsolták, Magyar Musztafa Crkvina közelében leheveredett egy fűzesben, hogy a hosszú gyaloglást legalább kissé kipihenje. Pihenése vége felé mindenféle álom támadt rá, amúgy is rövid alvását még inkább megkurtítva, s ez teljesen összetörte. Kezdetben elaludt, de hirtelen valami krími gyerekek jelentek meg álmában. Ez sok-sok évvel ezelőtt történt, s azóta sosem gondolt rájuk.

Musztafa akkor egy lovasoztaggal vonult. Az ellenséget üldözték, s eközben egy elhagyott krími nyaralóban szálltak meg éjszakára. Mikor le akartak feküdni, a szekrények mögött négy elbújt gyerekre akadtak. Szőke, rövidre nyírt hajú, fehér arcú gyerekek voltak, szép úri ruhában. Tizenöt lovas volt az osztagban, többnyire anatóliaiak. Magukhoz ragadták őket. A rémülettől és a fájdalomtól félholt gyerekek így mentek kézzel kézzel. Mikor megvirradt, a kicsinyek arca egészen megduzzadt, megkékült, s egyikük sem tudott a lábára állni. Eközben egy erősebb orosz alakulat érkezett, s ők hanyatt-homlok elmenekültek, még arra sem maradt idejük, hogy a gyerekeket lemészárolják. S Musztafa most látja a négy gyermeket. Hallja a közeledő oroszokat. Nyeregbe szeretne szállni, de kengyelvasa elkeveredik. Kicsúszik a lába alól, lóva toporzékol és vonakodik tőle.

Csuromvizesen ébredt. Vergődése és kínlódása közben egészen belegabalyodott a köpenyébe. Hideg volt, hajnal előtt megsűrűsödött a sötétség. Felövezte és rendbe szedte magát, s eközben egyre köpködött dühében és undorában, hogy ilyen váratlan és alattomos álmok gyöttrik.

A törökök már készenlétben álltak a parton, s lassanként hasadni kezdett a hajnal, a tutajok azonban csak vontatottan érkeztek és nehezen sorakoztak egymás mellé. A zörejre, kiáltozásokra a folyó túlsó partján az osztrákok is felriadtak. Az örök erősen figyeltek. Nem lehetett tovább várni. Musztafa jelt adott a tutajosoknak, húzzák még szorosabbra a tutajokat egymáshoz fűző köteleket, s ők maguk húzódnak felre; nyomban ezután kirántotta kardját, és harsányan felfohászkozott:

- Allah! Bismillah! Aki Mohamed hitét vallja...

- Rá a gyaurra!

- Rá a romlottra!

- Allah! Allah! - vette át a kiáltást a sereg eget verően.

Valamennyien Musztafa nyomába tódultak a tutajokra. De mindjárt látniuk kellett, hogy a tutajok messzebb vannak egymástól, mint gondolták. Többen a vízbe estek. Egyesek átugráltak, a többség megtorpant. Csupán Musztafa jutott előre. Mintha szárnya nőtt volna, egyik tutajról a másikra szökelt. Szinte repült a víz fölött. Mialatt a sereg első sorai még a tutajokon tétováztak, Musztafa már a túlsó partra ért, s kíméletlenül a meglepett örökre vetette magát. Mikor látták, hogy vezetőjük egyedül tör előre, a többi török is követte példáját, és tutajról tutajra ugrált. Eközben a hátsó sorok is mind jobban előrenyomták, s azzal fenyegették őket, hogy a vízbe szorulnak. Így nagy dübörgés és üvöltés közepette az első csapatok átkeltek a folyón, habár sokan a vízbe estek és, az imbolygó tutajok körül segítségért kiáltoztak.

Könnyebb győzelmet már rég nem arattak. A hatalmas osztrák tábor, amelyet váratlan időben és váratlan oldalról támadtak meg, egyetlen perc alatt szanaszét rebbent. Eszüket veszítve, falkában menekültek. Musztafa alig érte be az utolsókat, lecsapott rájuk. Villámgyorsan forgolódott köztük, kardja villámló kört vágott, és hideg szelet csapott körülötte. A törökök nagy „Allah” kiáltozás közben érték utol.

A várból előjöttek az eddig körülzárt banjalukai törökök, s megkezdődött a keresztény nép lemészárlása és a fosztogatás.

Este, a győzelem után, Musztafa a sátra előtt hevert, tenyerét meg a mellét a földhöz szorította, mert úgy érezte, hogy minden kis izma a végtelenségig dagad, és mindjárt szétpattan.

Odalátszottak a tüzek, hallani lehetett a fosztogatók kurjantásait és az üldözöttek siránkozását.

- A világ teli van mocsokkal.

Erre gondolt ma reggel is, hajnalban, a Vrba partján, amikor ott állt a két sereg között (az egyik menekül, a másik pedig ijedtében a tutajokon késlekedik), s most is itt érzi szájában a keserű nyálat, amitől szeretne megszabadulni, miközben hangosan kimondja:

- A világ teli van mocsokkal.

De csak a vér lüktet a testében és duzzad benne. Ütőerei lázasan vernek. S az álom elkerüli.

Ettől az éjjeltől kezdve egészen hűtlen lett hozzá az álom; a hajnalt megelőző egy-két órát is teljesen tönkretették az újabb látomások. Éjszakáról éjszakára elmúlt életének már teljesen elfelejtett, örülten zagyva töredékei bukkannak elébe váratlanul. S ezekben az álmokban az volt a legrosszabb, hogy valami borzongató világosság és élesség élt bennük, amely minden egyes alakot és mozdulatot áthatott, mintha mindegyikük saját magának élne s különös jelentőséget rejtene. Lassanként már az éjszaka gondolatára is rettegni kezdett. Saját magának sem vallotta be ezt a félelmet, de az egyre nőtt, kínozza nappal, s még az álom gondolatát is lerombolta, s

együtt élt vele, beleivódott eleven húsába, és selyemszálnál is finomabban, észrevétlenül napról napra mélyebben hasított bele.

Ma este harmadszor tért meg tornácos házába.

S íme, ma este is, minekutána undorral haladt végig a doboji utcákon, az üvöltöző, ugráló csöcseléken át, s miután kíséretétől elbúcsúzott, olyan riadt léptekkel mérte végig a házát, hogy a padlódeszkák csak úgy recsegték-ropogtak lába alatt. Odaküntről behallatszott, amint elkésett legények ujjonganak neki és a győzelemnek, de ő egyre le s fel járkált, nem mert leülni. Ránézett a viaszosvászonra, amelybe régi török sípját göngyölte, meg a zöld könyvesládára, de egyikhez sem nyúlt.

A hegy már egybeolvadt a sötétséggel, s a város elnémult, a domb felől pedig, a romok közül felhangzott egy bagoly huhogása.

Az ablakhoz támaszkodott. Az álmatlanság, a hosszú utazás forrósága s szívének egyhangú dobogása csaknem elaltatta. De most már az álmok előbb érkeznek, semmint álomba merült volna. Vajon egyáltalán lehunyta a szemét? Elébe tárult a mindenféle szeméttel és pókhálóval teli legszélső szoba, s a szögletben egy lánán ott ült a nagyapja, Magyar Avdaga. Arca vörös, szakálla kurta, bajusza hegyes. Így ül ott némán és mozdulatlanul, de már jelenlétében is különös jelentősége van, s olyan elviselhetetlen szorongás és iszony, amely Musztafa torkát fojtogatja. Összerázkódik. Majd meghal a szoba sötétjétől, de nem gyújt világot, hanem tovább járkál, habár tetőtől talpig páncélként szorítja a borzongás, s a lábát sem érzi maga alatt.

Semmiképp sem mert megállni. Mozognia kellett, mert egyformán rettegett az álmatlanságtól és az álmoktól, ha netalán elalszik. S mialatt így le-fel járkált, eszébe jutott Szarajevó, vidám jó barátja Jusufagic, Čekrkline, a zöldbe borult hegy a temetővel meg a puha gyeppel, amelyen valaha mint papnövendék sok délutánt átaludt, s feje alatt karja volt a vánkos... Nem bírta tovább, megnyergelte a lovát, s elment Dobojból, sötétben, mint valami gonosztevő.

Másnap a csarsia, nagy csodálkozására megtudta, hogy az éjjel Musztafa elment hazulról, odakünn a mezőn rátámadt holmi fuvarosokra, megsebesítette őket, lovaikat pedig megugrasztotta.

Hol isten háta mögötti mellékösvényeken vándorolt, hol falvakon át, ütötte-verte s olyan megveszekedett haraggal zargatta a keresztényeket.

Amikor Sutjeskába érkezett, a kolostort zárva találta, mintha kihalt volna. Arra vetődő emberek már előző nap elmesélték a gvárdiánnak, hogy Dobojból errefelé közeledik Magyar Musztafa, nekivadultan, szinte nincs is észnél, s üti-veri, aki útjába kerül.

Fokosa nyelével verdeste a kaput. Csend, némaság. Hátrább lépett, és méregetni kezdte az épületet. Hatalmas háztető. Kicsiny ablakok és szilárd falak. Egy pillanatig arra gondolt, hogy porrá égeti, de már a gondolatra is elfogta az utálkozó unalom, hogy most szalmát meg tüzet keresgéljen. Végül is nevetségesnek látta az egészet, ezt a hatalmas épületet, amely úgy elnémult előtte és benne a szerzetes testvéreket, akik olyan kicsinyek és szürkék, akár az egerek.

- Milyen gyorsan bezárkóztak, hahaha!

Hangos kacagással továbbállt. Ahogy a temető előtt ellovagolt, a ló megbokrosodott egy fehér keresztől, amely a fal mögül kiviláglott. Megrántotta lova zabláját, és megállt. Miközben lovát csitítgatta, és dühösen szidta a frátereket meg a keresztet, a kanyarból egyszerre két szerzetes bukkant elő. Egyikük egy köteg könyvet cipelt, a másik pedig elemózsiás kosarat. Mivel már

nem tudtak visszalépni, az útszéli árokba húzódtak, s alázatosan köszöntötték a törököt. Az megállt mellettük.

- Ti is papazok vagytok?

- Azok vagyunk, éljen a császár egészséggel, bég efendi.

- Aztán ki engedte meg nektek, hogy ezeket a szarvakat ide ültessétek az út szélére, hogy a lovamat ijesztgessék? Mi, ti disznók disznai?

- Nem helyeseljük, bég.

- Mi az, hogy „nem helyeseljük”? Ki engedte meg nektek?

- A vezír is, meg a fényességes szultán - válaszolta az idősebb szerzetes, magas, értelmes szemű és nagy bajuszú férfi.

Musztafa leengedte jobbját, s mintha hirtelen lecsillapodott, haragja elpárolgott volna, csak mereven nézte őket ragyogó tekintetével, mialatt a két szerzetes földre sütött szemmel reszketett előtte.

- Ahá, tehát fermánatok van rá?

- Van, van, bég efendi, de mennyire van, mindenünk van.

- A szultántól is?

- De mennyire! Meg a vezírtől is, egy pedig a szarajevói mullahtól.

- No akkor tedd szépen egymás mellé mind a hármat, s hajítsd őket a fenébe. Hallottad? Ha pedig megkérdez valaki, mért cselekszed, mondd meg neki: így parancsolta ezt Magyar Musztafa, aki olyan, mint a helyéről levált kőszikla, nem kell neki sem álom, sem kenyér, s a törvényt sem ismeri el.

Tébolyodott, merev tekintete láttán és ezekre a szavaira balsejtelem fogta el a szerzeteseket, s még mélyebben meghajoltak. Musztafa leszedte a nyeregszíjat, s megparancsolta a fiatalabbnak, kötözze meg az öregebbet. Az idősebb szerzetes önként hátratette a kezét, a fiatalabbik pedig lassan kötözgette, mert keze szemmel láthatóan reszketett.

- Jól megkötözted?

- Igen, bég.

A török lehajolt, megtapogatta a szíjat, s mikor látta, hogy lazán van megkötve, némán ütésre emelte a fokost. A szerzetes félrekapta a fejét, a fokos éle pedig olyan erővel csapott le a vállára, hogy a boldogtalan jajszó nélkül összeesett. A török azonban a fokos nyelével addig ütötte, míg csak fel nem kelt és meg nem indult előtte, megkötözött társával együtt. Csak úgy csurgott róla a vér, s nyomait otthagya az úton, amerre mentek.

Musztafának az a hirtelen ötlete támadt, hogy a két papot Szarajevóba hajtja, s ott régi barátjának, a gazdag Jusufagićnak adja át, aki híres tréfacsináló volt. Mikor azonban az országút erősen emelkedni kezdett s a nap leszállt, a sebesült szerzetest cserbenhagyta ereje, minduntalan elájult és összeesett. Musztafa hiába ütötte-verte fokosa nyelével a bordáit úgy, hogy a szerencsétlen ember hordóként kongott. Betértek egy út menti elhagyott pajtába. A két szerzetes mindjárt lerogyott a földre, egyik a másik mellé, a török pedig megkötötte lovát, s köpenyét a földre terítette, hogy lefeküdjék. Mindjárt úgy elkapta az álom, ahogyan már rég nem.

Nincs nagyobb gyönyörűség a gyors és mély álomnál.

De ezt a gondolatot is kioltotta és elragadta a köd és a hullámok zaja. A Vrba zúg, és rajta tutajok sorakoznak, de nem olyan súlyosak és véresek, s nem is mozdulnak el olyan távol egymástól, mint ott, a csata idején, hanem könnyedén ringatóznak és úsznak. Mindaddig, amíg egyszer valami félbe nem szakítja a hullámok csobogását, s el nem mozdítja a tutajokat, ő pedig ott leli magát a kemény földön, és hallja a monoton hörgést. Megrázkódik, hirtelen kinyitja szemét, amelyről úgy érzi, iszonyatosan kitágult és hideg, s olyan álmatlanság van benne, mintha sohasem aludt volna. Fülel.

A suttogás abból a szögletből jött, ahol a két szerzetes feküdt.

A sebesült szerzetes (laikus volt) hálát érezve, meggyónt az idősebbnek, s habár a feloldozást már megkapta, nem hagyta abba a beszédet, lázas elragadtatásban egyre a bűnbánat szavait és az ima töredékeit hajtogatta:

- Sze... szeretlek én uram, istenem, mert te vagy a legnagyobb... jóság...

- Mit sugdolóztok, a kutya pogány anyátokat!

Előkapta pisztolyát, s a sötét szögletbe lőtt, ahol a szerzetesek feküdtek. Jajveszékélés támadt, aztán nyögések hallatszottak. Musztafa felugrott, magára kapta a köpenyét, és kivezette lovát. Tökéletesen megfélekedezett Jusufágicról, a szerzetesekről, a kitervelt tréfáról. Gyorsan nyeregbe ült, mintha menekülne előlük.

Egy erdőben lovagolt, a hűvös éjszaka megnyugtatta, a ló pedig egyre riadozott a kiálló gyökerektől, és a fület hegyezve távoli hangokra figyelt. Így ment ez mindaddig, amíg vége nem szakadt az éjszakának s fel nem fehérlett a hajnal. Musztafa akkor lefeküdt egy bükkfa tövébe, a köpenyébe burkolózott. Átjárta a hideg és elaltatta a csend. Mindjárt álmodni kezdett.

Az orljavai csatában volt. Két sötét, mohos sziklafal közé szorult, melyekről víz csöpög, hátát nekiveti, miközben előlről a két Latković testvér, ez a két hatalmas és vad szegénylegény ront rá. Derekasán védekeznek, de tekintete elkalandozik támadói feje fölött a látóhatár mélyére, ahol a homokos síkság egybeér az éggel, s látja, hogy egy sötét ruhás nő bukkan elő keblére szorított kézzel és eltorzult arccal. Ő ismeri és nagyon is jól tudja, hogy az a nő mért szorítja kezét oly görcsösen a mellére, s az arca mért torzul el olyan fájdalmasan. Habár folyton erre gondol, s az asszonyra néz, s visszaemlékszik, hogyan lepte meg ott, Erzerumban, a pénzváltó házában egyedül, s a szegény nő milyen kétségbeesetten igyekezett a karjából szabadulni, közben mégis higgadtan védekeznek a két hajduk ellen. Le szeretné rázni az asszonyt és emlékét, s csak arra törekszik, hogy a hajdukok kardcsapásait elhárítsa, de előnti a harag.

- Hát ezt az asszonyt is magatokkal hoztátok? Kevesen vagytok ti ketten, a betyár anyátokat! Hányan vagytok még?

Villámgyorsan háritja el a csapásokat, de a szegénylegények ádázul a nyakán vannak, kardjuk hegye a szeme előtt villog, ő pedig még szorosabban tapad a sziklához, úgymint végigfut rajta a borzongás, és verejték veri ki a testét.

Egészen átfázva ébred, szitkokkal görcsösen összeragadt szájában, teljesen megdermedve. A nap épp most van felkelőben, s a szemhéját csiklandozza.

Látva, hogy megint nem aludt többet, mint kurta kis órát, s hogy hajnal előtt sincs immár nyugodt álma, tehetetlen dühében felnyögött, kétrét görnyedt, és fejét a földhöz verdeste. Sokáig hánykolódott így, morgolódva, száját egészen elöntötte a hab, s úgy rágcsálta a vörös köpenyt, mialatt a nap magasra emelkedett az égbolton, a hegyek fölé.

Teljesen gyűrötten, összetörve indult lefelé a hegyről, maga mögött vezetve lovát. Csak akkor állt meg, amikor sík földre ért, egy csöveskút mellett. Fénylő, karvastagságú vízsugár ömlött a fenyőből faragott vályúba. A víz túlfolyt a vályú szélén, körös-körül jócskán átítatta a földet, tócsákat és sekély vízü kis pocsolyákat teremtett, melyek fölött pillangók s lebegő fátyolként sűrű muslincarajok remegtek a reggeli fényben.

A ló, miközben patáit a tócsákban áztatta, s bőre meg-megrándult a combján és oldalán, hosszasan ivott. Musztafa pedig mintegy révületben és az üde víztől s az arcán megülő reggeli napfénytől lecsillapultan csak üldögélt a vályú peremén. Akkor a vízbe pillantott, s meglátta árnyékba borult arcát, amely sötét volt, akár a szén, de feje köré kicsiny legyek sűrű raja fonódott, mindegyiken áthatolt a napsugár s csillogott rajta, együttesen pedig reszkető és finom sugarú dicsfényt alkottak. Önkéntelenül is felemelte kezét, s megpillantotta behajlított ujjait, amint elmerülnek ebben az áttetsző, reszkető fényben, a kezén azonban semmit sem érzett, oly aprók és súlytalanok voltak ezek a napfényjárta piciny testecskék. Lova megriadt valamitől és megrántotta; a raj odébblibbent, szertefoszlott, a dicsfény darabokra tört.

Egész délig úgy lovagolt, mintha álomban lebegne, s csodálatosképp lecsillapult. Ezen az éjszakán Szarajevó felé folytatta volna útját, ha az országúton Omer hánjában meg nem állítja a čatići Abduszalam bég, ez a gyér szakállú, kék szemű szószátyár és szájhős. Az egész hánban csak ők szálltak meg. A bég mindenképpen marasztalta, hogy töltsen itt vele az éjszakát, arra számítva, hogy másnap együtt érkeznek Szarajevóba, s az emberek meg ismerősei majd láthatják, hogy Magyar Musztafával, mint útitársával és barátjával érkezik meg a városba. Musztafa beleegyezett. A tikkasztó nap a vége felé járt, őt pedig lassan elfogta az álomosság, ami tulajdonképpen nem volt más, csak fáradtság, amelyben mindenről tudott és mindent érzett. A nap égetett, rosszkedve már torkáig ért és fojtogatta.

Csupán vizet ivott, és lefeküdt anélkül, hogy még egyszer Abduszalam bégre pillantott volna, a hán tulajdonosát pedig megfenyegette, hogy mindenkit megöl, aki álmából felébreszti, legyen az kutya, kakas vagy ember.

Kezdetben mélyen aludt, de akkor hirtelen, mint mindig, mikor legkevésbé várta, elébe bukkantak a krími gyerekek, szökén, gondosan megnyírva, de kissé mereven, simán és erőteljesen, s úgy elsiklottak előle, mint a halak. S a szemükben nincs ájulat, szembogaruk sem esik be a rémülettől, hanem állhatatos és mozdulatlan. Ő már liheg, s szüntelenül igyekszik elkapni a gyerekeket, de közben észrevesz minden változást, a legkisebbet is. S mialatt kínlódik és dühöng, hogy nincs ereje elfogni és kézben tartani őket, hallja, amint a háta mögött valaki azt mondja:

- Meg kellett volna sütnie őket, megfogni, aztán rostra tenni... De most már késő.

Dühöng kínjában. Ezt kellett volna: megsütni! S megint feláll, hogy elfogja őket, de csak hiábavalóan hadonászik, mert erőtlen és nevetséges, a gyerekek pedig kicsúsznak a kezéből, aztán egyszerre elszállnak, mint a felhők.

Úszott a verejtékben, mikor felébredt; lihegett, összevissza gyűrte maga alatt a gyékényt. A nappal elmúlt, sötétedett. Rémület fogta el. Hideg verejték verte ki. Rekedten Abduszalam béget hívta, kávét, pálinkát és faggyúgyertyát rendelt.

Így üldögéltek sokáig kettesben és iszogattak: közöttük nyugtalanul lobogott a gyertya, a szögletek megteltek sötétséggel és nyugtalan árnyakkal, a kis ablakon pedig a sötétkék éjszaka egy darabkája látszott. A hangok keményen és bántóan verődtek vissza az üres szobában.

Abduszalam bég sokat fecsegett magáról, a harcairól, a családjáról. Mesélt gabelai őrhelyéről. De Musztafa csak görnyedten hallgatott, s minden pohár után meg-megrázkódott. Hogy szóra bírja, Abduszalam a banjalukai csatáról kezdett beszélni s arról, hogy látta őt, Musztafát, amint egyik tutajról a másikra ugrik, egymaga terem a parton és pusztítja a németeket.

- S mindezt látni lehetett a paplan alól?

- Mi? Micsoda?

Musztafának ragyogott, ide-oda ugrált a szeme, a bég pedig, aki azt se tudta, hogy megsértődjék-e vagy tréfának fogja fel a dolgot, elkomolyodott. Musztafa tört ki először kacagásban, s a bég nyomban csatlakozott hozzá.

- Tréfa az egész.

- Az hát.

S nyomban folytatta a mesét arról, hogyan fogadta a németeket, akiket Musztafa szétkergetett.

- Hát bizony, azt hiszem, levágtam vagy negyvenet, egy szálig.

- Nocsak!

- Hát, barátom, volt köztük egy bácsi, de gyors, nekiveselkedett a futásnak, én meg utána vettem magam. Összeszedtem minden erőmet, amit az isten adott, s futottam, futottam, futottam...

- S utolérted?

- Mindjárt meghallod. Ahogy az egyik hegyoldalra értünk, látom ám, elhagyja az ereje, kifulladás, én meg utolértem, s azzal: nyissz! Mint a csirkét, úgy levágtam!

- Ejnye, ejnye.

Magyar Musztafa csak nagyokat prüszkölt, sóhajtozott, a bég pedig jócskán belemelegedett a mesébe. Az éjszaka, a pálinka meg a rövid ész nem ismer mértéket, s egyre újabb meg újabb, egyre csodálatosabb hőstettek támadtak, amelyeket még a nagyapja meg a dédapja vitt végbe; még az ő puskaharca is ott fenn a Gabelán egészen más formát kapott.

- Lehet, hogy az isten teremtett így: énbennem nincs félelem. Őrségbe mentünk ki a Mlječić felé, mindannyian reszketnek, súgnak-búgnak a sötétben, én meg csak fölhágok a sáncre, s torkom szakadtából rágyújtok egy nótára, a torkomban meg olyan hang van, istennek hála, akár a török sípé. Később aztán kérdezősködtek is a gyaurok, ki az a hatalmas és hős török, a mieink pedig jól tudják, ki az: ugyan ki lehetne?

- Hát biza, sokat hazudsz.

A képzelet csapongásába és szavaiba egészen beleszédült bég első pillanatban nem akart hinni a fülének.

- Hazudsz, sokat hazudsz, barátom - felelte Musztafa kedvetlenül és türelmetlenül, ajkát összeszorította és dühösen rágcsálta a bajuszát.

A bég csak most bukkant fel füllentései tengeréből. Egyszerre sötétebbnek látta a szobát. A gyertya lángja megremegett, és ide-oda libegett lihegésük kereszttüzeiben. Közvetlen közelben látta Musztafa két különböző nagyságú, vérbe borult szemét, szinte halottian sárga homlokát és fekete szakálla fölött az arcát. Meg is sértődött s meg is rémült. Talpra szökött. Felborult a kerek kis asztal, a peskun, tompán koppant egyet a gyertya és kialudt.

Ha részeg volt is, Musztafa a sokat tapasztalt harcos ösztönével a falhoz húzódott, megtapintotta köpenyét és fegyversziját, s elővonta pisztolyát. Közöttük ott hevert a felborult kis asztal, háttérben az ablak, amely most, a teljes sötétségben, világos négyszögnek látszott. Miközben visszafojtotta lélegzetét, a beállott csendben éles, szisszenő hangot hallott: a bég kihúzta törét a tokból. S most egyszerre, mintha életének számtalan sok viszontagsága jutott volna eszébe, véres gyűlöletében megint arra gondolt: mennyi mocsok van a világon! De ez csak egy pillanat műve volt, nyomban összeszedte magát, lehiggadt és felmérte a helyzetet.

- Ez a bég gyáva és hazug ember, s az effélék könnyen gyilkolnak. A kezében nincs puska, s ha a közelemben akar jutni, az ablak mellett kell elhaladnia.

Fölemelte pisztolyát, az ablak közepére szegezte, és így várt. S valóban egy perccel később egy kar rajzolódott ki az ablakon, s a halvány világosságot nyomban utána eltakarta a bég alakja. Musztafa megnyomta a ravaszt. A dördülés zajában nem is hallotta, amint a bég a földre zuhant.

Omer, az öreg fogadós, semmit sem hallott, vagy nem mert előjönni.

Ezen az éjszakán pihenő nélkül lovagolt az erdőben. Lova fáradtan meg-megállt s visszariadt egy-egy árnyéktól. Ilyenkor ő maga is nézegetni kezdte a magányos fatuskók és árnyékuk furcsa alakját a holdtalan, de világos éjszakában. A különösen vészjósló külsejük előtt megállt, és elkerülte őket. Hirtelen úgy rémlett neki, mintha minden egyes alakkal valami különös hang, suttogás, hívás vagy énekszó is együtt járna; halk, alig hallható hangok, amelyek felcserélődnek, összeszövődnek az alakokkal. De mindannyi elmerült ostorának csattogásában, amellyel ilyenkor lovára sújtott. Mihelyt azonban lova korbácsolását abbahagyta, a hangok megint előrajzottak és rárohantak. Hogy újból elhallgattassa őket, most már maga is felkiáltott:

- Hóóóó!

De akkor az erdő, mindenfelől, valamennyi üregből, fatörzsből és levélről még erősebben igyekezett őt túlkiáltani, s valósággal a hangok özönét zúdította rá:

- Haaaóóóóó!

Összeszedte magát, és teljes erejéből kiáltozni kezdett, habár torka elszorult, lélegzete kifulladt, de a töméntelen sok elháríthatatlan hang túlharsogta, s a fatörzsek, bokrok is fenyegették. Tovább száguldott, nem is érezte a lovat maga alatt, egész testén végigborsózdott a hideg. Hörgött, csukladozott, de szakadatlanul kiabált, amíg végre valami tisztásra nem ért, ahol a hangok elcsendesedtek, széttöredeztek.

Goricán érte a hajnal, Szarajevó fölött. Megállt a szilvások közt. Alatta minduntalan megtántorodott a felvértezett lábú, beesett tomporú ló. Az egész égbolt fényárban úszott, s a könnyű felhőket át- meg átjárta a napsugár. A várost alacsonyan úszó köd borította, amelyből csak a minaretek csúcsa meredt elő, mint megannyi elsüllyedt hajó árboca.

Kezét végighúzta harmatlepte arcán. Hasztalan igyekezett, hogy szétkeresse azt a két nyugtalan, sötét karikát, amelyen át a nappal egész fénye és az alatta fekvő város homályosan kibontakozott. Halántékát tapogatta, jobbra-balra forgolódott, de tekintetével együtt mozogtak azok a sötét karikák is, melyeken át minden reszketőn, ködös sötétségben tárult eléje. A csend is egészen kihalt volt, s ebben a csendben érezte vérenek lüktetését, amint alattomosan ver a tarkójában. Sehogy sem tudott rájönni, merre jár, és milyen nap van ma. Szarajevóra gondolt, de egyre a kaukázusi városok és mináráik tolakodtak elébe, és szövődtek bele gondolataiba. Voltak pillanatok, amikor egészen elvesztette a látását.

Csak nagy nehezen tudott kivergődni a kusza szilvások és kerítések közül, s mikor az első városnegyedbe beért, lovát egy kafána előtt állította meg, ahol a tágas és kellemes zöld térségen, a temető és egy csöveskút mellett, már ült néhány török, és kávé szürcsölt. Leszállt lováról, és bement. Gyűröten, sárosan, bizonytalanul lépegetett a homályon át, amely a szemében honolt. Arcokat látott maga körül, hogy aztán egyszerre eltűnjenek majd megsokszorozódva, összevisszaságban megint kibontakozzanak. Fülében zúgott a vér, s ezen a zúgáson át is hallotta beszélgetésüket, de az egyes szavakat csak nehezen hozta összefüggésbe egymással. Azokról az üldözésekről beszélgettek, amelyeket Lutfi bég, a szultán különleges küldötte, kultyehajája vitt végbe.

A sok és hosszú háború után ugyancsak megszorodtak a munkakerülők és iszákosok, akik Szarajevóban és egész Boszniában fosztogattak, gyilkoltak s mindenféle erőszakoskodást követtek el. Mikor Sztambulban már megelégték a panaszokat, a szultán ezt a különleges küldöttét rendelte ki, és korlátlan hatalommal ruházta fel. Ez a magas termetű férfi, aki úgy ment végig az utcákon, mint valami böjtölő remete, sápadtan, görnyedten, lecsüngő, gyér bajusszal, kérlelhetetlen volt, kegyetlen és gyors. Soha hatalom ilyen szigorát még nem érezték az emberek. Bárkit is részegségen vagy henyéléseken ért, vagy akit mint gyilkost vagy fosztogatót feljelentettek, máris a hírhedt sárga erődbe vettette, ahol anatóliai hóhérai kihallgatás és vizsgálat nélkül erős zsinórral sorra megfojtották őket. Volt olyan nap is, amikor hatvan gonosztevőt fojtottak meg egy éjszaka. A keresztény szolganép örvendezett. A törökök zúgolódni kezdtek szigora miatt. Ő azonban elkapott, és - mielőtt még bárki is közbenjárhatott volna az érdekükben - megfojtatott két szarajevói boltost, akik nyilvánosan szót emeltek ellene.

Az utcákon sűrűn lehetett látni azoknak a holttestét, akik részegségükben vagy dühükben védekezni próbáltak a szultáni küldött pandúrjai ellen. Az embereken rémület lett úrrá. Mindenütt vér folyt. Soha könnyebben elpusztulni nem lehetett.

A kafanában üldögélő törökök most is a kultyehaja szigorúságáról beszélgettek. Mivel gondolataikat nem merték nyíltan megvallani, csupán panaszkodtak, amiért oly sok török lelte halálát, közöttük híres hősök és bajnokok. Egy öregember méltatlankodva jegyezte meg:

- Hát bizony eláraszt bennünket a keresztény rájanép. A mieink pusztulnak, ezek a gyalázatos keresztények pedig szaporodnak, mint a férgek, a végtelenségig.

Musztafa, ahogyan a szavakat hámozgatta, homályosan úgy érezte, mindez kapcsolatban van az ő gondolataival. Nagy erőfeszítéssel összeszedte magát:

- Akár keresztény, akár nem: ez a világ tele van mocsokkal.

Valamennyien megfordultak erre az egészen rekedt, susogó hangra. S akkor vették észre, milyen tépett a ruhája, fütől foltos, agyagtól sárga. Arca fekete, akár a szén. S csak ekkor látták, hogy szeme egészen vérben úszik, szembogara fekete pontként tátong a közepén, keze szüntelenül meg-megrándul, csupasz nyaka megdagadt, s bajusza baloldalt rövidebb: le van rágva.

Az emberek összenéztek. Ő pedig a vér sötétjén át is látta homályosan, hogy valamennyi arc feléje fordul, s úgy érezte, hogy rá akarnak rohanni. Kardjához kapott. Mindannyian felugrottak. Az öregebbek a fal mellé húzódtak, két fiatal pedig, késsel a kezében, Musztafa elé lépett. Az elsőt leütötte, de a másodikat, elborult tekintettel, elvétette. A famozsarat, amelyben a kávé törték, feldöntötte. Védekezés közben vakon kirohant az utcára. A törökök utána. A járókelők összecseszültek. Egyesek úgy vélték, hogy a szultán küldöttének emberei garázdálkodókat akarnak elfogni, mások viszont azt gondolták, hogy törökök kergetik a kultyehaja

pandúrait. Az utóbbi időben szinte mindennaposak voltak az ilyen csetepaték, s valami vérengző rosszindulattal mindenki részt vett bennük, akár az egyik, akár a másik oldalon.

Vakon előretörve, megbotlott a küszöbön, s ugyanebben a pillanatban a kávéházból is meg az utcáról is lecsaptak rá a törökök. Egész csomó kéz ragadta meg. Letépték róla köpenyét, s úgy maradt egy szál ingben. Turbánja leesett. Inge is elszakadt. Vad erővel küszködött, s kezéből nem engedte ki a kardot. Mivel sokan voltak, a gyenge ajtó hirtelen nagy robajjal kidőlt, a kavargó emberhalom megtántorodott és elesett. Musztafa pedig kitepte magát, megforgatta kardját, aztán futni kezdett a meredek utcán lefelé. A tömeg utána.

Futott, menekült, semmit sem látott maga előtt, kopaszon, derékig meztelenül, bozontos mellel. A tömeg ordította mögötte:

- Fogd meg, örült!

- Leütött egy embert!

- Tolvaj!

- Fogd meg, ne engedd!

Néhány járókelő hiába igyekezett elfogni. Egy török pandúrt, aki elébe állt, leütött. Sokan azt sem tudták, miért üldözik, de egyre nőtt az utána rohanó csöcselék. A kapukból újabb és újabb üldözők csatlakoztak a többiekhez. A boltok ajtajából kereskedők biztatgatták őket, s fapapucsokat, mérlegsúlyokat dobáltak a menekülő után. Megrémült kutyák futottak vele versenyt. A tyúkok riadtan csapkodtak szárnyukkal és kotkodácsoltak. Valamennyi ablak kíváncsiskodókkal telt meg.

S miközben mindenfelől ütötték-verték és üldözték, kialudt tudatában még egyszer felderengett valami: a világ mocsokkal van teli! Mindenütt!

Habár teljesen magánkívül volt, nem rogyott össze a csapások alatt, hanem a többieknél is gyorsabban futott tovább. Már a Čekrlinka zöld lombba borult temetőjéhez közeledett, amikor az egyik kovácsműhelyből egy cigány lépett ki, s a félig meztelen üldözőt megpillantva, egy darab ócskavassal úgy sújtott a halántékára, hogy a boldogtalan Musztafa tüstént összerogyott.

Egy nagy csillag futott át a sötét és keskeny égbolton, s mögötte sok apró csillag hullott alá. Egy pillanat alatt az utolsó is kihunyott. Sötétség és keménység. Keménység. Ez volt az utolsó, amit érzett. Üldözői utolérték.

ELÁTKOZOTT UDVAR

Tél van, egész a ház kapujáig mindent befűjt a hó, mindent megfosztott valóságos alakjától, s egyszínűvé, egyformává varázsolt. A fehér hólepel alatt a kicsiny temető is elveszett, s csak a legmagasabb keresztek csúcsa mered elő a mély hóból. Itt a szűz hótakaróban csak egy keskeny ösvény nyomait látni; az ösvényt tegnap taposták ki, amikor Petar atyát temették. Az ösvény végén a keskeny hóút szabálytalan körré szélesedik, a hó itt átvette a felázott agyag pirosító színét, s mindez úgy fest, mint a friss seb a mindent ellepő fehérségen, amely a végtelenbe nyúlik, s észrevétlenül belevész a még mindig hóval terhes ég szürke pusztaságába.

Ez a kép látható Petar atya cellájának ablakából. A külső világ fehérsége itt egybevegyül a cellában uralkodó álmos félhomállyal, a csend pedig jól megfér Petar atya sok-sok órájának halk ketyegésével, amelyek még egyre járnak, míg egyesek, amelyeket nem húztak fel, már megálltak. A csendet csak két szerzetes fráter fojtott hangú vitatkozása zavarja, akik a szomszédos üres cellában Petar atya hátrahagyott holmijainak leltárát állítják össze.

Mijo Josić, az öreg szerzetes testvér érthetetlen szavakat mormog. Ez a zsémbelődés azoknak a hajdani szóváltásoknak a visszhangja, melyeket a megboldogult Petar atyával, a híres órással, a puskaművessel és „mechanikussal” folytatott. Petar atya szenvedélyesen gyűjtött mindenféle szerszámot a kolostor pénzén, s féltékenyen óvta kincsét mindenkitől. Mijo testvér aztán hangosan megfeddi a fiatal Rastislavot, aki azt indítványozza, gyűjtsanak tüzet a kemencében, ne a hideg szobában végezzék a leltározást.

- Hitvány ez a fiatalság! Ti fiatalok mindannyian olyan fázósak vagytok, mintha török hölgyek volnátok! Még hogy meleg szoba! Mintha keveset fűtöttünk volna, s keveset költöttünk volna fűtésre ezen a télen!

Lehet, hogy itt az öregnek eszébe jutott: ezzel a megboldogultnak tesz szemrehányást, aki fölött még meg sem üledett a föld, s elhallgatott, hogy nyomban utána tovább pirongassa az ifjút.

- Mindig mondom: nem vagy te Rastislav, hanem sokkal inkább Raspislav!¹ Még a neved se sejtet jót, te boldogtalan! Azelőtt, a régi jó időkben Marko, Mijo, Ivo atyának hívták a szerzeteseket, most pedig a regényekből, vagy honnan az isten csudájából mindenféle neveket szedtek elő, hogy aszongya: Rastislav, Vojislav, Branimir atya. Így van ez!

A fiatal fráter csak legyint a szellemeskedésekre és korholásra, amelyeket már százszor hallott, s isten tudja, hányszor kell még hallania. S a munka megy tovább.

Azok az emberek, akik a megboldogult hagyatékát összeírják - s ez a megboldogult két nap előtt még itt volt s élt, akárcsak ma ők -, ezek a leltárkészítők furcsán festenek. Ők a győzedelmes élet képviselői, s ez az élet a maga útján jár, a saját szükségleteihez igazodik. Nem valami mutató győztesek. Mindössze annyi az érdemük, hogy túléltek a megboldogultat. S ha az ember így távolabbról figyeli őket, mintha fosztogatók volnának, de olyan fosztogatók, akik büntetlenséget élveznek, s akik tudják, hogy a tulajdonos immár nem térhet vissza, és nem érheti őket tetten. Nem egészen ilyenek, de egyben-másban erre emlékeztetnek.

¹ Lefordíthatatlan szójáték, amely a romantikus Rastislav névvel kapcsolatos. Ez a név növekvőt, gyarapodót jelent, míg a Raspislav tékozlót, fecsérőt.

- Írd tovább - hallatszik most az öreg szerzetes testvér fanyar hangja -, írjad: „Egy nagy harapófogó, kreševói munka. Egy.”

S ez így megy sorra, egyik szerszám a másik után, s minden mondat végén a följegyzett tárgy tompa hangja hallatszik, amint odakoppan a megboldogult Petar atya tölgyfából készült kis esztergapadján hanyagul összedobált szerszámok halmazára.

Ha az ember így nézi és hallgatja őket, egész lénye akaratlanul is az élettől a halál felé fordul, azokról, akik számolgatnak és kisajátítanak, afelé, aki mindent elveszített, s akinek már nem is kell semmi, hiszen már ő sincsen.

Ezen a meglehetősen széles török pamlagon, amelyről már eltűntek a matracok és a terítők, s csak a csupasz deszkái maradtak, egészen harmadnap előttig ott feküdt, sőt üldögélt Petar atya és mesélt. S most, mialatt hólepte sírját nézi, az ifjú ember valójában Petar atya mesélgetésére gondol. S egyre csak azt szeretné mondani, isten tudja hányadszor, hogy Petar atya milyen szépen tudott mesélni. Ezt azonban nem lehet megmondani.

Az utóbbi hetekben sokat és gyakran mesélt egykori konstantinápolyi életéről. Ez már nagyon régen volt. Súlyos és bonyolult ügyekben a szerzetes testvérek Tadija Ostojić atyát, exdefinitort és exgvardiánt (csupa exből állt ez az ember!) küldték Konstantinápolyba, ezt a lassú és méltóságteljes viselkedésű embert, aki valósággal szerelmes volt a lassúságába és méltóságteljeségébe. Tadija atya tudott ugyan törökül beszélni (lassan és méltóságteljesen), írni és olvasni azonban nem tudott. Ezért Petart mint a török betűvetésben járatos embert adták melléje kísézőnek.

Nem egészen egy évig maradtak Konstantinápolyban, feléltek mindent, amit magukkal vittek, még el is adósodtak, de semmit sem végeztek. S mindezt a miatt a baleset miatt, amely fra Petart, a körülmények bolond összejátszása folytán teljesen ártatlanul érte, olyan zavaros időkben, amikor a hatóságok se tudják az igaz embert a vétkestől megkülönböztetni.

Nem sokkal Konstantinápolyba érkezésük után történt, hogy a rendőrség elfogott egy levelet, amely a konstantinápolyi osztrák internunciusnak szólt.

A levélben részletes jelentés volt az albániai egyház helyzetéről, a papok és a hívők üldözéséről. A levélvivőnek sikerült elmenekülnie. Mivel abban az időben nem volt más szerzetes testvér, aki arról a vidékről érkezett volna Konstantinápolyba, a török rendőrség sajátos logikája folytán, Petar atyát tartóztatta le. Két hónapot töltött „vizsgálati fogságban”, anélkül, hogy bárki is tisztességesen kihallgatta volna.

Erről a vizsgálati fogságban töltött sztambuli két hónapról Petar atya többet és szebben tudott mesélni, mint akármilyen másról. Megszakításokkal, töredékekben mesélt, ahogy egy súlyosan beteg ember tud mesélni, aki arra törekszik, hogy hallgatója ne vegye észre testi fájdalmait, sem pedig azt, hogy milyen gyakran gondol közlő halálára. Ezek a töredékek nem kapcsolódtak mindig rendesen egymásba. Gyakran, miközben elbeszélését folytatta, megismételte azt, amit már egyszer elmondott, máskor meg előreszaladt, s átugrotta az idő jó részét. Úgy beszélt, mint akinek szemében az időnek immár nincs jelentősége, s ezért másnak az életében sem tulajdonít sem az időnek, sem az idő természetes folyásának valami nagy fontosságot. Elbeszélése megszakadhatott, folytatódhatott, ismétlődhetett, egyes dolgokat előre elmondhatott, hogy aztán visszatérjen rájuk, sőt miután már befejeződött, ki lehetett egészíteni, magyarázni és bővíteni, tekintet nélkül helyre és időre, s tekintet nélkül az események valóságos és örök érvényű lefolyására.

Csak természetes, hogy az efféle mesélgetésben meglehetősen sok üres és homályos rész maradt, az ifjú embernek azonban kényelmetlen lett volna az elbeszélést megszakítani, vagy az ilyen helyekre visszatérni, és kérdéseket feltenni. Mégiscsak az a legjobb, ha hagyjuk az embert, meséljen kedvére.

I

Fogylok és örök egész kis városa ez a hely, melyet a Levante emberei és a különféle nemzetiségű tengerészek *Depositónak* hívnak, amely azonban sokkal ismertebb az *Elátkozott udvar* néven, ahogyan a nép emlegeti, s különösen azok, akik bármilyen kapcsolatban is állnak vele. Ide kerülnek és itt haladnak át mindazok, akiket ebben a tágas és népes nagyvárosban naponta őrizetbe vesznek és letartóztatnak, mert vétkesek vagy gyanúsak a vétekben, márpedig vétek valóban sok van itten s mindenféle, a gyanú pedig messze terjed, mélységben és szélességben egyaránt. Mert a konstantinápolyi rendőrség ahhoz a szentesített elvhez igazodik, hogy könnyebb egy ártatlan embert az Elátkozott udvarból kiengedni, semmint egy bűnös után Konstantinápoly zezugaiban nyomozni. Itt végzik az áristomba került emberek nagy és hosszadalmas válogatását. Egyeseket azért vallatnak, hogy bíróság elé kerüljenek, mások itt ülik le rövid büntetésüket, vagy, ha éppenséggel az derül ki, hogy nem bűnösök, szabadon bocsátják őket; ismét másokat innen irányítanak messzi vidékekre, száműzetésbe. S aztán ez az a nagy tartály, ahonnan a hamis tanúkat, a „csalétket” és a provokátorokat a saját szükségletére kihalássza. - Így aztán az Elátkozott udvar szünet nélkül rostálgatja lakóinak tarkabarka tömegét, mindig teli van, állandóan ürül és töltődik.

Van itt apró bűnös és van nagy gonosztevő, a kisgyerektől kezdve, aki a pultról egy fürt szőlőt vagy egy szem fűgét csent el, egészen a nagyvilági szélhámosig és veszedelmes betörőig; van ártatlan és megrágalmazott, van gyengeelméjű és elveszett vagy olyan, akit tévedésből kísértek be ide Konstantinápolyból vagy az országból bárhonnan. Túlnyomó többségüket Konstantinápolyban fogták el, válogatott hitvány söpredék, amely a konstantinápolyi kikötőben és a tereken nyüzsgő, vagy a város peremén rablótanyákon húzódik meg. Betörők, zsebmeteszők, hivatásos hamiskártyások; nagystílu szélhámosok és zsarolók, iszákosok, vidám cimborák, akik elfelejtik kifizetni azt, amit megittak, avagy kocsmai duhajkodók és verekedők; sápadt és pislákoló életű nyomorultak, akik kábítószerekben keresik azt, amit az élettől nem tudnak megkapni, és ezért hasist fogyasztanak, ópiumot szívnak vagy szednek, és semmitől sem riadnak vissza, csak hogy hozzájussanak a méreghez, amely nélkül nem tudnak élni; javíthatatlanul romlott öregek és romlottságukban javíthatatlanul tönkrement ifjak; elferdült ösztönű és szokású emberek, akik azt nem leplezik és nem is szépítgetik, hanem igen sokszor a világ elé tárják, hadd lássák, s ha leplezgetik is, elrejtteni nem tudják, mert cselekedeteikből léptenyomon kiviláglanak.

Vannak többszörös gyilkosok, s vannak olyanok, akik jó néhányszor megszöktek a börtönből, s ezért már itt, a bírósági tárgyalás és ítélethirdetés előtt megláncolják őket. Kihívóan csörgetik láncukat, káromkodva szidják a vasat, s azt is, aki a bilincset kitalálta.

Ide érkeznek mindazok is, akiket az ország nyugati részeiben ítétek száműzetésre, s most itt dől el a sorsuk; konstantinápolyi összeköttetések és pártfogók révén vagy szabadon engedik és hazaküldik őket, vagy innen kísérik tovább kisázsiai vagy afrikai száműzetésük helyére. Ezek az úgynevezett „átmenők”, rendszerint idősebb, odahaza tekintélyes emberek, egyes vallásfelekezetek vagy csoportok képviselői, akik valahol a szűkebb hazájukban zendülésekbe vagy zavargásokba keveredtek bele, s a hatóságok vádat emeltek ellenük; vagy ellenségeik rágalmazták meg őket azzal, hogy politikai bűnösök vagy lázadók. Ruhával s mindenféle

holmival teletömött ládákat és batyukat hoztak magukkal, s csak nagy nehezen védekeznek a konstantinápolyi csibészekkel szemben, akikkel meg kell osztaniok a zárkát. Gondterhesek és tartózkodók, s amennyire csak lehet, félrehúzódnak a többiek elől.

A teljesen szabálytalan alakú, hosszúkás és meredek udvart vagy tizenöt, földszintes és egyemeletes, magas falakkal egybekapcsolt épület veszi körül, melyeket hosszú esztendők folyamán építettek és toldtak egymáshoz. Csupán az örök és az igazgatósági irodák épületei előtt látszik egy kevés kövezet, az udvar többi része szürke, keményre taposott föld, amelyből a fű ki sem sarjadhat, annyi ember tapos rajta reggeltől késő estig. S az a két-három nyomorult, csenevész fa, amely az udvar közepén elszórtan, mindig felsebzetten, lehántva áll, az évszakokon kívül éli vértanú életét. Ez a göröngyös, tágas udvar napközben olyan, mintha a legkülönbözőbb fajták és népek vásártere volna. Éjszakára pedig mindezt a sokaságot tizenötösével, húszasával vagy harmincasával betelerelik a zárkákba. S aztán ott folytatódik a lármás és tarkabarka élet. Nyugodt éjszaka csak ritkán adódik.

Megrögzött, züllött konstantinápolyi némberek, akik nem félnek az öröktől, és senkivel sem törődnek, szemérmetlen dalokat énekelnek, és trágár ajánlatokat tesznek a szomszédos zárkába csukott szeretőiknek. Láthatatlan emberek egy kis helyért vagy zugért veszekednek; segítségért kiáltoznak azok, akiket megloptak. Vannak, akik álmukban a fogukat csikorgatják, és nagyokat sóhajtoznak, mások meg hortyogva, fortyogva alusznak, mint a bunda. A nagy zárka ilyenkor a hangjaiban él, mint valami sötétbe borult dzsungel. Hol különös ujjongás, hol fohászkodás, hol pedig dallamos deklamálás, valamilyen dal két-három elnyújtott szava tör fel a sötétből, a legkülönfélébb érzéki vágyak bánatos és meddő pótlása, hol pedig érthetetlen és nehéz torokhangok.

De kívülről is idehallatszik a zörgés-dörömbölés, mert a kettős, ódon kapu nyikorogva és mennydörögve fogadja be vagy taszítja ki éjszakánként a magános embereket vagy csoportokat. Az elítélteket éjnek idején kísérik el büntetésük letöltésére vagy a száműzetésbe. Gyakran pedig egy-egy nagy kikötői verekedés után ide kísérik be a tajtékzó, megtépett és vérbe borult embereket, akik még forrnak a dühtől, az alkoholtól s a kapott vagy adott ütésektől. Ezek egymásra vicsorognak, fenyegetőznek, s igyekeznek, hogy a sürgő-forgó örök között lehetőleg még egyet odasózzanak ellenfelüknek. S ha kettéválasztják és bezárják őket, még mindig nem csillapodnak, hanem egyik cellából a másikba vad fenyegetőzéseket és szitkozódásokat kiabálnak át.

Ha megvirrad, az egészséges és tiszta ember kissé jobban érzi magát. De csak egy kissé jobban. A fullasztó levegőjű zárkákból ez az embersereg kiözönlök a tágas udvarra, és ott a napon tetvézkedik, a sebeit kötözgeti vagy folytatja a durva tréfákat, a vég nélküli, éles hangú civakodást, és a sötét leszámolásokat. Csendes vagy hangos körök alakulnak. Minden körnek megvan a maga középpontja. Ez a kártyások vagy tréfacsinálók egy kis csoportja, vagy pedig egyetlenegy ember, aki halkán dalol vagy vaskos és mulatságos verseket mond, avagy valamilyen naiv mesefa vagy elragadtatott mániákus, akivel a kör tagjai olcsó és szemtelen tréfákat űznek.

Petar atya közelebb megy egyik-másik csoporthoz, s kissé elkülönülten állva nézegeti és hallgatja őket. („Ezer szerencse, hogy civil ruha van rajtam, és senki sem tudja, ki és mi vagyok!”)

Itt, az ő épülete árnyékában minden reggel szűk kör alakul ki egy Zaim nevű ember körül. Ez a Zaim egy kicsiny, görnyedt, félénknek látszó emberke, aki halk, de biztos és lelkesült hangon beszél, s mindig saját magáról és csak nagy vonásokban. Mindig ugyanarról a dolgról mesél, s

annyira megnagyítja és kibővíti, hogy az embernek legalább százötven esztendeig kellene élnie, hogy mindezek az élményeken átessék.

A nap épp hogy felbukkant az égen, de a beszélgetés már nagyban folyik.

- Hát te aztán ugyancsak sokat láttál a világból, Zaim aga.

- Láttam, de lám, mi hasznom belőle, ha így pórul jártam, ha az emberek ilyen gonoszak, s nem engedik, hogy a tisztességes ember élhessen. Pedig hát bejártam a világot, sok helyen megfordultam, s mindenütt jól ment a sorom, az emberek megbecsültek, meghívtak magukhoz, meg aztán én is úgy viselkedtem, ahogyan kell, és mindenkiel tisztességgel, becsülettel tudtam bánni.

Aztán némán néz maga elé, mintha valami noteszban keresgélne a feljegyzései között, s úgy kezd bele az új mondatba, mintha ott folytatná, ahol félbeszakította.

- Adapazarban megtollasodtam, s meg is nősültem. Jóságos, okos asszony volt a feleségem. Az emberek igen becsültek, s kelmefestő műhelyem első volt a városban.

- S mért nem maradtál ott?

- Még hogy mért! Addig noszogatótt az ördög, amíg még egy asszonyt vettem feleségül. Attól kezdve aztán minden visszájára fordult. Igaz, az első napokban meg voltam vele elégedve. Ezt meg kell mondanom. De micsoda természete volt annak az asszonynak! Az semmi, hogy az első feleségemmel összeveszett, és hogy poklot csinált a házamból, hanem körüljárt a városban, s ahogy mondani szokták: egyik kezében szalmát vitt, a másikban meg tűzcsóvát. Ahová a lábát betette, ott meghasonlás és harag támadt. Ahogy mondani szokták, az embernek még a két szemét is összeveszítette egymással a tulajdon fejében. Az első feleségem fivérei üldözni kezdtek. Az egész világot rám haragította. Én pedig, mikor láttam, hogy elvesztem a tekintélyemet is meg a mustériát is, s ha így megy tovább, a fejem is rámegy, nagy titokban eladtam, elkótyavetyéltem mindent, árut, szerszámot, miegyebet, s megint nekivágtam a nagyvilágnak.

- Tyű, barátom, micsoda kár! - mondta valaki aggódó hangon.

Zaim bánatosan csóválta a fejét, mintha csak ő tudná igazán, micsoda kár érte.

- Ejnye, te gyáva nyúl, hát mért nem kergetted el azt a mérges kígyót, ahelyett, hogy ennyi mindent otthagyj és megfuss! - szólt rekedt hangon a körből egy atlétatermetű férfi.

- „Mért nem kergetted, mért nem kergetted!” Nem megy ám az olyan könnyen. Az ember nem tud megszabadulni tőle, csak azt látja, hogy saját maga fogyton-fogy.

- Ugyan, micsoda! Elkergetném én még akkor is, ha maga a fényesség nap világítana a lába között, s a holdat hordaná a hasán, még akkor is!

Ezt megint az előbbi atléta mondja. Legyint, és mérgesen kilép a körből.

- Ugyan, mi az, hogy asszony, asszony! Ha a gyertyát elfűjod, minden asszony egyforma.

A kis ember pedig tovább mesél, és elmondja, hogy egészen Trapezuntba ment el, és ott egy gazdag özvegyasszonyt vett feleségül.

- Úgy vigyázott rám, mint a szeme fényére. Négy esztendeig éltem ott, tejben-vajban fürödtem. De hát már ilyen az én szerencsém, egyszer csak megbetegedett az asszony, és meghalt, én pedig nagy gyászomban-bánatomban nem tudtam ottmaradni, megint eladtam mindent, és nekivágtam a világnak. Mindenütt dolgoztam s mindenütt meg is becsültek, meg is szerettek az aranyat érő két kezem miatt. Eljutottam Szalonikibe. Itt is megnősültem...

- Már megint!

- Négy mesterségem van, és tizenegyszer nősültem.

- Ó, hohó! Aztán mi lett? - kérdezik a körből.

- Mi lett? Becsaptak azok a zsidók, a feleségem rokonai. Ha ma csak a felét behajtanám annak, amivel tartoznak, gazdag ember volnék. S könnyen megszabadulhatnék a ráfogástól, és kimászhatnék ebből a csávából.

A „ráfogás” pedig abban áll, hogy hamis pénz terjesztésével vádolják. Ami pedig a legrosszabb, nem először emeltek ellene efféle vádat. Mihelyt kihúzza magát egy ilyen vád alól, vagy leüli a büntetést, azon nyomban újra ilyen dologra adja magát, vagy valami más hamisításra, s amilyen szerencsétlen, tüstént rajtakapják. Emellett pedig egyre arról álmodozik (és hazudozik), hogy milyen szerencsésen nősült, és hogy „négy remek mestersége van”. Most attól retteg, ha rábizonyítják a dolgot, súlyosan megbüntetik, s hazugságokkal, félhazugságokkal és féligazságokkal kábítja magát, és vezeti félre a ráérő és gúnyolódásra mindig készen álló embereket, akiknek szüntelenül mesél. Mihelyt az egyik kör feloszlik, mint valami elátkozott lélek, ide-oda kószál az udvarban, s egy másik körhöz csatlakozik. Gyászos és sírós arckifejezéssel hallgatja a tréfákat, amelyek a többiekből harsány és ellenállhatatlan kacagást váltanak ki. Mindent végighallgat, amit mesélnek; hosszasan, szerényen és türelmesen vár az alkalomra, amikor sorra kerülhet. Ha aztán úgy látja, hogy elérkezett az alkalmas pillanat, gépiesen közbevág. Valaki egy országot említ, például Egyiptomot. Zaim egy kész mesével szakítja félbe:

- Egyik feleségem egyiptomi asszony volt. Idősebb volt nálam, s úgy gondozott, hogy a szülő édesanyám sem gondozhatott volna jobban. Két esztendeig szépen éltünk. S tekintélyem is volt a polgárok körében. De mit tehet az ember? Egy szép napon...

S megint újabb mese következik, holmi kiagyalt országról és házassági balszerencséről. Egyesek gúnyos közbeszólások kíséretében hallgatják a mesét, mások már az elején legyintenek, továbbállnak, s egyáltalán nem kímélik a boldogtalan Zaimot.

- Ez már a tizennyolcadik felesége.

- Visszontlátásra! Szóljatok, ha befejezte a mesét!

A nyugodt életről és tökéletes feleségről álmodozó Zaimnak, a gyógyíthatatlanul megrögzött pénzhamisítónak ez a meséje gyorsan belevész a szomszédos csoport fülsiketítő kiáltozásába; veszekedés tör ki ott, s olyan szitkozódások kísérik, amilyeneket az Elátkozott udvaron kívül élő emberek körében sohasem lehet hallani.

Az Elátkozott udvarnak már a fekvése is egészen különös volt, mintha azzal számoltak volna, hogy a foglyokat minél jobban megkínózzák, s minél több szenvedést okozzanak nekik. (Petar atya is gyakran visszatért erre, és igyekezett a börtön fekvését ecsetelni.) Az Elátkozott udvarból egyáltalán nem látni a várost, sem a kikötőt, sem pedig a tenger partján fekvő elhagyott arzenált. Csak a nagy és szépségében könyörtelen égboltot lehet látni, a távolban a láthatatlan tenger túlsó oldalán húzódó zöld ázsiai partból egy keveset, s a falak mögött csak itt-ott egy-egy ismeretlen mecset vagy óriási ciprusfa csúcsát. Minden bizonytalan, névtelen és idegen. Így a messziről idevetődött embernek állandóan az az érzése, hogy isten tudja, hol van, valami ördögi szigeten, kívül mindazon, ami eddig néki az életet jelentette, s annak reménye nélkül, hogy ezt az életet hamarosan megláthatja. A konstantinápolyi foglyokat pedig, sok egyéb más baj mellett, még az a büntetés is sújtja, hogy semmit se látnak, semmit se hallanak a városukból; benne élnek, s mégis, mintha száznapi járóföldre volnának tőle; s ez a látszólagos távolság éppúgy gyötéri őket, mintha valóságos volna. Mindezeknél fogva az Elátkozott udvar gyorsan és észrevétlenül megtöri az embert, hatalmába keríti, úgyhogy az már nem is talál

magára. Elfelejt mindazt, ami az életében történt, s még kevésbé gondol arra, ami történni fog, múlt és jövő az egyetlen jelenbe, az Elátkozott udvar különös és borzalmas életébe süllyed bele.

S ha aztán előfordul, hogy az ég beborul, s fújni kezd a lagymatag, egészségtelen déli szél, amely a tengeren romló, bomladozó anyagok, a városi szemét és a láthatatlan kikötő bűzét csapja ide, akkor az élet a zárkákban és az udvaron valóban elviselhetetlenné válik. A gyötrő bűz nemcsak a kikötőből árad ide, hanem valamennyi épületből, minden tárgyból előtör; olyan, mintha az egész föld, amelyre az Elátkozott udvar ránehezedik, lassan rothadna; olyan bűzt bocsát ki magából, amely az embert valósággal megmérgezi, úgyhogy a falat is keserű lesz a szájában, s az egész életet meggyűlöli. Zúg a szél, s mint valami láthatatlan betegség támad meg mindenkit. Még a békés embereket is felzaklatja, érthetetlen ingerültségükben dühösen járnak-kelnek, s belekötnek a többiekbe. A foglyok, akik saját maguknak is terhére vannak, kihívják sorstársaikat vagy öreiket, akik amúgy is ingerültek, s mindenben bosszankodnak. Az idegek a fájdalomig megfeszülnek, veszélyes kirobbanásokban és eszeveszett cselekedetekben ereszkednek meg hirtelen. Heves, okatlan összecsapások lobbannak fel, s olyan furcsa dühkitörésekre kerül sor, amelyek még az Elátkozott udvarban is szokatlanok. S miközben egyesek őriöngenek, s mindenkivel összecsapnak, azalatt mások, öregebb és zárkózottabb emberek, saját láthatatlan ellenfeleikkel vitatkoznak, nesztelen suttogással vagy csak fintorokkal, karjuk és fejük gyenge mozdulataival. Olyanok, mintha kísértetek volnának.

Az általános izgalomnak ezekben az óráiban a téboly, mint valami járvány, futótűzként terjed zárkáról zárkára, emberről emberre, s az emberekről az állatokra és holt tárgyakra is átragad. A kutyák és a macskák is nyugtalanra válnak. Egyik faltól a másikig, mint a nyíl, hatalmas patkányok futkároznak. Az emberek az ajtókat csapkodják, s kanalukkal a bádogedényeket verik. A tárgyak kihullanak a kézből. Időnként általános és beteg kimerültségben minden elcsendesedik. De nyomban utána, valamelyik zárt cellában, az alkonyat kezdődő sötétjében olyan általános kiáltozás támad, hogy az egész udvar csak úgy zeng és visszhangzik a zajtól. Az ilyen zárkához aztán rendszerint a többi zárka lármája is csatlakozik. Ilyenkor, úgy látszik, hogy a teljes erővel ordítók és kiabálók abban a beteges reményben verik fel az Elátkozott udvart, hogy ennek az eszeveszett zajongásnak a tetőpontján talán majd egyszer minden széthullik, szertefröccsen, s valami módon egyszer s mindenkorra véget ér.

Ilyenkor az egész Elátkozott udvar úgy harsog és csattog, mintha valami hatalmas gyermekcsörgő volna, melyet egy óriás keze ráz, s amelyben az emberek úgy táncolnak, vonaglanak és csapódnak egymáshoz meg a falakhoz, mint a golyócskák a csörgő belsejében.

A felügyelő és emberei jól ismerik a füllesztő és veszélyes déli szélnek ezt a hatását, s amennyire csak lehet, igyekeznek elkerülni az összeütközéseket, mert az a szél őket is megfertőzi, és idegesek; őrzik a kaput, megerősítik az őrségeket, és várják, hogy a szél elálljon. Tapasztalatból tudják, hogy minden kísérlet a „rend helyreállítására” veszélyes és lehetetlen is lenne, mivel senki sem akadna, aki a parancsot végrehajtsa, és senki, aki engedelmessé válna. Ha aztán az egészséges északi légáramlások valóban legyűrik a déli szelet, az égbolt kissé kiderül, a nap kibukkan, s a levegő kitisztul, a foglyok jókedvűen, nagy csoportokban szóródnak szét az udvaron, sütkéreznek, tréfálkozva nevetgélnek, akárha lábadozó betegek vagy megmentett hajótöröttek volnának. Ilyenkor mindazt, ami azon a két-három bolond napon történt, átadják a gyors feledésnek. Nem tud senki semmire sem emlékezni, még ha akarna is.

Ennek a különös és borzalmas intézetnek az igazgatója Latif aga, akit Karagöznek, azaz Feketeszeműnek hívnak. Ez a név régen ragadt rá, s ezen a néven ismerik nemcsak itt, hanem messze az Elátkozott udvar falain túl is. Az igazgató nemcsak külsejével, hanem minden tulajdonságával ennek az intézménynek a megszemélyesítője.

Édesapja egy katonai iskola oktatója volt; ez a csendes ember, a könyvek és az elmélkedés kedvelője, érett férfikorában nősült, s házasságából mindössze egyetlen fiúgyermek született. A gyermek élénk és éles eszű volt, szerette a könyvet, különösen szerette azonban a zenét és a különféle játékokat. Tizennégy éves koráig a kisfiú jól tanult, s úgy látszott, hogy édesapja nyomdokaiba lép, ekkor azonban élénksége féktelenségbe csapott át, éles elméje pedig helytelen útra tévedt. A kisfiú gyors változásnak indult még testileg is. Hirtelen megtestesedett, és természetellenesen meghízott. Értelmes, barna szeme úgy ugrált ide-oda, mintha olajban úszkálna. Kerülte az iskolát, és kávéházi muzsikussal, szemfényvesztőkkel, hamiskártyásokkal, iszákosokkal és ópiumszívókkal kezdett barátkozni. Saját magának nem volt valami különös tehetsége ezekhez a mesterségekhez, s nem is szerette szenvedélyesen a kártyát vagy az italt, de vonzotta ez a világ, s mindaz, ami köréje szövődött éppúgy, mint ahogy elvetett magától mindent, ami a békés, közönséges sorssal, állandósult szokásokkal és mindennapos kötelességekkel volt kapcsolatos.

A féktelen természetű és tapasztalatlan ifjú hamarosan besodródott társasága gyanús üzelmeibe, vakmerő kalandjaiba, s összeütközött a törvénnyel. S nem is egyszer. Édesapja, tekintélyét és magas állásokat betöltő ismeretségeit felhasználva, nemegyszer húzta ki a dutyiból. (Különösen a rendőrség főnöke, régi jó iskolatársa segített többször is rajta.) Hát lehetséges, hogy az én fiam betörjön, kereskedőket fosztogasson és lányokat ragadjon el? - kérdezte a kétségbeesett apa. A régi, tapasztalt rendőrfőnök pedig halkán, de az igazságot nem kerülgetve válaszolt neki. Lopni ugyan nem lop a gyerek, a kereskedőket sem csapja be, lányokat sem ragad el személyesen, ahol azonban ilyen dolgok előfordulnak, biztos lehet benne az ember, hogy valahol a közelben a fiút is megtalálja. Ha így hagyjuk, hamarosan ő maga is bűnbe esik. Idejében valami megoldást kell találni. S a városi rendőrség főnöke meg is találta a „megoldást”, amelyet egyedül lehetségesnek, tehát a legjobbnak tartott: azt, hogy az ifjút, aki megindult a rossz úton, a saját szolgálatába veszi. S amint ez már történni szokott, a fiatalemberből, aki már elfoglalta helyét a hamiskártyások és úri naplopók között, igen jó és buzgó konstantinápolyi rendőr lett.

De nem egyszerre. Az első években ingadozott, kereste a helyét. S ott találta meg, ahol legkevésbé várhatta volna az ember: az egykori társasága ellen kifejtett működésben. Irgalmatlanul csapott le a csavargókra, korhelyekre, zsebmetszőkre, csempészekre és Isztambul sötét negyedeinek mindenféle boldogtalan, széltoló lakójára. Szenvédélyesen, megmagyarázhatatlan gyűlölettel dolgozott, de ügyesen is, a környezet olyan ismeretével, amelynek csak ő lehetett a birtokában. Régi kapcsolatai hozzásegítették, hogy működési körét kibővítse, mert a kis bűnözők felfedik a nagyokat. Az emberekről szerzett adatok felhalmozódnak, a felderítő hálózat erősödik és bővül. Rendkívüli buzgósága és szolgálatának sikerei azt eredményezték, hogy vagy tíz esztendő után ő lett ennek a nagy gyűjtőmedencének az igazgatóhelyettese. Mikor pedig a régi igazgató szívszélhűdésben meghalt, ő volt az egyedüli, aki a helyére állhatott. Ekkor kezdődött uralkodása az Elátkozott udvarban. S íme, már huszadik esztendeje tart.

Az előző igazgató, ez a rideg és tapasztalt öregember, nyers és klasszikus módon igazgatta az intézményt. Az ő szemében az volt a fontos, hogy a bűn és törvénytelen világ teljes egészében minél határozottabb jegyekkel váljék el a rend és törvény világától. Az egyes ember és bűne nem nagyon érdekelte. Évek hosszú során át az Elátkozott udvart s mindazokat, akik benne éltek, mintegy vesztegzárnak s a vesztegzár lakóinak tekintette, mint veszélyes és nehezen gyógyítható betegeket, akiket a legkülönbözőbb rendszabályokkal, büntetésekkel, megfélemlítéssel, fizikai és erkölcsi elszigeteléssel minél távolabb kell tartani az úgynevezett egészséges és tisztességes világtól. Egyébként minden tekintetben a sorsukra kell bízni őket.

Nem szabad megengedni, hogy saját körükből kiléphessenek, de nem is kell ok nélkül hozzájuk nyúlni, mert az efféle hozzányúlásból semmi jó és okos dolog nem születhetik.

Az új igazgató egész magatartásával s minden cselekedetével merőben más módszert alkalmazott.

Latif már az apja halálát követő első évben eladta az Új Negyedben fekvő apai házat, s egy elhagyott, nagy birtokot vásárolt, közvetlenül az Elátkozott udvar közelében. Ez a birtok, amelyet egészen ciprusok borítottak, elhagyott szigethez vagy ódon temetőhöz hasonlított. Az Elátkozott udvartól nemes fákkal benőtt árnyas földszakadék s különféle kerítések és magas falak egész rendszere választotta el. Itt, gazdagon csörgedező forrásvizek mellett, öreg fák között házat építtetett, amelynek homlokzata a tulsó lejtőre nyílt, s így nem érte a déli szél meg az arzenál és a kikötő egészségtelen bűze. A háznak így az a nagy előnye volt, hogy egészen közel esett az Elátkozott udvarhoz, s mégis nagyon távol volt tőle. Egész külsejével, csendességével és tisztaságával ezer mérföldre eső, másik világban volt, s mégis az Elátkozott udvar szomszédságában s láthatatlan kapcsolatban vele. Olyan rövidítő ösvényeken járva, melyeket csak ő ismert, Karagöz a nap minden órájában, közvetlenül a saját házából észrevétlenül tudott az Elátkozott udvarba jutni. (Így sohasem lehetett pontosan tudni, mikor van itt s mikor nincsen, sem azt, hogy egyszerre csak honnan bukkanhat föl.) Az igazgató sokszor élt ezzel a lehetőséggel. Személyesen felügyelt a foglyokra és őreikre is. S mivel csaknem valamennyi foglyot, múltját és mostani bűnét is jól ismerte, elég jogosan mondogatta, hogy az Elátkozott udvarnak még a „lélegzetvételt is ismeri”. S ha egy-egy embert nem is ismert éppenséggel személy szerint, de ismerte a benne élő csavargó vagy bűnös lelket, s így minden pillanatban elébe állhatott, hogy *tovább folytassa* vele a beszélgetést saját vagy más bűnéről. De ugyanígy s még jobban ismert minden egyes őrt, annak jó és rossz, nyílt vagy leplezett tulajdonságát és hajlamait.

Legalábbis ezt mondogatta, s mindig ezzel dicsekedett. S egész életén át így maradt a legszorosabb kapcsolatban a rendellenesség és bűnözés világával, melyet ifjúkorában mindörökre elhagyott, s ugyanakkor messze fölötte élt, mert elválasztották tőle hivatalos állása, lombos kertjei s a mások számára áthághatatlan vaskerítések és vasajtók.

Karagöz már kezdettől fogva „belülről dolgozott”. Ezzel a szokatlan munkamódszerével sokkal rosszabb, kibírhatatlanabb és veszedelmesebb is volt, időnként viszont bizonyos tekintetben jobb és emberségesebb, mint a régebbi igazgatók. Ellentétek végtelen és megfoghatatlan szövődményéből állt szokatlan viszonya az Elátkozott udvarhoz s mindazokhoz az emberekhez, akik lassú, zavaros folyamként áramlottak át rajta. Még az Elátkozott udvar legöregebb és legagyafűrtabb vendégei sem tudtak végére járni Karagöz játékának, amely teljesen egyéni volt, teli váratlan, merész fordulatokkal és mesterfogásokkal, s igen gyakran a rendőri munka és eljárás valamennyi szabályával, s az általános társadalmi szokással és gyakorlattal is ellentétben állt. Már működésének első éveiben ráragadt a Karagöz² név. S valóban, az Elátkozott udvar s mindaz, ami vele kapcsolatban élt és benne történt, Karagöz életének nagy színpada és állandó színjátéka volt.

Ez a korán meghízott, szőrös és sötét bőrű férfi, legalábbis látszatra, hamar meg is öregedett. Külseje azonban becsaphatta az embert. Száz okára rúgó testsúlyával, ha szüksége mutatkozott, olyan könnyed volt, mint a fecske, s ilyenkor súlyos és petyhüdt teste erős is volt, mint a bika. Az álmos és szinte halott arc, a lehunytt szempillák mögött örökké éber figyelem és ördögien nyugtalan és csapongó gondolkodás rejtőzködött. Ezen a sötét, olajszerű arcon soha

² Karagöz, azaz Feketeszem, a török árnyjátékok közismert groteszk szereplője. (Szerző megjegyzése)

senki nem látott mosolyt, még akkor sem, ha Karagöz egész teste a nehéz belső kacagástól rengett. Ez az arc a határtalan undor és rettentő fenyegetés kifejezésétől kezdve egészen a mélységes megértésig és őszinte részvétig tudott feszülni és oldódni, változni és átalakulni. S ebben az arcban a szemek játéka volt Karagöz egyik legnagyobb képessége. Bal szemét rendszerint teljesen lehunyta, a zárt szempillák mögött azonban a metszően éles, figyelmes pillantást lehetett érezni. Jobb szeme pedig tágra nyílt, nagy volt. Ez a szem csak önmagának élt, s úgy járt ide-oda, mint valami fényszóró; hirtelen mértékben ki tudott ugrani a szemüregből, hogy aztán, ugyanolyan gyorsan visszahúzódjék. Ez a szem kihívó volt, támadó, megzavarta az áldozatot, egy helyre szögezte, s gondolatainak, reményének és terveinek legrejtettebb zugába is behatolt. Ettől az egész, torzán bandzsos arc a groteszk maszk hol szörnyű, hol pedig nevetséges képét nyerte.

A foglyok, egymás közt beszélgetve, részletesen megtárgyalták Karagözt, s különösen sokat és gyakran beszéltek a szemeiről. Egyesek azt erősítették, hogy bal szemén semmit sem lát, mások viszont épp azt állították, hogy a jobb oldali, kidülledt szemével nem lát. S húsz esztendő alatt sohasem tudtak ebben a kérdésben megegyezni, de mindig és mindannyian rettegetek a szemétől, és ha lehetséges volt, igyekeztek a pillantását elkerülni.

Karagöznek sem a beszédében, sem a mozdulataiban semmi sem volt az ozmán magas rangú főtisztviselő súlyos méltóságteljeségéből. Minden egyes esetben, minden meggyanúsított személlyel különleges játékot játszott, szemérmetlenül és kíméletlenül, anélkül, hogy a másik embert vagy akár saját magát is tiszteletben tartotta volna. Mindig váratlanul, mintegy sugallatra cselekedett. A nap vagy az éjszaka legkülönbözőbb szakában állított be, és odalépett az egyes emberhez vagy a foglyok egész csoportjához.

- Phü, phü, phü, phüüü!

Különböző magasságokban és hanglejtésekkel ejtette ki ezt a kurta felkiáltást, s minden egyes alkalommal másként, de úgy, mintha csodálkoznék és undorodnék nemcsak ezen az emberen, hanem saját magán is és azon az „ügyön” is, amely közöttük van.

- No mi az? Te még mindig itt döglesz? Phüü! No de mondd csak, hogy is történt az a dolog?

Így kezdődött a beszélgetés, de sose lehetett tudni, milyen fordulatot vesz később. Lehetett hosszadalmas vallatás, valamennyi részlet kitűnő ismeretével, súlyos fenyegetésekkel, amelyek gyakran csak fenyegetések maradtak, amelyek közül azonban minden egyes fenyegetés ugyanabban a pillanatban szörnyű valósággá is válhatott. Lehetett a beszélgetés makacs, veszedelmes és ellenállhatatlan rábeszélés, de lehetett lélektelen komédia is, minden látható cél és értelem nélkül.

Ha a meggyötört és szorongatott ember, attól a vágytól hajtva, hogy legalább egy pillanatra szabaduljon Karagöz nyomása alól, könyörögni kezdett, és őszinte vagy színlelt sírással hangoztatta ártatlanságát, Karagöz esetleg egyik percről a másikra változtatott a magatartásán, s a homlokára csapott.

- Mit mondsz, hogy ártatlan vagy, mint a ma született bárány? Ejnye, az istenért, mért mondod ezt épp most nekem, ember? Phü, phü, phüü. Ha legalább azt mondtad volna, hogy vétkes vagy, még elengedhettelek volna, mert vétkes aztán van itten elegendő. Mindannyian bűnösök. De nekünk éppen egy ártatlanra van szükségünk. S ezért aztán nem engedhetlek el. Ha nem magad mondtad volna, még lehetett volna valamit csinálni. De így, most aztán ülnöd kell mindaddig, amíg valahol egy ártatlant találok, olyat, amilyen te nem vagy, hogy felválthasson. Hát most csak ülj szépen, és hallgass!

S Karagöz, miközben néhány ór kíséretében tovább járja az Elátkozott udvart, tovább folytatja játékát, most már a maga kedvtelésére, ordít, hogy csak úgy visszhangzik minden, s nem tudja abbahagyni.

- Csak senki se mondja nekem bárkire is, hogy: ártatlan. Csak ezt ne mondja. Mert itt nincsenek ártatlanok. Senki sincs itt véletlenül. Ha egyszer átlépte ennek az udvarnak a küszöbét, nem ártatlan. Valamit vétkezett, még ha álmában is. Ha semmi más vétke nincs, az édesanyja, amikor még a méhében hordta, valami rosszat gondolt. Hát persze, mindenki azt mondja, hogy nem bűnös, de mióta én itt vagyok, évek hosszú során át egyetlen emberre sem akadtam, akit ok nélkül hoztak ide, anélkül, hogy valamit elkövetett volna. Ha valaki idekerül, az bűnös, még ha csak hozzáért is egy bűnös emberhez. Phü! Épp eleget elbocsátottam, parancsra is meg a saját felelősségemre is, igen. De mindegyik bűnös volt. Ártatlan ember itt nincs. De ezrével vannak bűnösök, akik nincsenek itt és soha nem is kerülnek ide, mert ha valamennyi bűnös ide kerülne, ennek az Elátkozott udvarnak egyik tengertől a másikig kellene érnie. Ismerem én az embereket, mindannyian bűnösök, csak nem mindegyiküknek a sorsa az, hogy ennek a háznak kenyerét egye.

Lassan-lassan ez az egész, menet közben elmondott monológ egyre hangosabb, egyre élénkebb lesz, míg végül is örült kiabálássá növekszik, s mindazok szidalmazásává fajul, akiket az Elátkozott udvar körülzár, s akik a falain kívül élnek. S hangjában, minden gorombasága és nagy utálkozása mögött, alig hallhatóan ott reszket valami könnyes görcs és sajnálat, hogy mindez így van.

Az az „ártatlan” fogoly pedig most tudja, hogy hetekig itt ülhet még, anélkül, hogy Karagöz a pillantására is méltatná.

Néhány héttel az eset után történt, hogy egy gazdag ifjú előkelő rokonainak egy csoportja kereste fel Karagözt. A gazdag fiatalembert züllött társaságával együtt elfogták, s rokonai most arra kérték Karagözt, engedje szabadon az ifjút, mert ártatlan. Karagöz hirtelen teljesen megváltozott, mintha eszébe jutott volna valami, gondolataiba merült, és elkomolyodott, egy pillanatra mindkét szemét lehunyta, úgyhogy arca hosszúkássá vált, s kifejezése is megváltozott; udvariasan meghajolt látogatói előtt, és hangját fölemelte.

- Azoknak, akik letartóztatták, megmondtátok, hogy a fiatalember ártatlan?

- Meg, hát persze hogy megmondtuk, de...

- Hűjnye, ez nagy hiba volt. Phü, phü, phüüü! Az már baj! Mert épp most fogdossák össze az ártatlanokat, s bocsátják szabadon a bűnösöket. Ez az új rend. De ha a hatóságok előtt ti saját magatok kijelentettétek, hogy semmi vétke sincsen, akkor itt kell maradnia.

Az emberek zavartan nézik mozdulatlan, maszkszerű arcát, s várják, mikor mosolyodik el Karagöz, mikor fordítja tréfára a dolgot. S egy kissé maguk is mosolyognak. Karagöz arca azonban kérlelhetetlenül komoly marad, hideg és udvarias. S így is bocsátja el őket. Ők pedig még sokáig nem tudnak magukhoz térni, Barátaik körében elmondják a dolgot, panasza mennek befolyásos ismerőseikhez. Azok vállat vonnak és legyintenek, mint olyan emberek, akik szentül hiszik, hogy Karagözt az ördög szállta meg, méghozzá nem is egy, és azok szólnak belőle.

Karagöz pedig talán már másnap, mikor az Elátkozott udvart bejárja, ráakad a múltkori „ártatlanra”, s hirtelen tovább folytatja a három hét előtt abbahagyott beszélgetést. Sietve odamegy hozzá, az arcába hajol, miközben úgy néz rá, mintha föl akarná falni.

- Phü! Mit gondolsz, meddig fogsz még itt bűzleni? Mintha nem volna itt épp elég bűdös nálad nélkül is. Pusztulj innen, de nyomban, hallod-e? Szedd össze a rongyaidat, s takarodj a szemem elől, különben megparancsolom, hogy úgy elverjenek, mint a kétfenekű dobot.

Az pedig, miután első pillanatban szinte kővé dermed az ámulattól, egyszer csak összeszedi az erejét, aztán elillan az Elátkozott udvarból, s még apró cókómókját is otthagyja, hadd veszekedjenek rajta az örök és a foglyok.

Karagöz pedig órákat el tud tölteni efféle játékokkal; a lopással vagy sikkasztással, erőszakkal, súlyos testi sértéssel vagy gyilkossággal vádolt emberekkel bolondozik, üvölt vagy suttog, az ostobát vagy a vérengző hóhért adja, vagy pedig a csupa szív, megértő embert, s mindezt váltakozva, de mindig egyformán, őszintén és meggyőződéssel. Olykor birokra kelt az áldozattal, átölelte, ütötte-verte vagy cirógatta, miközben egészen az arcába hajolt, és úgy kiáltotta: „Ismerd be a vétkedet, az anyád keservét! Valljál, és mentsd meg a fejed, mert láthatod, hogy itt döglesz meg kínjaidban. Vallj!”

Ha pedig eléri a célját, kicsalja az áldozatból a beismerést, és megkapja a bűntársak nevét, megtudja a helyet, ahol a lopott pénzt elrejtették, csak a tenyerét dörzsölgeti, mint az olyan ember, aki végre befejezett egy mocskos és kellemetlen munkát, hirtelen leveti eddigi maszkjait, mint már fölösleges kelléket, s rendes eljárás útjára tereli az ügyet. De ilyenkor sem feledkezik meg, nem hagyja azt az embert, aki vallott, hanem igen gyakran saját vallomásával segíti, és könnyíti a helyzetén.

Érthetetlen volt ez a furcsa és véget nem érő játéka; Karagöz valójában mintha soha senkinek sem hitt volna, nemcsak a megvádoltnak, hanem a tanúknak és saját magának sem, s ezért volt szüksége a beismerésre, mint az egyetlen többé-kevésbé szilárd pontra, amelynek alapján a bűnöst méltóképpen megbüntessék, s így az igazságnak vagy valamiféle rendnek legalább a látszatát meg lehessen őrizni. S ezt a beismerést kétségbeesett erőfeszítéssel követelte, hajszolta, facsarta ki az emberből, mintha a saját életéért küzdött volna, csak hogy a gonoszságra és büntetetre, a ravaszságra és rendbontásra felállított, bonyolult számításait megoldja.

Ez a játék legtöbbször annyira bonyolult és nyakatekert volt, hogy egészen fölöslegesnek, érthetetlennek és méltatlannak látszott, valójában azonban helyes és józan számítás eredménye volt, és rendszerint elérte célját. Karagöz játéka sohasem ismétlődött, nem volt benne rutin, mindig új volt, és saját magából fejlődött, úgyhogy az Elátkozott udvar legtapasztaltabb, megrögzött és gyakori vendégeit is zavarba ejtette. Olykor-olykor még azok előtt is érthetlenné vált, akik már évek hosszú sora óta működtek együtt Karagözzel. Sztambulban valósággal meséket mondtak róla, annyira embertelenek és eszelősek voltak Karagöz eljárásai, máskor pedig beszámíthatatlanul enyhék, s teli részvétellel és figyelmességgel.

Mindezek következtében Karagöz ellen igen gyakran emelték a legkülönbélebb panaszokat; a vezírek a Dívánban is tárgyaltak róluk, és pedig nem is egyszer. Végeredményben azonban mégiscsak minden a régiben maradt. Mindenki tudta, hogy Karagöz furcsa és önkényeskedő, de ugyanúgy tudták azt is, hogy nem könnyű olyan embert találni, aki éjjel-nappal szünet nélkül tusakodna a tolvajok, csavargók világával, s aki az Elátkozott udvarban ilyen fegyelem- és rendfélét tudott volna tartani. S Karagöz továbbra is a helyén maradt, hogy a maga módján igazgassa az Elátkozott udvart.

Az egész világ belátta, hogy ez a legtermészetesebb megoldás. Az egész világ, beleszámítva az Elátkozott udvar világát is. Karagöz itt állandó szóbeszéd, megszólás, gúny, szidalmazás, gyűlölet, olykor még fizikai támadások tárgya is. (Minden lehetséges alkalommal Karagöz lányát szidalmazni az Elátkozott udvar régi, állandósult szokása volt.)

Az udvar lakói valamennyien mintegy megigézve kísérik és magyarázzák Karagöz minden egyes lépését és tekintetét; rettegnek tőle, s ahányszor és ahol csak tehetik, igyekeznek kitérni előle. De ugyanezek az emberek leplezett csodálattal beszélnek róla, és egymásnak mesélgetik tetteit. Valamennyien megszokták Karagözt, s a maguk módján megbarátkoztak vele. Szidják, de úgy, ahogy a mégiscsak kedves életet s az átkozott sorsot szokták szidni. Karagöz átkozott életük része. Állandó rettegésükben és gyűlöletükben eggyé váltak vele, s nehéz volna nélküle elképzelni az életet. S ha már az Elátkozott udvarnak léteznie kell s benne igazgatónak is, akkor mégiscsak ez és az efféle a legjobb. Az ő munkamódszere szörnyűséges, az egyes ember számára olykor borzasztó, de ebben a módszerben mindig megvan a kedvezőtlen vagy kedvező értelmű meglepetés lehetősége, mint a foglyok örökös lutrija és állandó bizonytalansága. Így aztán minden, s még maga Karagöz is, elviselhetőbbé és könnyebbé válik a szemükben, vagy legalábbis ilyennek látszik, mert valamennyien szeretik a szerencsejátékot, s kerülnek a bizonyosságot, amely valamennyiük részére mindig nehéz. A bűnnek és rendetlenségnek ez az egész fővárosi világa a magáénak tekintette Karagözt; ő volt az ő „disznójuk”, „vérszopó poloskájuk”, „kutyájuk”, és „szukafiuk”, de az övék volt.

Ilyen hát Latif aga, akit Karagöznek hívnak. Talán jobb volna azt mondani, hogy olyan volt, mert már ő is eléggé megvénült és elnehezedett, meglehetősen sokat vesztett hajdani buzgal-mából, s úgy látszik, túlságosan fáradt már hozzá, hogy képzelőtehetségével és ötletességével, szellemes és szeszélyes cselekedeteivel, salamoni ítéleteivel meglepje és elképesse az Elátkozott udvar lakóit. Most már többet üldögél a domb egészséges és kies túlsó oldalán, csinos házában, ahol megnősítette fiait, és ahonnan férjhez adta lányait.

Csak időnként támadt fel benne a régi Karagöz, hogy az elámult és babonásan megrettent Elátkozott udvar előtt véghezvigyen egy-egy nagy bravúrt, mint tizenöt vagy húsz esztendővel ezelőtt tette.

A csodálat és elkeseredés furcsa keverékével, amely oly sok év után is ott érződött a hangjában és szavaiban, Petar atya apró részletességgel mesélte el, hogyan csalta ki a beismerő vallomást a „vén gonosztevő” az örményekből, akiket azért tartóztattak le, mert az állami pénzverdében sikkasztottak.

A pénzverdében lassan, de állandóan nyoma veszett a nemes fém egy részének. Végül is az ügy egész a szultánig jutott, aki haragjában megfenyegette a főtisztviselőket; ha a lopások meg nem szűnnek, a bűnösöket meg nem találják, és az államnak meg nem térítik a kárt, a legsúlyosabb büntetéssel sújtja őket. A megijedt hatóság erre a pénzverdében letartóztatott néhány közvetlen bűnöst, aztán pedig egy gazdag és kiterjedt örmény kereskedőcsalád tagjait, mert a nyomozás szálai az ő üzleteikbe vezettek. A család nyolc felnőtt férfitagját bekísérték az Elátkozott udvarba. Itt ezek a barna képű, kövér emberek úgy rendezték be az életüket, ahogyan azt gazdag emberek minden körülmények között be tudják rendezni maguknak. Egész halom bútort és ágyneműt hozattak be a fogdába, s naponta bőséges étkezést kaptak a városból. Senki hozzájuk nem nyúlt, és nem kérdezte ki őket. S mikor már úgy látszott, hogy az egész ügy ennyiben marad, az öreg Karagöz végrehajtotta fiatal éveire emlékeztető egyik legnagyobb mutatványát.

Egy reggel, mikor az örmény család feje, a vén, kehes és elhízott Kirkor ott ült az udvaron, egy kicsiny padon, a fogház falának egy mélyedésében, egyszer csak felbukkant az igazgató, s leült melléje a padra, amelyen egy ember is alig fér el. Anélkül, hogy egyetlen szót is szólt volna, egész testsúlyával ránehezedett Kirkorra, s mindjobban a falhoz nyomta a vénembert, aki amúgy is alig jutott lélegzethez. Mikor már egészen beszorította a falszögletbe, minden bevezetés nélkül, halk, de rettentő hangon így szólt hozzá:

- Ide hallgass, nagy dolgról van szó (császár dolga forog kockán!), s azonnal meg kell oldani, mert miattatok főtisztviselők, ártatlan emberek feje vész el. Te örmény vagy, tehát ravasz és éles elméjű ember, én azonban három örménnyel is fölerek. Nos hát, fogjunk össze, s *mi négyen* találjunk kiutat ebből a bonyolult és veszedelmes zúrzavarból. Az a néhány elfogott tolvaj nem ér semmit. Azok a kárt megfizetni nem tudják. Potom pénzért vásároltátok meg a lopott holmit. Még megmenthetitek a fejeteket s kiválthatjátok magatokat. Tudom, hogy te nem vagy vétkes, hanem valamelyik a tieid közül. Mindaddig azonban, amíg a lopott holmi elő nem kerül, s nem folyik be az állam kincstárába, addig te vagy a tolvaj. Most aztán gyerünk, fogjunk hozzá a földéítéshez, mert különben, a lelkemre mondom, a kínok között lefogy rólad ez a hús, s annyi sem marad rajtad, mint egy tízesztendő kisgyermeken.

A falhoz szorított öreg örmény sem lélegzethez, sem szóhoz nem tudott jutni. Karagöz pedig suttogva tovább beszélt. Először egy hatalmas összeget mondott, amit a családnak be kell fizetnie az állampénztárba. Ez az összeg akkora volt, hogy az öreg örménynek elködösödött a szeme, és hörögni kezdett. Karagöz azonban változatlanul tovább szorította a falhoz.

- Semmi, semmi. A kár biztosan nagy, ha ugyan nem nagyobb annál, amit mondtam, ez pedig körülbelül negyedrésze a ti egész ingó vagyontoknak. Mivel pedig ti mindig hamis adatokat szolgáltatottok a vagyontokról, legalább négyszer kisebb, mint amilyen a valóságban, tehát mindössze tizenhatod része. Hallgass rám, és add vissza azt az összeget. Így még el lehet simítani a dolgot. De ha nem adod, akkor...

Karagöz ezután egész pokoli tervét kifejtette a kereskedő előtt, aki lehunyt szemmel és szapora lélegzettel hallgatta szavait.

Az utóbbi napokban az örmény családjában két megbetegedés fordult elő. Az a gyanú vetődött föl, hogy pestis lehet. Ezt csak ki kell hirdetni, s a család valamennyi tagját, a legapróbbtól a legnagyobbig bezárják az örmény pestiskórházba. Itt legalább a család fele tényleg megkapja a szörnyű betegséget, és meghal. Akadnak majd emberek a városból vagy a cselédségből, akik ezalatt behatolnak az elhagyott házakba és boltokba, s elemelnek mindent, amit látnak, s azt is, amit eldugtak. S aztán bekövetkezik mindaz, ami már ilyen esetekben a pestises emberekkel, házukkal és vagyonukkal történni szokott.

S mialatt így beszélt, továbbra is egészen a falhoz nyomta a szinte eszméletét veszített örményt, aki igyekezett valamit mondani, sípoló hangon és körben forgó szemekkel egy kis időt és szabad levegőt próbált kérni, hogy gondolkozhassék, hogy az övéivel megbeszélje a dolgot, Karagöz azonban sem az egyiket, sem a másikat nem engedte néki, és szörnyű suttogásával ismételtette, hogy ebben a pillanatban, ezen a padon kell az egész ügyet eldönteni.

A foglyok, akik mint mindig, Karagöz elől most is celláikba vagy az udvar legtávolabbi zugaiba húzódtak, mindebből semmit sem láthattak vagy hallhattak. Csak azt érezték, hogy az öreg Kirkor és Karagöz között ott a falmélyedésben súlyos leszámolás megy végbe. Hosszú várakozás után látták, amint az igazgató a felügyelő szobájába megy, amely ott volt a kapu fölött, Kirkor pedig támolyogva és meg-megállva, mintegy lázálomban vánszorog abba a zárkába, amelyben családtagjai voltak. Onnan pedig egy ideig nagy veszekedés és lárma hallatszott - a fiatalabb családtagok elkeseredett ellenállásának zaja -, aztán egyszerre minden elcsendesedett. Az öreg Kirkor, két legidősebb fia kíséretében, akik jobbról-balról támogatták, a felügyelő szobájába ment, hogy a fizetés módjairól tanácskozzanak.

A legközelebbi néhány nap folyamán aztán kettesével, hármassával, a család valamennyi tagját elbocsátották.

Az Elátkozott udvarban pedig hetekig meséltek arról, hogy kényszerítette ki Kirkorból Karagöz a súlyos bírságot, s eközben olyan részleteket emlegettek, amelyeket csak ők ketten tudhattak, s amelyeket a letartóztatottak csudálatos módon tudtak meg, vagy saját maguk toldották meg és kerekítették ki a történetet.

Petar atya gyakran mesélgetett Karagözről, mindig az elkeseredés, utálkozás, ugyanakkor azonban valami rejtett csodálat hangján, csodálattal, amit maga sem tudott megérteni, de azzal a vágygal és szükségérzettel is, hogy minél találóbb szavakkal rajzolja meg ennek a szörnyetegnek képét, hogy az a hallgatója előtt is világos legyen, s az is minél jobban csodálkozzék. S legalább egy-egy ironikus szóval állandóan visszatért rá, mintha éreztetné, hogy még mindig nem készült el vele.

De ugyanilyen élénken és apró részletességgel mesélt az Elátkozott udvar egészének életéről is, és érdekes, nevetséges, szomorú, zavarodott egyéneiről, akik benne éltek; ezeket közelebről és jobban ismerte, mint a rablókat, gyilkosokat és sötét gonosztevőket, akiket, amennyire csak tehette, igyekezett elkerülni.

S mégis, mintha nem ez lett volna a legfontosabb, s nem ez foglalta volna el a legtöbb helyet Petar atya visszaemlékezéseiben, aki élete utolsó napjaiban annyit mesélt az Elátkozott udvarról a mellette ülő ifjú embernek.

II

Mint minden rosszban, az Elátkozott udvarban is az első napok voltak a legrosszabbak és legnehezebbek. Különösen az éjszakák voltak elviselhetetlenek. Hogy legalább úgy-ahogy védekezhessék a verekedések, civakodások és csúf éjszakai jelenetek ellen, Petar atya a beomlott nagy kémény mögött a tágas zárka egy félreeső zugát választotta ki magának, s ott húzódott meg azzal a kevés motyójával, amit magával hozott. Itt már volt két bulgáriai polgár, szintén „átmenők”, akikre száműzetés várt. Petar atyát nem sok szóval, de szívesen fogadták. Mindenesetre örültek, hogy a zugot ez a csendes, polgári ruhás boszniai ember foglalja el, akiről semmit sem tudtak, s nem is kérdeztek semmit, de sejtették, hogy ő is csak „átmenő”, akárcsak ők, s velük együtt ő is nehezen viseli el ezt az ocsmány és veszélyes, zagyva tömeget.

A szemmel láthatóan tehetős két bolgár, amennyire sejteni lehetett, valamilyen lázadás áldozata volt, amelyet vidékükön a túlságosan nagy adók és terhek és azok behajtási módja váltott ki. Inkább afféle túsok lehettek. Vétkükről sosem beszéltek. Gondterheltek voltak és ijedtek, arcukon azonban ez nem látszott. Semmi sem látszott. Bennük és rajtuk csupa tartózkodás és óvatosság volt minden. Mindig rajtuk volt az öv és a cipő, teljesen fel voltak öltözve, nehogy készületlenül érje őket az indulás. (Míg a konstantinápolyi kis és nagy bűnözők az Elátkozott udvart életük egy részének tekintik, addig ez a két ember valójában nem is itt él, hanem csak itt tartózkodik, létezik, életük Bulgáriában maradt. Most a döntést várják. Ha majd visszatérnek, megint élni fognak, amíg távol vannak otthonuktól és övéiktől, addig számukra nincs élet. S nem is kell nekik. Valamennyi „átmenő” ilyen. A zárkából mindig csak az egyikük ment ki, az is csak ritkán és néhány pillanatra, míg a másik ottmaradt a gyékényponyván, a cókmojkjuk mellett.) Legtöbbnyire csak ültek vagy feküdtek, némán és mozdulatlanul. Ok nélkül nem emelték fel a tekintetüket. Csak keveset ettek, azt is lopva, s csak vizet ittak, de ilyenkor is elfordultak. Senkivel nem ereszkedtek szóba, csodálkoztak rajta és csendesen rosszallották, hogy Petar atya ott van az udvaron a foglyok tréfalkozásainál és beszélgetéseinél, sőt, egyesekkel maga is szóba áll. S mindenesetre arra kérték, hogy ne dohányozzék a sötétben, mert ez nem kívánatos vendégeket is odavonz hozzájuk.

Néhány nap múlva azonban mégiscsak vendéget kaptak, aki azon nyomban szomszédjukká is vált. Akadt még valaki, akit az „átmenő” embereknek ez a csendes, rendes és magába húzódó társasága odavonzott.

Mikor Petar atya később el-elgondolkodott ezen az emberen, sehogy sem tudott pontosan visszaemlékezni az órára, amikor odajött, sem arra, hogy jött oda egy kis helyet kérve, sem arra, hogy mit is mondott. - Azoknál az embereknél, akik közel kerülnek hozzánk, az első találkozás részleteit rendszerint el szoktuk felejteni - úgy érezzük, mintha örökké ismertük volna őket, s mintha kezdettől fogva velünk együtt lettek volna. - Mindebből az emlékezetében csak olykor-olykor bukkan fel egy-egy összefüggéstelen kép.

A kora alkonyatban egy magas, hajlott, külsőre fiatal férfi árnyképe jelent meg, egyik karján pokróc, átvetve, másik kezében bőrtáska. Gyors sanda pillantások, melyeket a két bolgár vált egymással, aztán mindketten Petar atyával. A méltatlankodás, óvatosság és az elhárító szolidaritás villámgyors, de félreérthetetlen kifejezése: török! A jövevény minden fészkelődés nélkül helyezkedett el, szinte egy mozdulatot sem tett; a lélegzetét sem lehetett hallani. S valahányszor Petar atya ezen az éjszakán felriadt (nincs itt senki, aki éjszaka gyakran fel ne riadna), valahogy mindig érezte, hogy az „új ember” mellette nem alszik.

Midőn pirkadatkor felébredt Petar atya, a hajnal sápadt fényében - odakünn bizonyára pompás lehetett a hajnal - jobb felé fordította tekintetét, ahol előző este a török jövevény elszállásolta magát. Az első, amit megpillantott, egy közepes nagyságú, sárga bőrbe kötött könyv volt. Az öröm erőteljes és meleg érzése áramlott át egész testén; íme, valami az elveszett, emberi és igazi világból, amely valahol messzi maradt e falak mögött, szép és bizonytalan, mint az álomlátás. Hunyorgatott néhányat, de a könyv ottmaradt a helyén és - valóban könyv volt. Csak aztán fordította tovább a tekintetét, s látta, hogy a könyv ott van annak az embernek az ölében, az pedig félig fekszik, félig ül, kicsiny ládjának támaszkodva. A tegnap esti jövevény. Mellette ott van világos, kidolgozott bőrből készült útitáskája, alatta pedig egy sötét pokróc, fényes és már tekintetre is meleg és lágy, mint valami finom, értékes szőrme. Petar atya, aki származásánál és neveltetésénél fogva mindig szerény szükségleteinek szűkös határai között élt, és sohasem gondolt a körülötte lévő tárgyak értékére és formájára, s nem is vetett rájuk nagy súlyt, most mégsem tehette, hogy mindezt észre ne vegye. A közönséges és mindennapi használatra szánt tárgyak között eddig sosem látott ilyen nagy mesterséggel kidolgozott és ilyen drága holmit; ha Boszniában marad, s a gonosz véletlen ide nem veti az Elátkozott udvarba, sohasem tudja és nem is hitte volna el, hogy ilyesmi létezik.

Tekintete tovább vándorolt. Az ember arca új meglepetés volt. Egy fiatal férfiarca, lágy, kissé duzzadt, fehér és sápadt, a szoba sápadtságával, egészen elütő mindattól, amit itt várni lehetett volna, s ezt az arcot rőt, pelyhező, jó tíznapos szakáll borította, s lehajló, kissé világosabb bajusz. Nagy, beteges, kékesen sötét szemkarikái mögül fényesen, nedvesen és lázasan néztek sötétkék szemei. Petar atya előtt, aki életében már sok efféle beteget látott, mindez ismerősnek tűnt. Nem ezeket, de ilyen szemeket már látott valahol. Vannak emberek, akik félnek valamitől, vagy röstelkednek, valamit szeretnének elrejteni. S éppen ezért állandóan arra törekszenek, hogy tekintetükkel oda vonzzák és megtartsák mások tekintetét, azzal a vággyal, hogy az a szemükön maradjon, ne engedjék továbbcsiklani, nehogy megvizsgálja és kifürkésze arcvonásaikat, testüket, vagy ruhájukat. A fiatalember merőn, fürkésző pillantással, de nyugodtan nézett a szerzetes testvér sűrű, fekete bajuszos, széles, nyílt arcába és nyugodt tekintetű, kerekre nyitott, nagy barna szemébe.

A beszélgetés magától indult meg. Ezek a legízesebb beszélgetések. Először, mintegy üdvözlétképpen csak gyér és bizonytalan szavak esnek, amelyek egymást keresik, s az érintkezésben egymást fürkészik. Ez elég volt Petar atyának arra, hogy lássa: a török nem kevély, nem is elutasító, amint lehetne. Tartózkodónak ugyan tartózkodó, de valami egészen más módon.

Így találkoztak egymással, s váltak el egymástól néhányszor aznap délelőtt. A minden egyes alkalommal csupán néhány jelentéktelen szót ejtettek. Ilyen lassan, tétovázva kezdődnek a börtönbeszélgetések, s aztán, mivel új táplálékot nem találnak, könnyedén és gyorsan kihunynak a bizalmatlan hallgatásban, amelyben a két beszélgető fél azt is latolgatja, amit mondott, s azt is, amit hallott.

Ebéd táján elvesztették egymást szem elől. Csak délután folytatták a beszélgetést. Megállapították, hogy mind a ketten olvasnak olaszul. Ezen a nyelven is váltottak néhány szót egymással. Inkább csak úgy tréfából. Mégis, ez valahogy elválasztotta őket a környező világtól, s közelebb hozta őket egymáshoz. A világ különféle városairól és tájairól beszélgettek, aztán a könyvekről, mivel azonban nem ugyanazokat a könyveket olvasták, a beszélgetés elakadt. A fiatalembert Kamilnak hívták. Petar atya is megmondta a nevét, de a foglalkozását elhallgatta. Egyébként egyikük sem mondott saját magáról semmit, sem pedig arról, ami ide juttatta. Az egész beszélgetés csak zárt körökben forgott, és az élet felszínén. Különösen a fiatal török volt igen tartózkodó. Sötét, mély hangjával, bólogatásával csak helybenhagyta azt, amiről Petar atya beszélt. S mindent helybenhagyott gondolkodás nélkül. Saját maga egyetlen gondolatot sem mondott végig, még a legáltalánosabbat sem. Gyakran mondat közepén megállt. Tekintete állandóan a messzeségbe révedt.

Petar atya élénkebben beszélgetett. Boldog volt, hogy akadt valakire, akivel társaloghat, de magában mindjárt ezt gondolta: én egy beteg emberrel beszélgetek. Nem is kellett olyan jól ismerni ahhoz az embereket, mint ahogy ő ismerte, hogy erre a következtetésre jusson.

- Igen, igen - hajtogatta a fiatal török kissé nyugatias udvariassággal, ez az „igen-igen” azonban inkább Petar atyának a róla táplált véleményét erősítette meg, semmint kimondott szavait.

De még így is, akármilyenek voltak ezek a beszélgetések, úgy látszik, mindkét fogolynak jólestek, mint váratlan ajándék olyasvalamiből, amiben itt a legnagyobb hiány van; s ezért állandóan fel-felújították, s minden megszakítás után folytatták.

A két kereskedő leplezett csodálkozással, és még inkább leplezett gyanúval nézte őket.

Mikor aztán sötétedni kezdett, a fiatal török és Petar atya együtt vacsoráztak. Azaz hogy Petar atya vacsorázott, mert a fiatalember nem evett semmit, hanem egyre csak ugyanazt az egy falatot rágcsálta. A közvetlenül őszinte Petar atya meg is jegyezte:

- Kamil efendi, ne haragudj, de sehogy se jó az, hogy te semmit sem eszel.

S váltig erősítette, hogy a bajba jutott embernek többet kell ennie, hogy erősebb és derűsebb legyen, mint amikor jól megy a sora.

- Igen, igen - felelte a fiatalember, de azért ezután sem evett többet, mint addig.

Másnap folytatták a beszélgetéseket, amelyek most már hosszabbak, élénkebbek és természetesebbek voltak. Az idő jobban telt, és gyorsan beesteledett. A szürkület beköszöntével aztán a beszélgetés vontatottabbá és szegényesebbé vált. Csupán Petar atya beszélt. Most már a szórakozott „igen, igen” is el-elmaradozott. A fiatalember mindinkább magába húzódott, csak súlyos szempilláinak felemelésével vagy lesütésével erősítgetett meg mindent, s valójában nem vett részt semmiben.

Az égbolt vöröses fényén s a magas falon túl álló ciprusok hegyén látni lehetett, hogy valahol a láthatatlan város túlsó oldalán hanyatlóban van a nap. Egy időre az egész udvar megtelt pirosló visszfényel, de aztán, mint valami megdőlt, négyszögletes edény, gyorsan ürülni kezdett, s mindinkább megtelt a kora alkonyat árnyaival.

Az örök a zárkákba terelték a foglyokat, azok azonban, mint az engedetlen, szétszórt nyáj, elszaladtak előlük, és az udvar távoli részébe húzódtak. Senkinek sem volt kedve otthagyni a nappalt, sem pedig bemenni a fülledt szobákba. Itt-ott kiáltások és ütések csattantak.

Ebben a pillanatban egy ör futott a zárka elé, amelynek bejáratánál még ott üldögélt a fiatalember és a szerzetes testvér. Az ör a fiatalember nevét kiáltozta. Néhány lépéssel mögötte egy másik ör szaladt, s ő is ugyanazt a nevet kiáltozta, csak még fokozottabb buzgalommal. Minden efféle helyen ilyen buzgón igyekszik a kisebb szolganépség, ha a föltesek szigorú parancsa sarkallja őket, és siettetni a jóra is, rosszra is, már aszerint, milyen természetű parancsot kaptak. Ebben az esetben minden bizonytal kedvező fordulatról lehetett szó. Olyan előzékenységgel, amilyen itt ritkán fordul elő, felszólították a fiatalembert, hogy azonnal menjen át egy másik, a részére kijelölt helyiségbe. Segítettek neki a holmija összeszedésében is. Látni lehetett, hogy a fiatalember ügye jól áll. A fiatal török, minden különösebb csodálkozás és kérdezősködés nélkül, parancsként fogadta ezt a váratlan figyelmet. Indulás előtt Petar atya felé fordult, mintha valami ünnepélyes és első ízben világos dolgot szeretne mondani neki, de aztán csak elmosolyodott, s fejével biccentett, mint aki messziről üdvözöl valakit.

Szótlanul is úgy búcsúztak el egymástól, mint régi, jó ismerősök.

Ezen az éjszakán Petar atya sokáig gondolt a különös törökre. Olyan, mintha valóban török is volna, meg nem is; de hogy boldogtalan ember, az bizonyos. Időnként, ha már félálomba merült, úgy tetszett neki, hogy itt van mellette ez a fiatalember, finom holmijaival együtt. Ugyanakkor azonban azt is világosan érezte, hogy elment, hogy nincs itt. Mikor aztán igazi álomba sikerült merülnie, amely nála, amíg tartott, mindig mély és erős volt, anélkül, hogy álmodnék, anélkül, hogy önmagáról vagy a körülötte levő világról tudna, jobb oldali szomszédja és a hozzá tapadó gondolat is belesüllyedt ebbe az álomba. Mihelyt azonban az éjszaka folyamán felébredt, valami homályos és régi, de élénk érzés támadt benne; ifjú éveiből a mély szomorúság érzése, amelyet akkor érzett, ha jó barátaitól kellett elválnia, hogy közönyös és idegen emberek közepette maradjon, akikkel kötelességből kellett együtt élnie és dolgoznia. Mikor reggel felébredt, az álmoknak és a látomásoknak ez az éjszakai hullámozása megszűnt, s csak a puszta tény maradt: a szomszédja valóban nem volt sehol. Az üres hely, ott mellette jobbról, úgy élt benne, mint valami kellemetlen érzés és fájó gyötrelenség ebben az életben, amely teli van apró és nagy kínokkal és kellemetlenségekkel. Mellette balról most is ott volt a két bolgár kereskedő, ez a két néma és mindig indulásra készen álló ember.

Alighogy megvirradt, az üres helynek gazdája akadt. Egy sovány, vékony, borotvátlan és egészen elhanyagolt, göndör fekete hajú ember foglalta el. Gyorsan és sokat beszélve mentegőzött. Senkit sem akar zavarni, mondotta, de nem bírja tovább azoknak az illetlenségeit, aki között eddig feküdt, s arra kényszerült, hogy jobb emberek között, nyugodtabb helyet keressen. Letette gyékényből font kosárcáját, egy kevés vékony, ócska ruhát, és tovább beszélt.

Terjedelmes és szertartásos bevezetők itt nincsenek ugyan szokásban, de ez az ember tüstént mindenről úgy beszélt, mintha régi és megbízható ismerősök között volna. S látszott, hogy valami belső kényszerből, inkább a maga kedvéért beszél, mint a mondanivaló miatt vagy a hallgatósága kedvéért.

A két kereskedő még jobban magába húzódott, s még közelebb szorult egymáshoz. Petar atya azonban hallgatta és nézte is ezt az embert, s úgy látszott, hogy egész viselkedésével még nagyobb beszédességre ösztönzi. (Magában pedig arra gondolt: én egy kicsit a nagybácsimra, a megboldogult Rafo atyára hasonlítok, aki mindenkit meg tudott hallgatni, mindenkit elviselt, és tréfásan gyakran mondogatta: „Kenyér nélkül még csak meglennék valahogy, de beszélgetés nélkül, biz’ isten, nem lehetek.”) S az ember csak mesélt.

Szmirnai zsidó ember volt. Fekete arca bánatosnak látszott. Nagy orr, nagy szemek, szeme fehére sárgás, vérerekkel befutva. Egészében szomorú jelenség volt, gondterhelt is, ijedt is, de beszédvágya mindennél nagyobb és erősebb, még a nyomorúságánál és félelemnél is. Mintha csak valami tegnap este félbeszakított beszélgetést folytatna, miközben a zárkából az udvarra mentek, élénken, félig suttogva mesélt magáról és a szenvedéseiről Petar atyának.

- Az embert nemcsak kifosztják, de meg is vádolják és be is zárják! S kérem szépen, hogyan jutunk mi ide, ebbe a gyülelész csöcselékbe? Kérdezem, kérem...

S felsorolta, hogy mi mindent kérdez; márpedig kérdezett tücsköt-bogarat. Eközben félénken körül-körülnézegetett, de azért egy percre se hagyta abba a beszédet. „Ez a nagy beszélhetnékje juttathatta ide is”, gondolta Petar atya magában, miközben már csak fél füllel hallgatta ennek a különös embernek fárasztó és lázas meséit, amikor egyszer csak Kamil efendi nevét említette.

- Tegnap láttam, hogy itt talált szállást maguknál, rendes emberek közelében. Most azonban az úgynevezett „fehér őrtoronyban”, ott a kapu mellett kapott szobát, ahol az örök meg a tisztviselők alusznak, s ahol a tekintélyesebb foglyoknak külön cellájuk meg különleges kosztjuk van. S kérem szépen, valóban, borzalmas is. Hát egy ilyen embernek kell ide, ide...

Petar atya felkapta a fejét.

- Hát maga ismeri... Kamil efendit?

- Én? Hát hogyan! Magát nem ismerem, már megbocsásson, csak úgy találkoztunk itten... Nem ismerem magát, de látom, hogy a tisztességes emberek sorából való, ez pedig nekem... Magát nem ismerem, de őt, Kamil efendit igen. Látásból igen jól ismerem. Ismeri egész Szmirna. Szmirnában mindenki ismeri.

Petar atya már az első nap folyamán mindent megtudott a fiatal törökről és a családjáról, s azt is megtudta, hogy mi juttatta ide, ebbe a különös házba. Természetesen csak úgy, ahogy ettől a Haimtól - így hívták a szmirnait - megtudhatta. Persze összevissza, töredékesen, itt-ott kihagyásokkal, másutt mindig világosan, de mindenféle részletek tömegével. Mert ez az ember, aki annyira szükségét érezte a beszédnek, sohasem tudott csupán egy tárgyról beszélni. Meg-megállt néhány pillanatra, elgondolkodott, miközben szemöldökét összeráncolta, mintha őt magát is gyötörné a dolog, s mintha belátná, hogy nem szép s nem illik mindenkiről mindent mindenütt kibeszélnie, de az a belső kényszer, hogy mások életéről, kiváltképpen pedig magasabb társadalmi állású vagy kivételes sorsú emberek életéről beszéljen, mindennél erősebb volt.

Egyike volt azoknak az embereknek, akik egész életükön át folytatják kilátástalan és már előre elvesztett vitájukat az emberekkel s a társadalommal, amelyből származnak. Abban a szenvedélyében, hogy mindent elmondjon, és megmagyarázzon, hogy minden hibát és minden emberi gonosztettet leleplezzen, hogy a rosszat kipellengérezze s a jót elismertesse, sokkal tovább ment annál, amit egy közönséges, ép érzékű ember láthat vagy megtudhat. Olyan jeleneteket, amelyek két ember között, tanú nélkül játszódtak le, hihetetlenül részletesen és aprólékosan tudott elmondani. De nemcsak leírta azokat az embereket, akikről beszélt, hanem gondola-

taikba, vágyaikba is behatolt, és pedig gyakran olyanokba is, melyeknek azok maguk sem voltak tudatában, s amelyeket ő tárt fel. Ő szólott belőlük. S csodálatos tehetsége volt ahhoz, hogy hangjának csekély elváltoztatásával utánozza azokat, akiről szó volt, s hol váli, hol koldus, hol pedig görög szépség legyen: testének egész jelentéktelen mozdulatával, vagy arcizmának egy rándulásával tökéletesen meg tudta jeleníteni valakinek a járását vagy viselkedését, egy állat mozgását, sőt más élettelen tárgyak körvonalait is.

Ilyen módon Haim sokat és buzgón mesélt, a szmirnai nagy és gazdag zsidó, görög és török családokról, s mindig csak súlyos dolgok és nagy esetek foglalkoztatták. S minden egyes elbeszélését csodálkozó felkiáltással, szinte ujjongással végezte: „Nos? Mi?”, ami körülbelül ezt jelentette: „Hát lám, mi minden történik ezen a világon! S mi az én nyomorúságos életem és az én esetem hozzájuk és bonyolult sorsukhoz képest!”

S ott, ahol az egyik történet befejeződött, kezdődött a másik. Se vége, se hossza nem volt.

(Többé-kevésbé hajlamosak vagyunk arra, hogy elítéljük a bőbeszédű embereket, különösen azokat, akik olyan dolgokról mesélnek, amikhez nincs sok közük, sőt lenézéssel szólunk az ilyenekről, mint akik fecsegők és unalmas szószátyárok. S közben nem gondolunk arra, hogy ennek az emberi és olyannyira emberi és gyakori fogyatéknak megvan a jó oldala is. Mert mit tudnánk mi mások lelkéről és gondolatairól, más emberekről, s ennél fogva saját magunkról is, más környékekről és tájakról, amelyeket sohasem láttunk, s nem is lesz alkalmunk arra, hogy megláthassuk őket, mit tudnánk minderről, ha nem lennének olyan emberek, akiket hajt a kényszer, hogy szóban vagy írásban elmondják mindazt, amit láttak vagy hallottak, s amit ezzel kapcsolatban átéltek vagy gondoltak? Keveset, nagyon keveset. S hogy mindaz amit elmondanak, tökéletlen, hogy személyes szenvedély vagy belső kényszer színezi, sőt, hogy pontatlan, ennek mérlegelésére ott van értelmünk és tapasztalatunk, a részleteket megítélhetjük, összehasonlíthatjuk egymással, elfogadhatjuk vagy elvethetjük őket részben vagy egészben. Így az emberi igazságból mindig marad valami azok számára, akik türelmesen hallgatják vagy olvassák e meséket.)

Így gondolkodott magában Petar atya, miközben Haim terjengős és körülményes elbeszélését hallgatta: „Kamil efendiről és sorsáról”. A mese folytatását még inkább lassította Haim különös óvatossága. Mert minden élénksége és izzó mesélőkedve mellett is időnként lehalkította hangját, úgyhogy gyakran alig lehetett érteni, és fürkésző pillantásokat vetett maga köré, mint az olyan ember, akit sokan üldöznek, s aki mindenkire gyanakszik.

III

Kamil „kevert vérű” ember, mesélte Haim, édesapja török, anyja görög. Édesanyja híres görög szépség volt. Szmirna, a szép görög nők városa, nem látott még ilyen termetet, ilyen testtartást és ilyen kék szemeket. Tizenhét esztendő volt, mikor egy igen gazdag görög kereskedőhöz férjhez adták. (Haim egy igen hosszú görög vezetéknévvel említett, s ezt úgy ejtette ki, mint ahogy az általánosan ismert dinasztiaik nevét szokták kiejteni.) Mindössze egy gyermekük volt, s az is lány. Mikor a kislány nyolcéves volt, a gazdag görög hirtelen meghalt. Rokonai mindenáron arra törekedtek, hogy becsapják a fiatal özvegyet, s a vagyomból minél többet leszakítsanak. Az asszony védekezett. Még Athénbe is elutazott, hogy legalább az ottani örökséget megmentse. Mikor hajón visszatért Szmirnába, kislánya váratlanul meghalt. A tenger igen nyugtalan volt, a hajó lassan haladt, Szmirna pedig még nagyon messze volt. Az előírások szerint a kislány holttestét a tengerbe kellett vetni. Ezt követelték határozottan a tengerészek is, mert egy ősrégi tengerészhiedelem szerint a hajón maradó holttest szerencsétlenséget hoz. A megboldogult lelke ugyanúgy húzza a hajót a tengerfenékre, mint az ólom. A fájdalomtól szinte

esztét vesztett anya ellenállt. Makacsul azt kívánta, hogy a holttest maradjon a hajón, s majd Szmirnában temethesse el, hogy így legalább gyermeke sírját ismerje. A kapitánynak sok gyötrelmes gondja volt vele. Nehéz helyzetben volt, mert egyrészt nem volt szíve, hogy az anya fájdalmának ellenálljon, másrészt azonban a szigorú tengerészeti előírásokat sem merte megszegni, s ezért a hajó első tisztjével fortélyt agyalt ki. Két egyforma koporsót csináltatott. Az egyikbe elhelyezték a kislány holttestét, s ezt titokban a tengerbe bocsátották, a másikat pedig, miután a kislány testsúlyának megfelelően megterhelték, erősen leszögezték és leólmozták, s ezt a koporsót a kapitány átadta az édesanyának, mintha meghallgatta volna a kérését. Mikor Szmirnába érkeztek, az anya elvitette a koporsót, és a temetőben elhantoltatta.

Az anya sokáig és mélyen gyászolta gyermekét, s mindennap kiment a temetőbe, hogy a sírt meglátogassa. Mikor azonban a fiatal és szép asszony az idő múlásával úgy-ahogy már feledni kezdte vesztését, váratlan és borzasztó dolog történt. A hajó elsőtisztjének felesége megtudta férjétől a jóindulatú csalás titkát, s egy alkalommal bizalmasan elmondta legjobb barátnőjének. Egy asszonyi veszekedés után ez a barátnő, ostobaságában, hogy barátnőjén bosszút álljon, elmondotta a titkot másoknak is. A dolog érthetetlenül és kegyetlen módon az édesanya fülébe is eljutott. A boldogtalan asszony csak most vesztette el igazán esztét nagy bánatában. Kifutott a temetőbe, és körmeivel kezdte kiásni a sírt. Erőnek erejével kellett elhurcolni onnan, s be kellett zárni, mert mindenáron a tengerbe akart ugrani, hogy lányát kövesse. Valóságos téboly tört ki rajta. Jó néhány évnek kellett elteltie, míg az asszony kigyógyult új szomorúságából. Egészen azonban sohasem gyógyult fel belőle.

A szép és boldogtalan özvegyet sok görög férfi megkérte, ő azonban annyira elkeseredett rokonai, sőt valamennyi honfitársa ellen, hogy kérőit sorra elutasította. Csak újabb néhány esztendő múlva ment férjhez, általános meglepetésre, egy török emberhez. Tahir pasának hívták ezt a gazdag, új feleségénél sokkal idősebb, tekintélyes és tanult férfit, aki fiatalabb éveiben magas rangú tisztviselő volt az állam szolgálatában, most pedig visszavonultan élt, nyáron Szmirna közelében fekvő birtokán, télen pedig városi nagy palotájában. Feleségétől még csak azt sem kívánta, hogy áttérjen, csupán annyit kért, hogy fátyol nélkül ne mutatkozzék az utcán. Ez a férjhezmenetel mégis nagy izgalmat váltott ki a görögök körében. A fiatal görög nő és a hatvanas éveit taposó pasa házassága pedig, a görög nők és a papok minden átkozódása ellenére, boldog volt és termékeny. Az első két esztendőben két gyermekük is született, az egyik lányka, a második fiú. A fiú erőteljes volt, és gyorsan fejlődött, a kislány azonban betegeskedett, és ötödik esztendejében, kétnapi szenvedés után, ismeretlen betegségben meghalt. Az anya, aki még első nagy gyászából sem gyógyult fel teljesen, most súlyos és gyógyíthatatlan búskomorságba esett. Második kislánya halálában felsőbb hatalmak intését látta, átkozottnak és méltatlannak érezte magát, s teljesen elhanyagolta a férjét is, fiát is. Hirtelen sorvadásnak indult. Két évvel később a halál úgy jött el érte, mint megváltás a szenvedésből.

A fiú, akit Kamilnak hívtak, igen szép volt (édesanyja szépségét örökölte, csak éppen férfias jelleggel, okos és jól fejlett, társai között az első úszó, s minden birkózásban győztes). De nagyon korán kezdte elhanyagolni a vele egykorú fiúk játékeit és szórakozásait. Mindinkább az irodalomnak és a tudománynak szentelte magát, s édesapja támogatta ebben; könyveket, tanítókat szerzett neki, és lehetővé tette utazásait. Egy öreg szmirnai szefárd rabbinál még spanyolul is tanult.

Mikor aztán egyik télen az öreg Tahir pasa meghalt, az ifjú jelentékeny vagyonnal, tapasztalatok és közelebbi rokonság nélkül, egészen magára maradt. Azt ajánlották neki, hogy állami hivatal vállalására készüljön, de ezt elutasította. A vele egyidősektől eltérően, sohasem járt nők után vagy női társaságba. Ezen a nyáron azonban megtörtént, hogy elhaladóban egy kicsiny és

buja növényzetű kert kerítésén át egy görög lányt pillantott meg. A villámgyorsan fellángoló szerelem egészen kicserélte. A leány apja egy görög kiskereskedő volt. A fiú eltökélte, hogy éppúgy feleségül veszi a lányt, mint ahogy egykor Tahir pasa nőül vette az ő édesanyját. Mindent felkínált, semmiféle feltételt nem szabott.

A lány, aki kétszer-háromszor látta már a fiatalembert, mindenképpen hozzá akart menni, arra is módot talált, hogy azt megüzenje. Szülei azonban a leghatározottabban elleneztek, hogy lányuk török férfihoz menjen, s még hozzá olyanhoz, akinek görög nő volt az édesanyja. Ebben az elhatározásukban az egész görög közösség támogatta őket. Mindannyian úgy látták, hogy Tahir pasa, még holtában is, egy újabb görög nőt rabol el tőlük. A lány édesapja, egyébként természetesen alacsony, lélekben alantas, fősvény szatócs, úgy viselkedett, mint az olyan ember, aki örültségi rohamában mindenáron nagyságra, hősiességre és vértanúságra vágyik. Karjait széttárta, mintha keresztre feszítenék, s úgy kiáltozta a többi görögnek: „Kis ember vagyok, kicsiny a termetem, s a vagyonom is kicsiny, de nem vagyok kicsiny hitben és istenfélelemben. S inkább az életemet veszítsem el, és inkább egyetlen édes lányomat a tengernek dobjam áldozatul, semhogy hitetlenhez adjam.” S egyre csak ezt hajtogatta. Mintha csak ő és a hite volna a fő dolog, a lánya pedig csak mellékes holmi.

A meredek utca szatócsának egyébként nem sokba került ez a hősködése. Nem is volt alkalma arra, hogy vértanúvá váljék. A lányt erőszakkal egy vidéki göröghöz adták, a legnagyobb csendben, lakodalom nélkül, elutazásának helyét és napját is titkolva. Attól féltek, hogy Kamil esetleg megszőkteti, ő azonban, lesújtva, már előbb visszavonult. Csak most láthatta valójában és igazán, amit ifjú elragadtatásában még csak nem is sejtett: mi minden választhatja el a férfit a szeretett nőtől, s általában az egyik embert a másiktól.

Kamil ezután két esztendőn keresztül konstantinápolyi tanulmányaival töltött. Egészen megváltozva, jóval öregebb külsővel tért vissza Szmirnába. A görögöktől elválasztotta minden, a törökökkel pedig vajmi kevés dolog kapcsolta össze. A vele egyidős társak, akikkel valaha együtt játszott és szórakozott, elidegenedtek és eltávolodtak tőle, mintha egy másik nemzedék tagjai volnának. Kamilből olyan ember lett, aki a könyveinek él. Huszonnégy éves fejjel fiatal és gazdag különccé vált, aki azt se tudja, mi je és hol van, s azt se, hogy amije van, azzal mit is tegyen és hogyan kezelje. Beutazta a kisázsiai partvidéket, elment Egyiptomba és Rhodosz szigetére. Kerülte azokat, akikhez neve és társadalmi állása szerint tartozott, s akik lassanként elrugaszkodott embernek kezdték tekinteni, s csupán a tudomány embereivel barátkozott tekintet nélkül arra, kicsodák, mi a vallásuk és a származásuk.

A múlt évben aztán Szmirnában olyan hírek kezdtek keringeni, az a bizonytalan, homályos mendemonda járta, hogy Tahir pasa fiának fejébe szállt a tudomány, s nincs nála minden rendben. Azt beszéltek, hogy a török birodalom történetét tanulmányozza, „betegre tanulta magát”, s miközben azt képzei, hogy valami sorsüldözött herceg szelleme költözött belé, azt hiszi, hogy ő maga is csak balsorsa akaratából nem lett szultán.

- Nos? Mi? - szakította félbe egy pillanatra Haim az elbeszélését, s eközben nem mulasztotta el, hogy hangsúlyozza, milyen város is az a Szmirna, amely nemcsak őt, Haimot rágalmazta meg, és juttatta ide, a börtönbe, hanem íme, még ilyen tekintélyes és feddhetetlen férfiakra is, mint amilyen Kamil efendi, rágalmakat szór. De aztán nyomban folytatta.

- Ha azt mondom - folytatta Haim -, hogy hírek kezdtek Szmirnában keringeni, hogy ez az egész népes városra vonatkozik. Mert micsoda Szmirna? Ha az ember onnan felülről, a Kadifa Kala alatt fekvő fennsíkról letekint a városra, úgy látszik, se vége, se hossza nincsen. És valóban nagy kiterjedésű. Sok ház áll és sok nép él benne. Valójában azonban Szmirna mindössze száz család, vagy ötven török és ugyanannyi görög, s a kevés és felsőbb hatóság, a váli és a

kikötő parancsnoka körül; alig egy-két ezer lélek. De ők minden, mert ők döntenek mindenben, s csak ők jelentenek valamit, a többi dolgozik, húzza az igát, fenntartja a saját létét meg a hozzátartozói életét. Az a száz család pedig, ha nem is látogatja egymást, tud egymásról mindent, egymást fürkészi, mérlegeli, figyelemmel kíséri nemzedékről nemzedékre. - Apja és anyja szerint Kamil is ehhez a kisebbséghez tartozott. Családjának különös sorsa és a saját furcsa életmódja kezdettől fogva magára vonta a figyelmet, és felkeltette az emberek kíváncsiságát. Szmirnában pedig mesélnek és mindent tovább mesélnek az emberek, megszólalnak mindenkit, s ezt túlzásba is viszik éppúgy, mint mindenütt a világon, sőt egy kissé még annál is jobban.

Kamilról, aki az utóbbi években nem vett részt a vele egykorú társak, az úri és gazdag ifjúság életében, eleget beszéltek a távollétében, sőt éppen a távolléte miatt. Beszéltek történelmi tanulmányairól; egyesek csodálkozással, mások csúfondárosan.

Egyik teraszon, ahol vagy egy tucat előkelő fiatalember iddogált és dohányozott, ugyanannyi fesztelen viselkedésű, kikötőbeli lány társaságában, valaki megemlítette Kamilt, boldogtalan szerelmét és különös életmódját. Barátai közül valaki elmondotta, hogy Kamil a legapróbb részletekig tanulmányozta II. Bajazid szultán korát, különösen a trónkövetelő Dzsem szultán életét, s ezért Egyiptomban és Rhodosz szigetén is járt, sőt Olaszországba és Franciaországba is készülődik. A lányok megkérdezték, ki volt az a Dzsem szultán, mire a fiatalember elmondta, hogy Dzsem herceg II. Bajazid fivére és ellenfele volt, s aztán Rhodosz szigetére menekült, ahol megadta magát a Johanita vitézeknek. A trónkövetelőt az akkori keresztény uralkodók évekig fogságban tartották, és állandóan felhasználták az ozmán birodalom és törvényes szultán, II. Bajazid ellen. Ott is halt meg, fogságban; Bajazid szultán boldogtalan és bujdosó fivére holttestét hazavitette, és Brüsszában temettette el, ma is ott áll a síremléke.

A beszélgetésbe ekkor egy szeles fiatalember elegyedett, egyike azoknak a dús képzelőtehetségű és meggondolatlan beszédű embereknek, akik ezzel gyakran ártanak maguknak, de még gyakrabban másoknak.

- Kamil, miután boldogtalanul beleszeretett a szép görög lányba, ugyanolyan boldogtalanul beleszeretett a történelembe, amelyet tanulmányoz. Titokban Dzsem hercegnek képzeleli magát. Így viselkedik mindenkivel szemben, s így kezeli a környezetét. Már a régi iskolatársai is, ha mosolyogva és szánakozással róla beszélnek, nem nevezik másként, csak Dzsem szultánnak.

Ha így emlegetik a szultán nevét, különösen pedig az uralkodóházban támadt villongásokat és harcokat, még akkor is, ha régmúlt korszakról van szó, az nem maradhat titokban abban a szűk körben, amelyben elhangzott. Mindig akad egy-egy jómadár, amelyik felszedi s besúgja a császárnak vagy a császári embereknek, hogy a szultán nevét kiejtették, ki az, aki mondta, és milyen körülmények között. Így történt, hogy Kamil ártatlan és rejtett szenvedélye egy tökfilkó száján és egy besúgó fülén át az izmiri váli küszöbéig is eljutott, ahol egészen más fogadtatásra talált, s egészen más jelentőséget kapott.

Az izmiri vilajet főnöke akkorában egy igen szigorú és buzgó hivatalnok volt, bárgyú és betegesen bizalmatlan ember, aki még álmában is attól rettegett, hogy esetleg valami politikai szabálytalanság, összeesküvés, vagy efféle elkerülheti a figyelmét.

(Mindazonáltal a „politikai és állami ügyekben” tanúsított minden szigorúsága és buzgósága nem akadályozta abban, hogy a kereskedőktől és hajótulajdonosoktól gazdag baksisokat el ne fogadjon. Az izmiri kádi épp ezért mondta róla, hogy igen rövid eszű, de hosszú ujjú ember.)

Midőn a Kamilról szóló jelentést meghallgatta, a váli első gondolata az a tény volt (ami a fiatalembernek eszébe se jutott), hogy a mostani szultánnak is van fivére, akit gyengeelméjűnek nyilvánított, s akit fogságban tart. Erről mindenki tudott, de senki sem beszélt róla. Ez a

párhuzam felizgatta a válit. Épp ezekben a napokban Törökország európai részében bizonyos zavargások és rendellenességek támadtak, és Konstantinápolyból valamennyi válihoz szigorú körrendeletet intéztek, amelyben felhívták a hatóságokat, éberan ügyeljenek a nagyszámú zavarkeltőre és agitátorra, akik hivatlanul beleártják magukat az állami ügyekbe, sőt olykor még a szultán nevét is merészkednek bemocskolni. A váli, a körirat elolvasása után, mint minden rossz hivatalnok, személyében érezte találva magát. Világosan látszott, hogy a figyelmeztetés csakis az ő vilajetjére vonatkozhatik, s mivel ebben a vilajetben más „eset” nem fordult elő, így hát csakis és kizárólag Kamil „esetére”.

Egy éjszaka rendőrök vették körül Kamil házát, és házkutatást tartottak. Valamennyi könyvét és kéziratát elvitték, őt pedig a saját otthonában elfogták. Mikor a váli a hatalmas halom s méghozzá idegen nyelveken írt könyvet s a kéziratok és jegyzetek egész tömegét megpillantotta, annyira megrémült, és olyan dühbe gurult, hogy elhatározta: saját felelősségére letartóztatja tulajdonosukat, s könyveivel, papírjaival együtt Konstantinápolyba viteti. Saját magának sem tudta megmagyarázni, hogy a könyvek, különösen pedig ez a rengeteg sok, idegen nyelven írt könyv, mért támaszt benne ilyen nagy gyűlöletet és haragot. A gyűlölet és a harag azonban nem is kért magyarázatot, hanem kölcsönösen sarkallta egymást, és egyre növekedett. A váli meg volt győződve arról, hogy nem tévedett, és a legjobb helyre sújtott le.

A Tahir pasa fiának letartóztatásáról szóló hír sok tekintélyes embert felháborított, különösen a tanult írástudókat. A kádi, egy igen tanult és idősebb ember, Tahir pasa egykori barátja, személyesen ment el a válihoz. Feltárta előtte Kamil egész esetét. Elmondotta, hogy Kamil feddhetetlen ember, s hogy életmódjával minden rendes ifjú és igaz muzulmán példaképe lehet, hogy boldogtalan szerelme miatt afféle rajongásba és búskomorságba esett, s egészen a tudománynak és a könyveknek szentelte életét, s ezt inkább holmi betegségnek lehet tekinteni, semmint gonosz és rosszindulatú ténykedésnek, s hogy inkább elnézést és részvétet érdemel, nem pedig üldöztetést és büntetést. Amivel Kamil foglalkozik, az történelem, tudomány, a tudományból pedig nem származhatik kár. - Mindezen érvek azonban hajótörést szenvedtek a hivatalnok ostobaságán és bizalmatlanságán.

- Én ezen nem töröm a fejem, efendi. Én a történelmet, vagy hogy hívják ezt a dolgot, nem ismerem. S azt hiszem, neki is jobb volna, ha nem ismerné, s ha nem sokat vizsgálna, melyik szultán mit csinált valaha, hanem inkább annak engedelmeskedne, amit a mai szultán parancsol.

- De hát az tudomány, ezek könyvek! - vágott közbe elkeseredetten a kádi, aki tapasztalatból tudta, mennyire káros s az egyesekre és a társadalomra is milyen veszélyesek lehetnek azok az emberek, akik korlátoltságuk folytán korlátlanul hisznek a saját eszükben és éleslátásukban, s minden egyes ítéletük és következtetésük helyességében.

- Ugyan már, ez azt jelenti, hogy nem érnek semmit a könyvei! Dzsem szultán! Trónkövetelő! Vetélkedés a trónért! - A szó elhangzott, s ha egyszer a szó elindul, többé nem áll meg, hanem megy a maga útján, s útközben növekszik és váltakozik. Nem én adtam okot ezekre a szavakra, hanem ő; most aztán feleljen is értük.

- De hát egy emberről sokszor olyan dolgokat is állítanak, amelyek nem állják meg a helyüket! - próbálta ismét a kádi a fiatal embert védelmezni.

- Ha megrágalmazták és befeketítették, hát mosakodjék, s majd tisztára mossa magát. Én sem könyveket olvasok, sem pedig mások helyett nem akarok gondolkozni. Mindenki gondolkozzék saját magáért. Mért rettegek én őmiatta? Az én vilajetemben mindenki ügyeljen arra, hogy mit mond és mit cselekszik. Én csak egyet ismerek: rendet és törvényt.

A kádi felemelte a fejét, és éles szemrehányó tekintettel nézett rá.

- De hát, azt hiszem, mindannyian ezt védelmezzük!

A nekilódult ember azonban nem hagyta magát megzavarni vagy megállítani.

- Igen, rend és törvény. S akinek a feje ennek fölébe ágaskodik, császári hivatalomra mondom, azt lemetszem, még ha az egyetlen édes fiamról van is szó. Én itt fertőző sebet nem tűrök, ennek a fiatal efendinek a gyanús tudosságát sem.

- De hát itt is lehetne tárgyalni, és tisztázni ezt az ügyet.

- Nem, efendi. A szabály szabály, márpedig a szabály nem így rendeli, hanem éppen úgy, ahogy van. Császárokról és császári ügyekről beszélt, a császár küszöbén feleljen is érte. Ott van Sztambul, magyarázza ott el mindazt, amit olvasott és amit írt, s amit a világnak mondott. Hadd törjék a fejüket ott ezen a dolgon. Ha ártatlan, nincs mit félnie.

S ennyiben maradtak. Az öreg kádi csak nézte az előtte ülő válit. Bajusztalan, apró, töpörödött emberke, gyengélkedő és erőtlén, egy fagarast sem ér, de mennyi rosszat tud tenni. Mindig gyanakvó és savanyú, két eshetőség közül mindig a rosszabb felé hajlik, ha pedig valamitől megijed, mint most is, rettenetessé válik. A kádi előtt is világos volt, hogy nem érdemes több szót vesztegetnie ezzel a válival, aki úgyis azt cselekszi, amit eltökélt, hanem más utat és módot kell keresnie arra, hogy a fiatalemberen segítsen.

Így hát Kamilt Konstantinápolyba irányították, diszkrét, de erős fedezettel. (Ez volt az egyetlen engedmény, amit a váli a kádinak tett.) S vele együtt a könyveit és kéziratait is, mindent pecsét alatt. Mihelyt erről tudomást szereztek, a kádi és barátai utánaküldték emberüket, hogy Konstantinápolyban magyarázza meg a dolgot, és segítsen az ártatlan fiatalemberen. Mikor a küldött Konstantinápolyba érkezett, Kamilt már Latif efendihez továbbították, hogy hallgassa ki, és tartsa őrizetben.

Így festett Kamil efendi históriája, ahogyan azt Haim tudhatta és láthatta, csakhogy itt röviden mondtuk el, Haim ismétlései és sűrűn előforduló „nos? ugye?” megjegyzései nélkül.

IV

Karagöz mindig irtózott a politikai vádlottaktól. Szívesebben bajlódott a közönséges bűnügyek száz nagy és kis tettesével, semhogy egyetlen politikai vétkessel dolga akadjon. A háta borsódzott, ha csak hallott is róluk. Megtúrta őket a közelében mint „átmenőket”, mert így kellett cselekednie, de sose akart velük foglalkozni; úgy kerülgette őket, mint a leprásokat, s azon igyekezett, hogy mindazokat, akik „politikaiak”, vagy ilyen címen kerülnek oda, minél hamarabb lerázza magáról. Ennél a fogolynál pedig, akit Szmirnából hoztak ide, minden különös: előkelő török családból származik, ládányi könyv és kézirat kíséri, s valójában nem tudni, hogy bolond-e vagy épeszű. (Márpedig a bolondok s mindaz, ami velük kapcsolatos, babonás félelmet és ösztönös irtózást keltettek Karagözben.) Elutasítani azonban nem tudta. Így került Kamil a közös zárkák egyikébe, ahol, mint láttuk, az első két napra helyet talált magának.

Az az ember, akit a kádi küldött Szmirnából, a felsőbb hatóságoknál már másnap kijárta, hogy Kamilnak az Elátkozott udvarban külön szobát és tisztességes ellátást adjanak mindaddig, amíg ügyét ki nem vizsgálják, s amíg nem látják, miben is áll ez az ügy. S ezt a rendelkezést végre is hajtották.

Petar atya a következő napokban lassú léptekkel körüljárta a nagy udvart, mintha keresne valamit vagy valakire várna, s tekintete egyre csak az épületek ablakait és emeleiteit fürkésztette körbe-körbe. Időnként Haim is odament hozzá. Már otthagytta helyét, melyet Petar atya és a két kereskedő mellett lelt, és mást, még különállóbbat talált. Elköltözését azzal indokolta, hogy ezen a helyen huzat van. De két-három nap múlva bizalmasan beismerte Petar atyának, hogy besúgással gyanúsítja a két kereskedőt. Petar atya elmosolyodott, és elhárította ezt a gondolatot. Eközben jobban megnézte Haim sovány arcát, s most először vette észre rajta azt a feszült és furcsa kifejezést, melyet olyan emberek arcán láthatunk, akik hibás gondolataikkal és képzelt félelmükkel önmagukat marcangolják.

Két nap múlva lehajtott fejjel, hosszú, hegyes orral Petar atya fülét érintve, Haim megint valami spicliről suttogott, s figyelmeztette a frátert, hogy őrizkedjék.

- Hagyd már abba, Haim, ne is beszélj ilyet senkinek.

- Tudja, csak úgy magának mondom.

- De hát ne mondd senkinek, még nekem se. Ilyesmiről nem beszél az ember - védekezett Petar atya, akinek kellemetlen volt Haim váratlan és nagy bizalma.

Ez néhányszor megisméltődött. Petar atya lassanként már hozzá is szokott. Megveregette Haim vállát, megnyugtatta, s igyekezett a beszélgetésnek tréfás és ártatlan színezetet adni.

- De hát melyik az? Csak nem az a szőke, magas férfi? Hát nem látod, boldogtalan, hogy az maga is félig holt a félelemtől, és semmire sincs kedve? Olyan ártatlan az, mint a ma született bárány, te pedig oktalanul rémüldözöl, és mindenkire gyanakszol.

Haim egy-két órára megnyugodott, de nem sokáig bírta, megint csak odament Petar atyához, azt bizonygatva, hogy csak benne bízik, és folytatta az előbbi beszélgetést.

- Hát jól van, nem az, akire tévesen - mondjuk „tévesen” - gyanakodtam, de van itt egy másik, akiről nem is gondolod, hogy besúgó. De melyik az? Az, aki ott áll a kapunál, maga elé mered, és úgy tesz, mintha ezen a világon semmi sem érdekelné? Vagy az, amelyik pimaszul végigmér mindenkit, tetőtől talpig? Vagy az az ártatlan és kissé hibbantnak látszó ember? Vagy talán egyikük sem, hanem egy tizedik? S mivel egyikről sem tudod, vajon az-é, de ugyanúgy abban sem vagy bizonyos, hogy nem az, mindegyikük az lehet. Mindegyikük.

- Hagyd már abba, Haim, ezt a hiábavalóságot, az isten megáldjon! - szólt Petar atya, aki most már kezdte a türelmét veszteni.

- Nem, nem! Maga, igen tisztelt barátom, jó ember, s azt hiszi, hogy mindenki jó.

- De hát gondolj jóra, és jó is lesz, Haim barátom.

- Hm, jó! Jó? - suttogja hitetlenkedve Haim, és lehorgasztott fejjel, földre szegezett pillantással lassan odébbmegy.

Másnap aztán megint jött, már korán reggel, mintha gyónni indulna. S ha kissé meg is szabadult a félelemtől, mégsem tudott megnyugodni. Akkor aztán élénk s valami miatt mindig kissé ingerült hangon arról az igazságtalanságról kezdett beszélni, amit vele elkövettek, a kárról, amely érte, s a városában élő emberekről és erkölceikről. Petar atya pedig mindig felhasználta az alkalmat, s kérdezett egyet-mást Kamil efendiről. Haim sosem maradt adós a felelettel. Azokról a dolgokról is, amelyekről már mindent elmondott, újból és újból tudott beszélni, hosszasan és körülményesen, s eközben sok új és hitelt érdemlő részletet közölt. Petar atya mindezt figyelmesen hallgatta, miközben Haim sovány arcát és magas homlokát szemlélgette. Ezen a homlokon a bőr annyira megfeszült, és olyan vékony volt, hogy a legkisebb

hajlat és a koponya egész alkata elősejlett alóla, haja pedig furcsa fürtökben vette körül, s oly természetellenesen göndör és száraz volt, mintha valahol a gyökere körül láthatatlan láng pörkölte volna meg.

Ha aztán, mesélgetései után Haim görnyedten és gondterhelten odébbállt, Petar atya hosszú, sajnálkozó pillantása kísérte.

Eltelt két nap, de Kamil nem mutatkozott, és nem is tért vissza. Haim, akinek minden egyéni gyötrődése mellett arra is jutott ideje, hogy valamiképpen mindent megtudjon vagy legalábbis megsejtsen, azzal magyarázta a dolgot, hogy a fiatalembert most biztosan vallatják, azalatt pedig a vádlottat nem engedik ki az udvarra, nehogy bárkivel is érintkezésbe kerüljön. Ha majd a kihallgatás befejeződik, és az egész ügyet átadják a bíróságnak, újból kiengedik sétára.

Ez a szmirnai Haim mindent tudott, és mindent előre látott (ha nem is mindent pontosan). Ebben az esetben helyes volt az előrelátása.

Ezen a reggelen Petar atya egy kövön üldögélt, miközben elgondolkodva, a mindenfelől hozzá érő vad civakodást és lármát hallgatta, amint fülében megtörik és egybekeveredik.

Tőle balra néhány szerencsejátékosból szűk kör alakul. Egy régi kártyás vitát igyekeznek egymás között megoldani, mint valami bíróság. Sötét képű emberek, beszédük tárgyilagos, száraz és határozott.

- Te visszaadod ennek az embernek a pénzt - mondja vékony, de ijesztő hangon egy nyakigláb ember, aki szemmel láthatóan a szerencsejátékosok feje.

- Ezt adom neki vissza - kiáltja mérgesen egy alacsony, lángoló szemű ember, s jobb karja öklétől a könyökéig befelé lendül.

- No lám, milyen! Még meg is sebesítette azt az embert, kis híja, hogy meg nem ölte - vetik közbe innen is, onnan is.

- S mért ne öljem meg?

- De börtön is van ám, hé!

- Hadd legyen! Mihelyt kikerülök, megölöm, és guggolva is letöltöm az idejét.

Méltatlankodó hangok hallatszanak, s közülük alig lehet kivenni a magas termetű férfi rendíthetetlen és fenyegető hangját.

- Add vissza a pénzt! Hallod-e?

A jobb oldalról felhangzó lárma még nagyobb, s pillanatokra teljesen elnyomja a jobb oldalt. Itt van Zaim is meg az atlétatermetű, bőbeszédű ember, aki rekedtes basszushangján mennydörög, s egy új, apró kis fogoly, akit Szoftának hívnak. Mint mindig, most is a nőkről beszélnek. Zaim semmit sem szól, csak éppen készülődik, valószínűleg új mesére.

A vitát az atléta és Szofta vezeti.

Az apró ember kiabál, s a hangjáról hallani, hogy közben minduntalan ugrál, ahogy a kis emberek szokták, hogy ezzel nagyobb fontosságot adjanak a mondanivalójuknak.

- Az örmény nő, az örmény, az aztán a nő!

- Micsoda örmény nő? Miféle örmény nő? Te beszélsz nekem örmény nőkről? Te? Hiszen te kiskorú vagy.

- Harmincegy év van a vállamon.

- Ugyan, nem erről van szó! Nem az éveken múlik a dolog, hanem te ilyen vagy, kiskorú, és kiskorú maradsz még akkor is, ha az ötvenet eléred. Érted? Te kiskorú vagy és kiseszű, kishitű és kislelkű, s általában minden vagy, ami - kicsi.

- Te pedig minden vagy, ami „nagy” - mondja szárazon és szellemtelenül az apró emberke, miközben a többiek harsányan röhögnek.

- No látod, ezt se talátlad el. Én minden vagyok, ami - túl nagy, ha éppen tudni akarod, s épp ezért nincs értékem. Igen, nem érek semmit. De te, teee!

A rekedtes basszus itt valamit mondott, egyetlenegy kurta szót, amelyet általános röhej nyelt el.

Aztán megint a basszus harsan föl. Újból a nőkről és a nők szerelméről szól. Úgy látszik, másról nem is tud beszélni.

- Az örmény nő olyan, barátom, mint az erdei tűz: nehéz meggyújtani, de ha egyszer lángra lobbant, akkor senki többé eloltani nem tudja. Nem is nő az már, hanem valóságos - robotmunka. Valóságos csapás, kullancs, ami ráragad az emberre, és robotolhat neki és az egész családjának. S méghozzá nemcsak az élőknek, hanem a holtaknak és a születendőknak is. Felfalnak, barátom, de csak törvényesen és tisztességesen, csakis tisztességesen és az isteni törvény szerint. (Valamennyiüknek az Isten a komája.) Az örmény nő a hét hat napján mosdatlanul jár-ke, s csak vasárnap mosakszik. S ahány örmény nő van, az mind a szeméig szőrös, és csak úgy dől belőle a hagymabűz. De a cserkesz nő!

- Az aztán a nő! - mondja valaki a körből, meggyőződéssel.

- Az? - méltatlankodik a basszus, és szava hosszú sóhajba megy át. - Nyári napsugár az, barátom, nem is nő. Nyári napsugár, s nem tudod, mi a szebb, a föld-e vagy pedig az égbolt fölötte. De itt aztán jól fel kell kötni a felkötni valót! S mégse segít semmit, mert itt a legkitűnőbb mester is a rövidebbet húzza. Nem olyan az, mint a madár: ha megfogod, a tied. Nem marad meg az az embernél, kicsorran a markodból, mint a víz; ha a tied is volt, mintha soha semmi sem lett volna a tied. Nem tud emlékezni, nem tudja, mi az ész, sem azt, hogy mi a lélek s mi az irgalom. S az erkölcsét nem éred föl ésszel.

S megint egy kurta, érthetetlen szó hangzott el, mely harsány kacajt váltott ki. Petar atya felriadt gondolataiból, s fölkel, hogy kissé odább üljön. Fölkel, de meglepetve mindjárt meg is állt. Zavart és halk köszöntéssel Kamil toppant elébe.

Rendszerint így történik. Akiket látni szeretnénk, nem azokban a percekben jönnek, amikor rájuk gondolunk s amikor a legjobban várjuk, hanem olyan pillanatban, amikor gondolataink a legmesszebb kalandoznak tőlünk. S a viszontlátás fölött érzett örömünknek egy kis időre van szüksége ahhoz, hogy a mélyből, ahova lenyomva feküdt, fölemelkedjék, és megjelenjék a felszínen.

A lármától és kacagástól kissé távolabbra mentek.

- Ejnye, látod-látod! - szólalt meg elsőnek Petar atya, és mintegy zavarban, miközben egymás mellé telepedtek, megismételte ezeket a szavakat. (Öröme elégtételt talált abban, hogy kisebbnek látszik a valóságosnál.)

Habár csak néhány nap múlt el legutóbbi találkozásuk óta, most egyszerre minden oly távolinak és messzinek látszott előttük. A fiatalember láthatóan megsoványodott, mintha kifacsarták volna. Szeme alatt a sötét karikák elmélyültek, arca kisebb lett, s valami halvány mosoly lebegett rajta, mintha valahonnan kívülről ragyogta volna be, és a könnyű zavar kifejezését

rajzolta az arcra. Ruhája kissé gyűrött volt, szakála hosszabb és elhanyagolt lett, s az egész ember valami újabb módon tartózkodóbbá és félénkebbé vált.

Az úri fiatalember, a szmirnai török és a boszniai keresztény idegen különös barátsága, mintha ezekben a napokban, mialatt nem látták egymást, állandóan nőtt, fejlődött és erősödött volna ebben a furcsa börtönben, gyorsan és váratlanul, ami csak ilyen kivételes körülmények között lehetséges. Beszélgetésük most sem volt más, csupán vontatott újra elmondása annak, amit valamikor láttak vagy olvastak. (Magáról egyikük sem beszélt.) De beszélgetéseik különböztek mindattól, amit maguk körül láttak vagy hallottak. S ez volt a fontos. Ezekben a beszélgetésekben telt el az egész nap, reggeltől estig, amikor kinek-kinek a saját cellájába kellett mennie, s megszakításokkal, ha Kamil déli vagy esti imára távozott. Mint eddig is, Petar atya beszélt többet, a fiatalember azonban lassan és észrevétlenül, de mind gyakrabban vett részt a beszélgetésben, habár hangja most is csak úgy csengett, mint egy keményebb és határozottabb hang visszaverődése, s néhány elhangzott szó után mindig suttogásba halkult.

Egy napon egyszerre csak (Petar atya megint nem tudott visszaemlékezni, mikor és hogyan) az addig szűkszavú Kamil mesélni kezdte Dzsem szultán történetét. S ettől kezdve egyébről már nem is beszélt.

Az indítók erre véletlenül merült fel, vagy így látszott. Halkan, mintha egészen mindennapi dologról volna szó, Kamil megkérdezte:

- A történelemben nem találkozott Dzsem szultánnak, II. Bajazid öccsének nevével?
- Nem - felelte nyugodt hangon Petar atya, s bár közben izgatottan gondolt Haim elbeszélésére, izgalmának még a nyomát is leplezte.
- Nem?... Nem?

A fiatalember szemmel láthatóan habozott. De aztán, néhány bevezető szó után, melyeket erőltetett közömbösséggel ejtett ki, elkezdte a történetet.

V

Új és ünnepélyes formában két fivérrel szóló ősrégi történet ez. - Amióta világ a világ, ezen a világon szüntelenül megújul és újraszületik a két testvér-vetélytárs. Közülük az egyik, az idősebb, a bölcsebb, az erősebb közelebb áll a világhoz, a valóságos élethez s mindahhoz, ami az emberek többségét egybekapcsolja és mozgatja; olyan ember, akinek minden sikerül, aki minden pillanatban tudja, mit kell és mit nem kell cselekednie, mit követelhet és mit nem, másoktól és saját magától. A másik pedig ennek merő ellentéte. Ha összecsapásra kerül sor a bátyjával - márpedig ez az összecsapás elkerülhetetlen -, előre elveszti a csatát.

A két fivér akkor került szemtől szembe egymással, amikor az 1481. esztendőben, egy májusi napon, hadjáratban váratlanul meghalt Hódító II. Mohamed szultán. Az idősebb fivér, Bajazid akkor harmincnégy éves volt, a fiatalabb, Dzsem pedig épp akkor lépett huszonnegyedik esztendejébe. Bajazid a Fekete-tenger partján fekvő Amasya kormányzója volt, Dzsem pedig Koniában Karamánia kormányzója. Bajazid sötétbarna képű, magas termetű, kissé hajlott, higgadt és hallgatag férfi volt, Dzsem pedig testes, szőke és erőteljes, lobbanékony és nyugtalan természetű. Dzsem, habár fiatal volt, koniai palotájában a tudósok, költők és muzsikuskok egész udvarát gyűjtötte maga köré, s ő is verseket írt. Emellett jó úszó, atléta és vadász volt. A „forrófejű”, gondolatokban és élvezetekben határt nem ismerő embernek rövid volt a nappal, s az éjszakából és álmaiból rabolt el annyit, amennyit csak tudott, hogy a nappalt meghosszabbítsa. Tudott görögül, és olaszul is olvasott.

Bajazid azoknak az embereknek sorába tartozott, akikről keveset beszélnek. Ez a hidegvérű és bátor férfi, háborúban kitűnő lövész, nemcsak idősebb és tapasztaltabb volt öccsénél, hanem hajlamainál fogva is sokkal jobban ismerte édesapja nagy birodalmát, törvényeit és rendeleteit, jövedelmi forrásait s a külvilághoz való viszonyát. Egyike volt azoknak, akik minden adott pillanatban csakis egyetlen gondolattal és egyetlen ügygel foglalkoznak, és pedig azzal, amely akkor a legszükségesebb és a leghasznosabb.

A megüresedett trónért indított harcban Bajazid volt a gyorsabb és ügyesebb. Dzsemnek több híve volt az udvarban és a hadseregnél is. (Mindenkinek tudta, hogy Mohamed szultán jobban vonzódott fiatalabb fiához, és azt szerette volna, ha a trónon ő követi. Bajazid embereinek azonban jobb kapcsolataik voltak urukhoz és egymással; és gyorsabban cselekedtek.) Bajazid érkezett elsőnek Sztambulba, és átvette a hatalmat. Nyomban sereget indított öccse ellen, aki a maga seregével Karamániából útban volt Sztambul felé.

Dzsem serege, Kedik pasa vezetésével, Brusszához, az ozmán hatalom ősrégi központjához, ehhez a magas hegyek lejtőjén fekvő, zöld lombokkal borított városhoz érkezett, és azt harcban elfoglalta. A síkságon azonban ott állt Bajazid serege, amelyet Ajasz pasa vezetett. Megkezdődtek a tárgyalások. A két fivér közül mindegyiknek elegendő bizonyítéka volt a jogára és elsőbbségére. Bajazid volt az idősebb, ügye is rendezettebb: Sztambulban már elfogadták és elismerték uralkodónak. Dzsem más bizonyítékokra alapította jogát. Bajazid nagyapjuknak, II. Murát szultánnak uralkodása alatt született, amikor édesapjuk még csak trónörökös volt, anyja pedig rabnő. Dzsem akkor született, amikor II. Mohamed már szultán volt, édesanyja pedig szerb fejedelmi vérből származott. Mohamed szultán, bár nyíltan semmit sem mondott, életében kimutatta, hogy fiatalabb fia áll közelebb szívéhez, s lelke mélyén neki szánta a trónt. Egyiket is, másikat is hatalmas pasák sarkallták az uralomra, őszinte ragaszkodásból vagy önző célokkal.

S amint az mindig történni szokott, mindkét fivér épp elegendő igazolást talált maga körül mindenben arra, amit kíván és amire már elszánta magát, s talált jogába és hatalmába vetett elegendő hitet is.

Ilyen körülmények között a tárgyalások nem vezethettek eredményre. Dzsem Ázsiában követelte részét a birodalomból. Bajazid azonban nyugodtan azt válaszolta, hogy a birodalom egy és oszthatatlan, s hogy csupán egy szultánja lehet, öccsének pedig azt ajánlotta, hogy háremével együtt húzódjék meg Jeruzsálemben, s ott éljen békésen abból a nagy összegből, amelyet évente fog részére kifizetni. Erről Dzsem hallani sem akart. Harcra került a sor. Bajazidnak már korábban sikerült a saját emberét, Jakub béget becsempésznie Dzsem tanácsosai közé. Dzsemet legyőzték, és a csatából alig tudta a fejét megmenteni. Egyiptomba menekült, ahol az egyiptomi szultán, akinek ez a testvérharc kapóra jött, örömmel fogadta. Az egyiptomi szultán segítségével Dzsem még egyszer szerencsét próbált, de újból vereséget szenvedett. Sereg nélkül, csupán néhány leghűbb embere kíséretében a kisázsiai partra vetődött. (Anyja és felesége, három kicsiny gyermekével Egyiptomban maradt.) Szorultságában, jól tudva, hogy mi vár rá, ha elfogják, arra határozta magát, hogy Rhodosz szigetére menekül, s az ottani keresztény hatóságoktól kért menedéket.

Rhodosz, melyet néhány év előtt II. Mohamed hiába ostromolt, a hatalmas katolikus Johanita vitézek, a jeruzsálemi Szent János lovagrend birtokában volt, s a nyugati keresztény világ kiemelkedő megerősített pontját képviselte. Dzsem már korábban megismerkedett a lovagokkal, mert édesapjának, a szultánnak megbízásából tárgyalásokat folytatott velük. Azzal a kéréssel fordult hozzájuk, hogy menedéket nyújtsanak neki, a lovagok pedig kapva kaptak a kérelmen, és nyomban gályát menesztettek érte, amely a kisázsiai partokról, mintegy harminc főből álló kíséretével együtt Rhodosz szigetére vitte.

A pártütő trónkövetelőt a szigeten Pierre D'Aubisson, a lovagrend nagymestere a lovagok élén, az egész lakossággal együtt császárt megillető tiszteletadással fogadta. A nagymester ismételten biztosította Dzsemet arról, hogy kezesedik teljes szabadságáért és a menedékjogért, s megegyezett vele, hogy mindaddig, amíg a jó szerencse szultánként vissza nem vezérli Törökországba, legjobb lesz, ha Franciaországot választja tartózkodási helyéül.

Dzsem herceg ezután kíséretével együtt Franciaországba utazott, D'Aubisson pedig mindenféle lépéseket tett, hogy a szerencsétlenül járt herceget lovagrendje, a kereszténység s a saját egyéni érdekében is minél jobban kihasználja. Világosan látta, hogy Dzsem személyében milyen fontos zálogot tart a kezében. Miután Franciaországba kísérték, Dzsemet nem bocsátották szabadon, hanem erős várakban tartották fogságban, amelyek a jeruzsálemi lovagrend birtokában voltak.

A „szultán fivére” körül a cselszövések és kombinációk egész kavardása támadt, melyekben valamennyi akkori európai ország, a pápa és természetesen maga Bajazid szultán is részt vett. Korvin Mátyás, Magyarország királya és VIII. Ince pápa azt kívánták, nekik szolgáltassák ki Dzsemet, hogy eszközként használhassák fel a Törökország és II. Bajazid szultán ellen folytatott harcban. A ravasz Pierre D'Aubisson azonban saját hatalmában tartotta az értékes foglyot, és segítségével roppant ügyes módon zsarolatott mindenfelé, Bajazidot éppúgy, mint az egyiptomi szultánt és a pápát. Bajazid nagy összeget fizetett Dzsem tartásdíjaként, valójában pedig azért, hogy a trónkövetelőt a nagymester ne engedje le, és ne adja át másnak. A pápa bíborosi rangot ígért D'Aubissonnak Dzsem herceg kiszolgáltatásáért. Az egyiptomi szultán szintén nagy összegeket fizetett. Sőt még Dzsem Egyiptomban élő boldogtalan édesanyja is állandóan arra törekedett, hogy a fiát kiszabadítsa, s ezért nagy összegeket küldött Dzsemnek, de a pénz a nagymester zsebében maradt.

A „szultán fivéréért” folytatott nagy versengés és D'Aubisson ügyeskedő játéka nyolc esztendeig tartott. Az egész idő alatt Dzsemet jeruzsálemi lovagok erős fedezetével egyik franciaországi várból a másikba vitték. Lassanként egykori kíséretének tagjaitól is elkülönítették. Végül is már csak négy-öt hűséges embere maradt mellette. Minden szökési kísérlete, minden törekvése, hogy a hitszegő jeruzsálemi lovagok kezéből kiszabaduljon, fiaskót vallott. Bajazid szultán a maga részéről szintén mindent megtett, hogy megszabaduljon a nyomástól, melyet szerencsétlen sorsú öccsének mint eszköznek felhasználásával az egész keresztény világ gyakorolt rá, de mindhiába. A velenceiek, a raguzaiak s a nápolyi király útján szerzett értesüléseket öccse sorsáról, állandóan kapcsolatban állt Pierre D'Aubissonnal, s mindenféle jelentékeny engedményt tett neki. Érdekeik mindamellet bizonyos tekintetben egybevágtak. D'Aubissonnak az állt érdekében, hogy Dzsemet minél tovább a hatalmában tartsa, és ennek révén majdnem az egész világot zsarolja, Bajazidnak pedig az volt a fontos, hogy a vetélytárs-fivér inkább biztos fogságban legyen, semhogy valamelyik hadsereg élén Törökország ellen induljon.

Dzsem franciaországi tartózkodásának nyolcadik esztendejében - 1488-ban - a személye körül folytatott diplomáciai harc tetőfokát érte. Franciaországba a világ minden tájáról követek érkeztek, s valamenynyük legfőbb feladata Dzsem személyére irányult. Bajazid szultán követe, a görög származású és keresztény vallású Antonio Rerico, a nápolyi király követének támogatásával a francia királynak és udvaroncainak nyilvánosan és titokban nagy összegeket ígért; ha Bajazid az egyiptomi szultánt legyőzi, és Jeruzsálemet meghódítja, a Jeruzsálem fölötti uralmat is felkínálta; nagy ajándékokat osztogatott, amelyekre az udvaroncok és udvarhölgyek mindig igen sóvárognak. Ugyanakkor Korvin Mátyás, a magyar király, fényes követséget küldött, és a szultán fivérét magának követelte, hogy nagyobb siker reményében támadhasson Bajazidra. Legélénkebben azonban VIII. Ince pápa követsége buzgólkodott; a szentatya ugyanis, bár akkor már öreg és beteg volt, nem állt el attól a szándékától, hogy a keresztény uralkodókat

keresztes háborúba indítsa Törökország ellen. Ehhez pedig szüksége volt rá, hogy eszközként az ő kezében legyen a szultán pártütő öccse.

A rhodoszi nagymester azonban a saját célját tartotta szem előtt. Sikerült a francia királlyal elfogadtatnia saját elképzelését; hogy Dzsemet át kell adnia a pápának. Ezernégyszáznyolcvankilenc február havában a lovagok Dzsemet és megmaradt kíséretét Toulonban egyik gályájuk fedélzetére vitték, s hosszú nehéz utazás után Civitavecchiába érkeztek vele, ahol a pápa küldöttsége fogadta őket. Dzsem fényes díszkísérettel vonult be Rómába, ahol a bíborosok, az egész pápai udvar és az egész diplomáciai kar fogadta. Dzsem herceg és kísérete festői keleti öltözetben, pompás paripákon haladt. Másnap a pápa igen szívélyesen kihallgatáson fogadta a várva-várt török herceget. Dzsem elutasította, hogy a pápa előtt, mint mindenki más cselekszi, meghajoljon, s úgy ölelkezett össze vele, mint egyenjogú uralkodó a vele egyenlő uralkodóval.

Pierre D'Aubisson elnyerte a bíbornoki kalapot, lovagrendje pedig nemcsak elismerést kapott, hanem más, tényleges kedvezményeket és előnyöket is szerzett a pápától.

Néhány nappal később a pápa magánkihallgatáson fogadta Dzsemet. Most már nyíltabban beszélgettek. Dzsem kijelentette, hogy a rhodoszi lovagok becsapták, s mindedig fogságban tartották. Arra kérte a pápát, bocsássa el, hogy Egyiptomba mehessen, ahol édesanyja és családja él. Dzsem olyan meghatóan beszélt, hogy a pápának könny szökött a szemébe. Szép szavakkal vigasztalgatta Dzsemet, de ennyiben is maradt a dolog.

Dzsem személye körül tovább folyt a nagy diplomáciai játék, és egyre élénkebbé vált. A pápa tovább folytatta akcióját, hogy a keresztény uralkodók Törökország elleni ligáját megvalósítsa. A kereszties hadjáratban Dzsemnek fontos szerepet kell majd játszania, a Vatikán pedig addig is aranykalitka a számára. Mátyás magyar király Dzsemet követeli, hogy Törökország elleni hadjáratában felhasználhassa. Ugyanezt teszi az egyiptomi szultán is, és hatszázezer dukát váltságdíjat kínál Dzsemért, a herceg édesanyja részéről pedig további hatezer dukátot.

Ezernégyszázkilencvenben meghalt Mátyás király. Ez súlyos csapás volt a Bajazid ellen indítandó kereszties hadjárat eszméjére. Mikor Bajazid megtudta, hogy Dzsem a pápa hatalmában van, külön követséget menesztett Rómába. A pápa kihallgatáson fogadta a szultán követét, s ekkor kiderültek D'Aubisson hazugságai és cselszövései, s fény derült azokra az összegekre is, amiket Bajazidtól elfogadott. Bajazid azt kívánta, hogy a pápa ugyanolyan feltételek mellett tartsa magánál Dzsemet, mint a rhodoszi lovagok, vagyis bizonyos politikai engedményekért s ezenkívül évi negyvenezer dukátért. A követ olyan utasítást kapott, hogy a három évre előlegezett százhúszezer dukátot csak abban az esetben fizetheti ki, ha meggyőződik arról, hogy Dzsem él és tényleg Rómában van. Dzsem beleegyezett, hogy fogadja a követet, de csak mint szultán, teljes szertartással. Keresztbe tett lábakkal ült különleges trónján, kíséretétől körülveve. A bíbornokok egyike is mellette állt. Bajazid követe arcra borult Dzsem szultán előtt, majd átadta bátyja levelét és ajándékait. A levelet felolvasták előtte, az ajándékokat pedig, anélkül, hogy azokat pillantására méltatta volna, átadta kíséretének, hogy osszák szét egymás között.

VIII. Ince pápa továbbra is a Törökország elleni liga létrehozásán fáradozott. Bajazid pedig végrehajtotta terveit Magyarország és Velence ellen. Mindebben Dzsem személye nagy szerepet játszott. A szultán elküldte a pápának „azt a dárdát, amellyel Krisztus testét a keresztien átszúrták”, más értékes szent ereklyékkal együtt, s csak egyet követelt tőle; továbbra is tartsa fogságban Dzsemet, és senki kezére ne adja. A pápa pedig azt követelte Bajazidtól, hogy a keresztény országok ellen ne intézzen támadást, ellenkező esetben felhasználja Dzsem személyét, s őt állítja a Törökország ellen indítandó kereszties hadjárat élére.

Ekkor VIII. Ince pápa meghalt. Arra az időre, amíg az új pápát megválasztják, nagyobb biztonság végett Dzsemet az Angyalvárba zárták. Új pápává Rodrigo Borgia bíborost választották, akit a történelem VI. Sándor pápa néven ismer.

Úgy látszott, hogy a török császári fogoly életében most jobb napok következnek. Dzsem barátságot kötött a pápa fiaival, szabadabban mozgott, és részt vett az ünnepeken. A krónikákban és levelekben, valamint a kortársak képein Dzsemet úgy mutatták be, mint harmincas éveit taposó embert, akinek azonban olyan a külseje, mintha a negyvenet is átlépte volna. Elhízott, sötét arcú férfi, bal szemhéját egészen lehunyta, mintha hunyorítva célozna. Sötét volt és lobbanékony, szolgálói iránt könyörtelen, egészen az élvezeteknek élt, főleg az italnak, mert ebben keresett feledést.

Ebben az időben a nyugati keresztény uralkodók között újabb nagy bonyodalmak támadtak. VIII. Károly, a fiatal francia király seregével Itáliába indult, hogy a nápolyi királyságot, melyre igényt támasztott, elfoglalja, s hogy, állítása szerint, onnan vezesse a keresztény liga seregeit kereszties hadjáratra Törökország ellen. A pápa mindent elkövetett, hogy bevonulását Olaszországba megakadályozza. Ez idő tájban VI. Sándor tárgyalásokat folytatott Bajaziddal, sőt még segítséget is kért tőle a francia király ellen. Bajazid elküldte neki az egyezség értelmében Dzsem eltartására az évi negyvenezer dukátot, sőt külön levélben háromszázezer dukátot kínált a pápának, ha kiadja neki Dzsem holttestét. Ezt a levelezést a pápa ellenfelei Itáliában elfogták és nyilvánosságra hozták.

VIII. Károly francia király benyomult Itáliába. Egyik várat a másik után foglalta el, és 1494 utolsó napján benyomult Rómába. A pápának nem maradt más hátra, mint hogy a fiatal hódítóval minél kisebb kár és veszteség árán megegyezzenek. Károly egyik kívánsága az volt, hogy a pápa szolgáltassa ki neki „a szultán öccsét”, akit ő is fel akart használni a Bajazid elleni harcban. Megegyeztek abban, hogy Károly magával viszi Dzsemet a Nápoly elleni hadjáratba, később pedig Törökországba. A pápa azonban azt követelte, hogy Franciaország királya a háború befejezése után adja vissza neki az értékes foglyot. Ezenkívül szerződésben kötötte ki, hogy az a negyvenezer dukát, amit a szultán rendszeresen küld, továbbra is őt illeti.

A pápa ünnepélyes audiencián, nagyszámú tanú előtt adta át a francia királynak Dzsem herceget és immár egészen jelentéktelen számra apadt kíséretét. Mikor a pápa ezt a határozatot közölte Dzsemmel, az kijelentette, hogy ő rab, s neki teljesen mindegy, ki tartja rabságban, a pápa vagy a francia király.

A pápa igyekezett szép szavakkal eloszlatni ezt a meggyőződést, és megnyugtatni Dzsemet, VIII. Károly pedig igen figyelmes volt irányában, s úgy bánt vele, mit uralkodóval szokás.

Mikor VIII. Károly tovább indult a nápolyi királyság ellen, magával vitte Dzsemet és kíséretét, valamint túszként Cesarét, a pápa fiát, Valencia bíboros érsekét. Útközben azonban a ravasz Cesare megszökött, Dzsem pedig megbetegedett. Capuában halt meg, mielőtt Nápolyba érkeztek volna.

Híveinek, akik a fogságban oly sok éven át osztoztak vele, a lelkére kötötte, hogy holttestét feltétlenül vigyék vissza Törökországba, nehogy a hitetlenek még haló porában is kihasználhassák. Levelet mondott tollba, melyet fivéréhez, Bajazidhoz intézett, akit arra kért, engedje meg, hogy családja Sztambulba visszatérjen, s legyen kegyelmes azok iránt, akik hosszú rabsága idején hűséges kísérői voltak.

VIII. Károly elrendelte, hogy Dzsem holttestét balzsamozzák be, és ólomkoporsóba helyezték.

Nyomban híre kelt, hogy Dzsemet a pápa mérgeztette meg, vagy már megmérgezve adta át a francia királynak. A velencei szenátus sietett, hogy Bajazid szultánt elsőnek értesítse Dzsem haláláról, mert első kívánt lenni abban, hogy a hatalmas szultánnak a kellemes hírt tudomására adja.

VIII. Károly hadjárata szerencsétlenül végződött. Károly visszatért Franciaországba, ahol hamarosan meghalt. Dzsem holtteste a nápolyi király birtokában maradt. A holttest körül hosszadalmas levélváltás indult meg. A nápolyi király igyekezett Bajazidot megzsarolni. VI. Sándor pápa is jelentkezett, és a maga részét követelte. A nápolyi király azonban minden hasznot saját maga vágott zsebre. A holttestet felhasználta arra, hogy előnyös szerződést kössön a szultánnal, és Dzsem földi maradványait csak 1499 szeptemberében adták át Bajazidnak, aki öccsét ünnepélyesen eltemettette Brüsszában, ahol a török uralkodók hamvai pihennek.

VI

Mindez csak sovány, rövid váza annak, amit Kamil Dzsem herceg történetéről elmondott. Az, amit Petar atya hallott új barátjától, sokkal hosszabb, elevenebb volt, és az előadásban más értelmet is nyert. Az egésznek veleje az lehetett: két világ van, s e két világ között nincs és nem is lehet igazi érintkezés, sem a megegyezés lehetősége; két rettentő világ, mely örök háborúságra ítéltetett, a harc ezer formájában. S e két világ között egy ember, aki a maga módján mindkét háborúskodó világgal hadakozik. A császár fia, a császár testvére, legmélyebb meggyőződése és érzése szerint maga is császár, s ugyanakkor minden embernél boldogtalanabb. Először elárulták és leverték, aztán becsapták és mindenkitől, a barátaitól is elválasztva, tragikus kettéosztottságban, az egész világ szeme előtt, mintegy pellengéren, de lelkében azzal a büszke eltökéltséggel, hogy abban a helyzetében is kitart, s megmarad annak, ami; hogy nem veszti szem elől a célját, s hogy nem enged sem a hóhér fivérnek, sem a hitetleneknek, akik aljasul becsapják, megzsarolják, és kalmár módra adják-veszik.

Petar atya idegen városok és hatalmas, nagyvilági férfiak neveit hallotta, császárok, királyok, pápák, hercegek és bíborosok neveit, melyeket soha életében addig nem hallott, miközben figyelemmel kísérte Dzsem szultán különös életének változásait és fordulatait. Mindezeket a neveket nem is tudta megjegyezni és megismételni. Gyakran volt úgy, hogy miközben a fiatalember elbeszélését hallgatta, már-már elveszti a történet fonalát, s maga sem tudja, hogy ebben a történetben ki kinek a rokona, ki kit csap be, ki kicsodát vásárol meg és kit ad el, sőt már úgy érezte, nem kíséri tovább figyelemmel a történetet, hanem a saját nyomorúságán gondolkodik. De ilyenkor is úgy tett, mintha figyelne, mert sajnálta a fiatalembert, aki szemmel láthatóan arra törekedett, hogy véges-végig mindent és aprólékosan elmondjon.

S voltak ebben az elbeszélésben olyan dolgok, amelyeket egyáltalában nem értett, mint például Dzsem versei, melyeket a sorsról, a borról és a részegségről írt, szép fiúkról és szép lányokról. Kamil emlékezetből szavalta ezeket a verseket, mintha a saját alkotásai lettek volna. Voltak szavak és gondolatok, melyek a szerzetes testvért megzavarták és megbotránkoztatták, mint például Dzsem kemény ítéletei a pápákról és más egyházi fejedelmekről. Petar atya azonban úgy látta, hogy sem a hely, sem a pillanat nem alkalmas arra, hogy mindezt most megvitassák és tisztázzák. Annál kevésbé, mivel sok mindent maga sem értett s nem is látott világosan. Hagyni kell az embert, hadd beszélje ki magát. Petar atyához kezdettől fogva mindenütt, és így itt is, fesztelenül közeledtek az emberek, gyorsan kapcsolatot találtak vele, és gyakran teregették elébe a lelküket. Ő pedig mindezt természetes és érthető dologként fogadta, s igyekezett figyelmesen végighallgatni őket. Mindig, s így most is.

A szmirnai fiatalemberrel messze ment a dolog, és sokáig tartott. Kamil órák hosszat tökéletesen megfélelkezett magáról, Dzsem szultán sorsát mesélte, mintha olyasvalamiről volna szó, amit gyorsan, még abban a pillanatban el kell mondani, mert holnap esetleg már késő. Hol török, hol olasz nyelven beszélt, és sietségében arról is megfélelkezett, hogy a fejből elmondott francia és spanyol idézeteket lefordítsa.

A beszélgetés kora reggel kezdődött, valamelyik eresz langyos árnyékában, amely egyre rövidebb és rövidebb lett, s aztán a nagy udvar más magányos helyein folytatták, ahová a tűző nap heves a foglyok hangos és házsártoskodó civakodásai és játéka elöl húzódtak.

Petar atya észrevette, hogy Haim e beszélgetések alatt sose megy hozzá, csak akkor, ha egyedül találja. Megtörtént azonban, hogy valamelyik fogoly arra haladóban megpróbált elkapni valamit abból, amit a fiatalember suttogott. Ilyenkor Kamil hirtelen elhallgatott, s mint valami holdkóros, aki veszélyes révületéből magához tér, süket hallgatásba esett, melyet csak időnként szakított félbe a gépies s színlelt „igen, igen”, aztán semmitmondó szavakkal hirtelen és hűvösen elbúcsúzott, és odébbállt.

Másnap ugyanilyen hangulatban bukkant elő, valami éjszakai megbánás és elhatározás bizonytalan nyomaival, hallgatagon és egészen magába zárkózva, arcán gyenge kis mosollyal, mely mindent eltörölt és semmitmondó volt, s csak hétköznapi dolgokról beszélt, szürke szavakkal. De ez csak rövid ideig tartott. A beszélgetés folyamán kedvetlensége észrevétlenül, még Petar atya számára is észrevétlenül, megváltozott. Anélkül hogy tudta volna, miért és miként, egyszer csak ismét átadta magát szenvedélyének, s halk, de élénk hangon, mintha gyónna, újból Dzsemről és sorsáról beszélt Petar atyának.

Már harmadnapra végig elmondta az egész históriát, egészen a szomorú és ünnepélyes befejezésig, a ragyogó s méltóságteljes brusszai török síremlékig, melynek falain stilizált kaligrafiaival, csodás virágok és kristályok formájában a Korán legszebb szúráinak sorai tarkállottak. De ekkor került sor a válogatott jelenetek elbeszélésére, azok minden részleteivel együtt. Sorra következtek Dzsem boldog és boldogtalan napjai, találkozásai és összeütközései, szerelmei, gyűlölködései, barátságai, szökési kísérletei a keresztény rabságból, reményei és kétségbeesései, töprengései hosszú álmatlan éjszakáin, zavaros álmai az alvások kurta óráiban, büszke és keserű válaszai, melyeket a franciaországi és itáliai magas rangú személyiségeknek adott, a magányosság és rabság haragos monológjai, melyeket Kamil nem is a saját hangján, hanem valami egészen más, idegen hangon mondott el.

Bevezető vagy látható kapcsolat, időrend nélkül a fiatalember Dzsem fogságának derekáról vagy végéről kezdett időnként egy-egy jelenetet mesélni. Halkan, lesütött szemmel beszélt, nemigen ügyelve, hogy társa hallgatja-e vagy tudja-e követni. Petar atya igazában nem emlékezett rá, hogy mikor is kezdődött ez a vég nélküli zagyva mese. Ugyanígy valójában nem vette mindjárt észre azt a pillanatot sem, a súlyos és döntő pillanatot, amikor Kamil mások sorsának közvetlen elbeszéléséből világosan és először tért át az egyéni vallomás hangjára, és első személyben kezdett szólni.

(Én! - Súlyos szó, mely azok szemében, akik előtt elhangzik, végzetesen és megváltozhatatlanul meghatározza helyünket, s ez a hely gyakran messze előtte vagy messze mögötte van annak, amit magunkról tudunk, akaratunkon kívül és erőnk fölött áll. Rettentő szó, amely ha egyszer elhangzott, mindörökké összekapcsol és azonosít bennünket mindazzal, amit gondoltunk és mondtunk, s amivel sose szándékoztunk azonosítani magunkat, amivel azonban valójában magunkban már rég egyé váltunk.)

Petar atya egyre növekvő tanácstalanság, szorongás és sajnálkozás közepette, s nehezen leplezett nyugtalansággal hallgatta továbbra is az elbeszélést. Ha esténként elvált Kamiltól, és eltűnődött rajta és az esetén (márpedig lehetetlenség volt rá nem gondolni), szemrehányást tett magának, mért nem állítja meg világosan és határozottan azon az úton, amely nyilvánvalóan nem vezet jóra, mért nem rázza meg, s mért nem ragadja ki tévelygéseiből. S mégis, ha másnap újra találkoztak és a fiatalember megint szabadjára engedte beteges képzelgéseit, Petar atya tovább hallgatta, könnyed borzongással és részvéttel, s közben szüntelenül tétovázott, hogy közbevágjon, és magához térítse. Ha azonban, visszaemlékezve előző esti elhatározására, melyet kötelességének érzett, megkísérelte, hogy a beszélgetést más tárgyra terelje, s mintegy véletlenül közbevetett megjegyzéssel elválassza a beszélő Kamilt a halott Dzsem szultántól, mindezt tétován és határozatlanul tette. Túlságosan is sajnálta a fiatalembert. Vele született közvetlenségét és nyíltszívűségét, mellyel mindig és mindenkinek mindent meg tudott mondani, mintha elkábította és megbénította volna a fiatalember állhatatos mesélőkedve. S a dolog mindig azzal végződött, hogy a szerzetes végül is engedett, és némán, helyeslés nélkül, de hangos ellenkezés nélkül is, továbbhallgatta a fiatalember szenvedélyes suttogását. Az, ami nincs, ami nem lehet s aminek nem kell lennie, erősebb volt annál, ami van, ami létezik, nyilvánvaló, valóságos és egyedül lehetséges. Később aztán Petar atya megint szemrehányást tett magának, hogy ezúttal is engedett az örület ellenállhatatlan hullámának, s hogy nem tett nagyobb erőfeszítést arra, hogy a fiatalembert az értelem útjára visszatérítse. Ilyenkor büntársnak érezte magát ebben az örületben, s elhatározta, hogy amit most elmulasztott, azt másnap, az első alkalmas pillanatban feltétlenül megcselekszi.

Három-négy napig tartott ez így. Minden reggel, mint valami megszabott szertartás, csaknem ugyanabban az órában kezdődött, s két-három kisebb megszakítással egészen alkonyatig tartott. A Dzsem szultánról és szenvedéseiről, kalandjairól szóló elbeszélés kimeríthetetlennek látszott. Egy reggel azonban Kamil nem jelentkezett. Petar atya leste, várta, és nyugtalanul bejárta az udvar minden zegét-zugát. Ezen a napon kétszer is hozzálépett Haim, s megismételte nyugtalan panaszait és félelmeit a szmirnai igazságtalanságról, a besúgókról és az Elátkozott udvar mindenféle kelepcéjéről. Petar atya szórakozottan hallgatta, s közben a távollevő Kamilra gondolt. Úgy érezte, maga előtt látja, és hallja, amint előző este, elválásuk előtt, gyorsan beszél, mintha olvasná.

- Miközben ünnepi köntösében, sugáregyenesen ott állt a Civitavecchiában kikötésre készülődő hajó fedélzetén, s miközben a pápai hadsereg és egyházi méltóságok tarka, protokollárisan felsorakozott tömegét szemlélte, Dzsem élen és világosan arra gondolt, amire olyankor szoktunk gondolni, ha egyik tartózkodási helyünket már elhagytuk, de még nem lépünk a másiknak a földjére. Hidegen gondolt a saját boldogtalanságára, s világosan és könyörtelenül látta, úgy, ahogy az ember csak akkor foghatja fel, ha elrejtőzve és láthatatlanul, mások szájából hallja.

Íme, mindenütt idegen emberek fogadják, mint tömlőcének eleven fala. S vajon mit várhat ezektől az emberektől? Részvétet talán? Ez az egyedüli, amire nincs szüksége, s ami néki sosem kellett. A részvét, melyet olykor-olykor egy-egy jóságos és nemes ember iránta nyilvánított, nem más, csupán balsorsának és példátlan megaláztatásának mértéke. A részvét még a halottak számára is sértő, hogy viselje hát el egy egészséges, öntudatos ember, élön nézni élő emberek szemébe, csak azért, hogy ezekből a szemekből egyet olvashasson ki: részvétet?

Mindabból, amije van a világnak s ami a világ, eszközt akartam faragni magamnak, hogy a világon uralkodjam, s meghódítsam azt, most pedig ez a világ csinál belőlem eszközt magának.

Igen, mert mi is Dzsem Dzsemsid? Rab, ezzel keveset mondtunk. A rabnak a közönséges rabnak, akit láncon vezetnek egyik piacról a másikra, ennek a rabnak még mindig van reménye jószívű gazdája kegyelmére vagy váltságdíjra, vagy szökésre. Dzsem azonban kegyelmet sem nem várhat, sem el nem fogadhat, még akkor sem, ha valaki kegyelmet akarna neki adni. Váltságdíjat? Ő érte nem fizetnek díjat, hogy kiváltsák, sőt ellenkezőleg, egész vagyonokat fizetnek egyik oldalon is, a másikon is, csak azért, hogy rab és eszköz maradhasson, s hogy ki ne válthassa magát rabságából. (Csak az édesanyja kivétel, ez a rendíthetetlen, nagyszerű asszony, ez a földi lények fölött álló teremtés; ő azonban gyenge erőfeszítéseivel csak megaláztatásának súlyát növeli.) Szökés? A névtelen rab is nehezen szökik meg láncából, s elvergődik valahogy a maga kis világába, ahol szabad és névtelen emberként élhet majd. De Dzsem számára nincs meg a menekülés lehetősége. Amerre csak emberek élnek, ez az egész ismert, nagy világ két táborra, a török és a keresztény világra oszlik: az ő számára nincs hajlék, ahol a fejét lehajthassa. Mert akár itt, akár ott, ő csak egy lehet: szultán. Győztesen vagy legyőzötten, élve vagy halva. Ezért rab ő, akinek nincs hová futnia, még gondolatban vagy álmában sem. Ez a nála kisebb és boldogabb emberek útja és reménysége. Ő arra ítéltetett, hogy szultán legyen, akár itt rabságban, akár mint élő Sztambulban, vagy holtan a föld alatt, de mindig csak szultán, s csak ebben az irányban lehetséges az ő menekvése. Szultán, egy hajszállal sem kevesebb, mert ez ugyanannyi, mintha nem élne, s egy hajszállal sem több, mert ennél több nem lehet. Olyan rabság ez, amelyből még holta után sincs menekvés.

A hajó tompa puffanással ütődött a part kövéhez. A csend oly nagy volt, hogy még ez is hallatszott, s könnyű visszhang futott végig a parton, ahol valamennyien, a bíborostól a lovászig szemrebbenés nélkül nézték a szálegyenes férfit, amint a fehér és magas, arannyal hímzett turbánnal a fején, három lépéssel kísérete előtt, elkülönülten áll, mint egy szobor. És senki sem akadt, aki ne a szultánt látta volna benne, s aki ne látta volna be, hogy ez az ember nem is lehet más, csak szultán, ha el is pusztul miatta.

Mialatt ezeket mondotta, Kamil maga is fölemelkedett. (Nehogy megtörténjék, hogy az örök a szobájába kergetik, mint a többiekét, rendszerint maga indult el, kevéssel a megszabott idő előtt.) A szokásos nyájas üdvözlés után eltűnt az Elátkozott udvar egyik szöglete mögött. Az udvar félreesőbb zugaiba már benyomultak az alkonyat első árnyai.

VII

A fiatalember sem másnap, sem harmadnap nem jelentkezett. Délfelé pedig felbukkant Haim, s miután óvatosan, fürkésző pillantásokkal körülnézett, azt mondta, hogy „Kamillal valami baj történt”. Ennél többet még ő sem tudott mondani.

Csak két nappal később jött - a közben megnyugodni nem tudó Haim - már előre kiagyalt mesével, melyet Kamil eltűnéséről mondott.

Először is, borús arccal és lehorgasztott fejjel nagy, majd egyre szűkebb és szűkebb körökben és ellipszisekben keringett Petar atya körül, s eközben sanda pillantásokat vetett körbe, s szemmel láthatóan azon igyekezett, hogy beszélgetésének olyan látszatot adjon, mintha csak arra haladtában, véletlenül állt volna meg, nem is sejtve, hogy ezek az „óvatossági rendszabályok” mennyire hiábavalók és átlátszóak. Mikor már egész közel jutott, fojtott hangon megkérdezte:

- Kihallgatták magát?

- Nem - felelte hangosan Petar atya, akit már bosszantani kezdtek Haim „rendszabályai”.

De abban a reményben, hogy Haim megtudott valamit Kamilról, enyhébb hangon mindjárt megismételte:

- Nem. Mi újság?

Haim ekkor beszélni kezdett. Kezdetben még úgy tett, mintha csak elhaladóban véletlenül állt volna meg, s mindjárt tovább is indul, s eközben kurta pillantásokat vetett maga körül, lassanként azonban mindinkább megfélemedezett erről, s egyre élénkebben beszélt, anélkül, hogy a hangját fölemelte volna.

Mindabban, amit elmondott, volt ugyan néhány homályos és megmagyarázhatatlan rész, viszont más részleteket olyan aprólékossággal mesélt el, mintha a saját szemével látta volna a történeteket. Haim mindent tudott és mindent látott, még azt is, amit nem láthatott.

Mikor Kamil a kora alkonyatban visszavonult cellájába, melyet az ör rázárt, a tágas szobában még egészen világos volt. Két világos színű, letakart török tányéron már hűlőben volt a vacsorája, amilyent más foglyok nem szoktak kapni. Minden úgy történt, mint bármely más estén. A fogoly egyik sarokból a másikba sétálgatott, s az álmot várta, amelyről tudta, hogy nem jön. Lassanként odalenn az udvarban is elhaltak az utolsó neszek. A sötétség elnyelte a fehér falakat és tárgyakat, s az ébren virrasztó ember körül egyre szorosabbra húzta a cellát. Új, éjszakai világ támadt, s a fogolyban apró, valóságos hangok és villanások bukkantak fel, melyeket a sötétségben és álmatlanságban a látás és hallás játéka keltett életre. Egy ilyen pillanatban - Kamil maga sem tudta, mikor - odaküntről egy kulcs zörejét lehetett hallani, amint a kulcslyukat keresgéli, majd megtalálja. Ez azonban már nem a hallás csalóka játéka volt. Az ajtó valóban kinyílt, és a résen át halvány fénysugár jelent meg. Zajtalanul két sötét ember lépett be a zárkába. Mögöttük egy szolgálóegény kicsiny olajmécsest hozott. A fény valamennyiüket megvilágította. A két férfi egyike kövér volt; minden gömbölyű és puha volt rajta: külseje éppúgy, mint a hangja és a mozdulatai. Ezzel szemben a másik sovány volt, csupa csont és izom a sötét bőr alatt, nagy szemét árnyék takarta el, súlyos, félelmetes ökle szinte előugrott a sötétebből. Olyanok voltak, mint a kétarcú szultáni igazság megtestesülése. Csak az egyik köszönt udvariasan (hátborzongató udvariassággal) jó estét. S ezzel megkezdődött a kihallgatás.

A kövér hivatalnok veszedelmesen lágy hangon azt mondta, hogy az első kihallgatás inkább csak alaki természetű volt, és a válaszok is ilyenek. Ennyiben azonban, természetesen, nem lehet maradni.

Ezután nyomban félreállt, fölemelte a lámpát, és mozdulatlanul úgy maradt.

- Feltétlenül szükség van arra, Kamil efendi, hogy végre megmondja nekünk, kinek a részére gyűjtött maga adatokat Dzsem szultánról, kinek a részére dolgozta ki a legapróbb részletekig, hogy milyen módon lehet megvalósítani a törvényes szultán és kalifa ellen irányuló lázadás tervét, és milyen úton-módon lehet külső ellenségek segítségével a trón birtokába jutni.

- Kinek a részére? - nyögte halkán a fiatalember, már teljesen védekező magatartással.

- Igen, kinek?

- Magamnak, senki másnak. Azt tanulmányoztam, ami a történelmünkben ismeretes. Elmélyedtem ennek a tárgynak...

- S hogy van az, hogy annyi más tárgy közül, amelyekről tudományos könyvet írtak, maga éppen ezt választotta?

Hallgatás.

(Haim már teljesen megfélekedett óvatosságáról, és élénk hangon beszélt, miközben szavait arc- és kézmozdulatokkal kísérte.)

- Ide hallgasson - folytatta nyugodtan és túlzott ünnepélyességgel a kövér hivatalnok - maga tekintélyes családból származik, okos és tanult ember. Saját maga is látja, hogy kellemetlen ügybe bonyolódott - vagy valaki belekeverte. Tudja, hogy ma is, éppúgy, mint akkor, szultán és kalifa ül a trónon (az Úristen adjon neki hosszú életet és mindenben sikert), s hogy ez még elmélkedésre sem alkalmas tárgy, hát még tanulmányozásra, írásra és beszélgetésekre. Maga tudja, hogy a legsűrűbb erdőben kimondott szó sem marad egy helyben, hát még ha megírják avagy másoknak elmondják, aminthogy maga Szmirnában írt és beszélt erről a dologról. Inkább magyarázza meg nekünk hát, s mondjon el mindent. Nekünk könnyebb lesz, és jobb lesz magának is.

- Mindaz, amit ön itt beszél, semmiféle kapcsolatban sincs az én gondolataimmal.

A fiatalember hangja őszintén csengett, az elkeseredés mellézköngéjével. A hivatalnok akkor abbahagyta ünnepélyesen előkelő magatartását, s más hanghoz folyamodott, amely sokkal jobban illett hozzá.

- Várjon csak egy kicsit! Az nem lehet, hogy nincs kapcsolatban. Minden kapcsolatban áll mindennel. Maga tanult ember, de mi sem vagyunk egész tudatlanok. Az ember nem vállalkozik ekkora munkára véletlenül s valamilyen cél nélkül.

Mindig csak a kövér ember beszélt. Kamil pedig egyre jobban elgondolkodott azon, amit a hivatalnoktól hallott, s csak bizonytalanul, mintegy visszhangként válaszolt:

- Cél? Mi volt a cél?

- Hát épp ezt szeretnénk magától hallani.

A fiatalember nem válaszolt semmit. Abban a meggyőződésben, hogy megingatta, a kövér hivatalnok nagy önbizalommal folytatta, jól megnyomva az egyes szótagokat.

- Tehát halljuk, kérem!

Ezt még keményebben és szárazabban mondta, egész új módon, a türelmetlenség és fenyegetés hangján.

A fiatalember néhány pillantást vetett a sötét szögletekbe, mintha a halvány fénykörön kívül keresne tanút magának. Azon gondolkodott, hogy egyetlenegy szót vagy olyan mondatot mondjon, amely mindent megmagyarázna, és bebizonyítaná, hogy itt semmiféle cél nincs, s hogy neki nem kell s nem is lehet semmiről számot adnia, legkevésbé pedig itt és így, ebben a percben. Arra gondolt, hogy szól is erről, de hallgatott. Beszélt azonban a két hivatalnok (most a sovány is megszólalt), gyorsan, kitartóan, egymást váltogatva.

- Beszéljen!

- Mondja meg, magának is jobb lesz és - egyszerűbb is.

- Mondjon meg mindent, ha már nekikezdett.

- Tehát milyen céllal és kinek a javára?

Csak úgy záporoztak a kérdések. A fiatalember hunyorgott a fényben, s mindegyre nyugtalan pillantást vetett a sötét sarkokba. Nehezen igazodott el a kérdések között, melyeket nem sikerült jól felfognia s egymástól megkülönböztetnie. Egyszer csak azt vette észre, hogy a sovány férfi közelebb lép hozzá, hangját fölemeli, s most már *tegezi*.

- Gyerünk, gyerünk, beszélj!

Minden figyelme erre irányult. Megalázottnak, tehetetlennek, gyengének érezte magát, s most még kevésbé volt képes a védekezésre. A bűn és a baj nem is az ő állítólagos „céljában” van, hanem abban, hogy az embert olyan helyzetbe hozzák (vagy saját maga teszi ezt), hogy erről kérdezik, s méghozzá ilyen emberek - szeretne volna mondani. S gondolt is arra, hogy ezt megmondja, de hallgatott.

Így ment, s így tartott ez sokáig. Egyszer aztán az éjszaka folyamán, már teljesen kívül azon az időn, melyet a nap felkeltével és lenyugvásával mérnek, s már túl minden emberi vonatkozáson, Kamil nyíltan és büszkén beismerte, hogy azonos Dzsem szultánnal, vagyis azzal az emberrel, aki pártatlan sorsüldözöttségében reménytelenül szorult helyzetbe került, s aki nem akarta megtagadni s nem is tagadja meg saját magát, igazi valóját.

- Én vagyok az! - mondotta még egyszer halk, de szilárd hangon, amelyen a döntő beismeréseket szokták kimondani, s aztán egy székre ereszkedett.

A kövér hivatalnok hirtelen, önkéntelen mozdulattal visszahőkölt, és elhallgatott. A sovány férfi azonban, mintha mit sem érzett volna abból a szent borzadályból, amely olyan ember láttán támad, aki nyilvánvalóan meghibbant, s ezzel mindörökre kívül került a világon és annak törvényein. Ostoba és rövidlátó ügybuzgalmában a sovány rendőr mohón rávetette magát, hogy kihasználja a szabad teret, melyet okosabb társa meghagyott számára. Újabb kérdéseket tett föl, azzal a szándékkal, hogy beismerést csikarjon ki a fiatalemberről arról, hogy Szmirnában mégiscsak volt valamiféle összeesküvés.

Amint ott ült támla nélküli, alacsony székén, Kamil kimerültnek látszott, és teljesen magába roskadt. A sovány hivatalnok körüljárálta, és egészen az arcába hajolt. Úgy érezte, hogy egy akarat nélküli és öntudatlan test van előtte, amellyel azt tesz, amit akar. Ez felpiszkálta, és arra ösztönözte, hogy még türelmetlenebb és még kíméletlenebb legyen. Egy óvatlan pillanatban, úgy látszik, hatalmas ökleinek egyikét Kamil vállára tette. Ez pedig elkeseredve a sértő bizalmaskodáson, utálattal, hevesen ellökte onnan. Ekkor egy szempillantás alatt valóságos verekedés kezdődött. Ebbe a másik rendőr is beleavatkozott. Kamil védekezett, és támadott is olyan erővel és hévvel, amit senki sem várt volna tőle. A dulakodásban a szolgálégényt is feldöntötték a lámpájával együtt. Mikor pedig a kezek, lábak és csapások vad gomolygásából sikerült kiszabadulnia, a legény kifutott, s miközben a cella sötétjében tovább folyt a küzdelem, fellármázta az egész őrtornyot. (Ettől a szolgától és a felriadt foglyoktól tudta meg aztán az egész Elátkozott udvar az éjszakai jelenet lefolyását a szmirnai fiatalember zárkájában, amit pedig az udvar suttogott, azt nyomban megtudta Haim is.)

Még ugyanazon az éjszakán Kamilt az Elátkozott udvar egyik kapuján át elvitték.

Elevenen vagy holtan? Hová vitték? - Petar atya nagy izgalomban csupán erre gondolt. Haim azonban már válaszolt is a kérdésekre.

Ha életben van, valószínűleg a Szulejmanija mellett fekvő Timar-hánba vitték, ahová az elmebetegeket zárják. Itt, az örültek között, mesélgetései önmagáról, mint a trón örököséről, semmiben sem különböznek majd mindazoktól a bolond, ártalmatlan beteges képzelgésektől, melyekre senki ügyet sem vet. Egyébként pedig az efféle beteg és meghibbant ember nem is él sokáig, hanem könnyen és gyorsan eltűnik a világról, egészségtelen képzelgéseivel együtt, és senkinek még csak számot sem kell adni róla.

De ha az összezapás súlyosabb volt, és ha a fiatalember ellenállásában és a két rendőr ellen folytatott harcában túl messze ment, és megsebesítette egyiküket (márpedig úgy látszik, hogy így van, mert később a szobában fel kellett mosni a vérnyomokat), akkor lehetséges, hogy a

császár emberei még tovább mentek, mert az ütések itt nem szokták latolgatni, és igen könnyen túllépnek azon, ami szükséges. Ebben az esetben Tahir pasa boldogtalan fia már a sírban van. Az ilyen, felirat nélküli fehér kővel megjelölt sír pedig semmiről sem beszél, sem a császárokról, sem a vetélytársaikkal folytatott viszályaikról és harcaikról.

Csak mikor már mindezt töviről hegyire elmesélte, Haim csak akkor gondolt újból a „veszélyre, amely körülveszi”, s miközben fürkésző pillantásokat vetett maga köré, búcsú nélkül elment, s igyekezett olyan embernek látszani, aki céltalanul sétálgat a tágas udvaron.

Petar atya összeszorította fogait, s keserű haragot érzett sorsa iránt s minden iránt, ami körülötte van, még az ártatlan Haim iránt is, örökös ösztönével együtt, hogy mindent megtudjon, s apró részletességgel továbbadjon. Petar atya csak ott állt egy helyben, s törölgette a homlokára hűlt verejtéket. S miközben sehogy sem tudott magához térni, csak nézegette maga előtt a letaposott földet, a fehér falakat, mintha először látná őket, s érezte, hogy egész testén végigborzong a rémület hulláma. Csak nehogy vallatóra fogják Kamillal folytatott beszélgetései miatt, s nehogy másodszer is ártatlanul belevonják valami értelmetlen nyomozásba! Igaz, hogy ez a Haim kissé háborodott ember, s ott is veszedelmet lát, ahol nincsen, de minden megtörténhetik.

Ezt a gondolatot aztán gyorsan egy másik nyomta el: vajon mi történhetett Kamillal? Most újra fájdalmas forróság öntötte el Petar atyát. Nyomasztó részvét, amit nem lehet ebben a mozdulatlanságban elviselni. Erős vágyat érzett, hogy más helyet keressen, hogy más embereket lásson és halljon, olyanokat, akik távol állnak ezektől a szmirnai bonyolult és sötét történetektől; hogy embereket lásson, bármilyeneket is, csak kívül álljanak ezen az észvesztő hálón, amelyet agyrémes betegek, lélektelen és esztelen császári rendőrök szőnek, húznak össze és bonyolítanak, s amelybe ő is, íme, teljesen ártatlanul belebonyolódott.

Megindult, végig a nagy udvaron a rejtett sarkok és árnyas zezugok mentén, amelyekben, tréfáik és játékaik közepette, ott zajongtak a foglyok szétszórt csoportjai.

VIII

Két-három nappal később már világos volt, hogy a Kamillal folytatott hosszú beszélgetések miatt nem fogják kihallgatni. Tehát mindent befejeztek és - eltemettek. Az ijedség és a várakozás eltűnt, de élete nem lett sem jobb, sem könnyebb. Sőt. Kezdődött az élet Kamil nélkül. Nem feledte el, de magában érezte, hogy nem reménykedik már benne.

Még igazi nyári hőség van. Az Elátkozott udvarban úgy folyik az élet, mint mindig. Egyeseket elbocsátanak, s mások jönnek a helyükre, de ezt nem is lehet észrevenni. Itt mindenki mellékes és jelentéktelen. Az Elátkozott udvar saját magának él, száz változással, és mégis mindig változatlanul.

Az árnyékban minden áldott reggel összeverődnek ugyanazoknak vagy hasonló embereknek a körei. Petar atya megáll az első „szomszédos” körnél. Itt minden változatlan. Zaim még mindig újabb és újabb nővel házasodik vagy elválik tőlük, s egyesek még mindig kíméletlenül rásütik a hazugságot, mások viszont hallgatják a meséit. Zaim sápadt, feketészöld arca, mint akinek sárgasága van, tekintete pedig, függetlenül attól, amit beszél, szánalmasan és eszelősen kószál ide-oda félelmében, s titokban arra gondol, milyen büntetés is vár rá, ha bebizonyosodik az, amivel vádolják.

A többiek is nőkről beszélnek, csak másként. Legtöbbször az atlétatermetű, rekedt basszus hangú embert lehet hallani. Egy pillanatra azonban elhallgattatták, s most ő is a többivel együtt hallgatja, amit egy idősebb tengerész egy fiatal görög nőről beszél, aki a kocsmájukban volt felszolgáló.

- Testesebb és keményebb húsú fehérszemélyt még nem láttam. Valóságos gálya. Úgy vitte az emlőit maga előtt, mit két vánkost. Mögötte meg az a két hatalmas félgömb; csak úgy ringadoztak. Mindenki utána nyújtotta a kezét, s ott és annyiszor fogta meg, ahányszor csak tudta. Az asszony védekezett, a gazda is védte, de ugyan ki kötheti meg a matróz kezét? Addig meseterkedtek, amíg csak belecsíptek. Végül is kénytelen volt otthagyni a szolgálatot. Legalábbis a gazda így mondta. Pedig hát nem így állt a dolog, hanem ő, a ravaszdi rejtette el a házában, s magának őrizte. Szidták is a tengerészek, és nagyokat sóhajtoztak: „Hejnye, de kár érte, olyan az az asszony, akár egy boglya!” - „Boglya, boglya” - mondta a görög inkább csak úgy magának. - „De ha ez így megy tovább, hogy az csíp bele, aki csak éri, mi lett volna belőle? Szálanként hordták volna szét az egész boglyát. Csibészek!”

- Hűjnye - zendült meg felháborodva a basszus hang -, hűjnye, milyenek is vagytok! Egyébről sem tudtok beszélni, csak az efféle kocsmái cafkákról! S csak aljas dolgokról!

Nagy perpatvar támadt, amelyből a basszus került ki győztesen: mindannyian csendre intették a tengerészt, s követelték, hogy a basszus folytassa elbeszélését, amelyet már előbb megkezdett. S az valami izgató és homályos történetet mondott tovább egy rendkívüli szépségű, grúziai születésű nőről, aki itt Sztambulban valóságos felfordulást csinált, s fiatalon meghalt.

- Ez már ilyen emberfajta. A nagyanyja híres szépség volt. Egész Tiflisz bolondult utána. Igen. A világ szeme elől egy falusi rokonukhoz vitték, Tiflisztől kissé távolabb. Ezt a kis falut még manapság is róla hívják „Hét ravatalnak”, hogy azelőtt mi volt a neve, nem tudom. Mert miatta és a szépsége miatt félóra leforgásán hét ember vesztette életét a háza körül. Lánykérők és nőragadók tűztek össze egymással. Három család borult gyászba. A lány pedig meghalt bánatában. Nem lassan hervadt el, hanem mintha fagy ölte volna meg. Egyik napról a másikra. De még halálos ágyán sem mondta meg, hogy ő kit szeretett, sem azt, hogy az illető az elpusztultak egyike volt-e, vagy még él. Hát íme, ettől a nagyanyjától örökölte a szépségét, a természetét, a szemeit...

- Úgy is van - szólalt meg valaki a körből -, mindenki tudja, hogy a grúz nőknek csodaszép szemük van.

- Mit tud mindenki? Honnan tudja? Mit tudsz, te vaksi, ezekről a dolgokról?

- Már miért ne tudná! Mintha csak egyedül te volnál a világon! - hallatszik néhány felháborodott hang.

- Ne szakítsátok félbe azt az embert, hagyjátok, hadd beszéljen! - követelik a többiek.

- Mondd csak, mondd koma, ne törődj senkivel!

A vastag hangú nagy ember dühösen legyint, s undorodó fintorral mondja:

- Utálok beszélni, barátom. Hát megéri, hogy az ember ilyen vaksi kutyakölyöknek beszéljen?

De mindannyian kérlelik, s mikor végül, mint mindig, lecsillapítják, még mindig bosszús hangon folytatja történetét a grúz nőről és csodaszép szeméről.

- S ha valaki csak úgy azt mondja nekem, hogy „szép szeme volt annak a lánynak”, hát szinte elsötétül előttem a világ. Mi az, hogy szemek, te vaksi! Ha abba a két szembe tekintesz, nem is gondolsz arra a két látószerszámra, amit közülünk mindenki hord a fejében, hanem két

mennyei mezőre, melyek fölött a nap és a hold ragyog. Milyen csillagok és felhők, milyen csodák fénylenek azon a két mezőn! Hej, barátom! Csak nézed, és kővé válsz s elolvadsz. S nem vagy sehol! Hát csak úgy egyszerűen „két szem”, az a csoda, semmi más? Azok meg, biz Isten, látnak, de ez a legkevesebb, ez csak a legkisebb dolguk. Szemek! Milyen semmisség az a két szem, amelyet a fejünkben hordunk, hogy megtaláljuk az ajtót, s hogy a kanalat a szájunkhoz vigyük? De mi az a két mennyei csoda? Erre nincs hasonlat. Ez egyszer fordult elő a földön, egyszer, és soha többé. És jobb is így. Kevesebb a gyötrelmem és kevesebb a bánat. Az ilyen szemnek nem volna szabad elmúlnia a világból, vagy nem is volna szabad a világra születnie.

Az ember hirtelen elhallgatott. A hangja cserbenhagyta. A körből egyetlen szó, egyetlen megjegyzés nem hallatszott. Ez egy pillanatig tartott. Utána megint valami civakodás támadt, egymásba fonódó hangok és vaskos káromkodások zűrzavaros lármája.

Miközben a körbe verődött emberek beszélgetését kissé távolabbról hallgatta, Petar atya valakit érzett maga mögött. Mikor megfordult, hogy tovább induljon, Haim állt előtte.

Mialatt az udvaron sétálgatott, a szerzetes rendszerint így ütközött bele Haimba. Nyugtalan-ságtól úzve, egész belsejében remegve, Haim állandóan helyet változtatott. Akárhová is ment batyujával, gyanakvása mindenfelé nyomon követte. Nyomban megtette „óvatossági rendszabályait”. Két-három nap múlva aztán otthagya eddigi helyét, és újabb, biztosabb fekhelyet keresett. Ha ilyenkor Petar atyával találkozott, néha csak elment mellette, mintha nem is ismerné, néha könnyed fejbiccentéssel üdvözölte, máskor pedig hozzálépett, és fesztelenül beszélgetett vele, mindaddig amíg valami eszébe nem jutott, s akkor tovább indult.

Most is így állt meg Petar atya mellett, s maga kezdett beszélni a rekedtes basszus hangú emberről. S erről is tudott már mindent.

Ez egy alacsony származású ember, aki nagy erejével és ügyességével elérte, hogy az urak társaságába bejusson. Néhány évig birkózó bajnok volt, s egész Törökországban ismerték. Volt katonai beszerző, kávéház-tulajdonos és közvetítő mindenféle ügyben. Nagy pénzösszegek fordultak meg a kezén. Egyébként kártyás volt, korhely és nagy szoknyabolond. Így szerzett valami betegséget. Sosem volt tiszta kezű, és nem tett különbséget a sajátja és a másé között, mindig könnyen megúszta a dolgot. Van már két-három esztendeje, hogy egyre lejjebb és lejjebb csúszott, s hogy minden mértéket elvesztett. A nők kiszívták az agyvelejét, ereje megroppant. Végül is egykori társasága otthagya, hadd vigye az ár lefelé. A leghitványabb bűnözőkkel adta össze magát. Többszörös hamis csőd és szélhámosság miatt került ide. Még csak második hónapja, hogy a vizsgálat megindult, és itt van, de jól látni, hogy napról napra mindinkább összeesik, s hogy megmaradt kis esze is elpárolog. Most már nem különbözteti meg azt, ami van és ami lehet, attól, ami nem lehetséges. S csak a nőkről beszél. Ez pedig betegség. Nyilvánvalóan még csak elképzelni sem tudja, hogy valahol lehet női szerelem, szerelmi szenvedély, avagy csupán gondolás a szerelemre, anélkül hogy ő abban részt vegyen. S mindegyre fogy, és úgy eltűnik, mint egy darab cukor a vízben. A hajdani erőszakoskodó és erejét pazarló férfiúból szinte semmi sem maradt, csak üres civakodása a semmittevőkkel s az állandó mesélő- és beszélőkedv. Az utóbbi időben egyre érzékenyebb, valahogy elvékonyodott, kifinomult. Történetei egyre élénkebbek és színesebbek. Egykori híres, öblös, nagy hangja most már rekedt, állandóan zaklatott és ellágyuló, időnként könnybe fullad, s ezt hiába igyekszik azzal leplezni, hogy beleköt azokba, akik körülveszik.

- Ez már nem tudja megállni, hogy ne beszéljen. Megereszkedtek az abroncsok, s látjátok, hogy folyik belőle minden oldalról. Vége van.

Haim továbbra is biztos, emelt hangon, szinte vidáman mesélt minderről és mindenkiről. De akkor egyszerre megrezzent, mintha álomból ébredne, körülnézett, mindkét szemével hunyorított egyet, mintha titokzatos és érthetetlen jelt adna társának, s aztán köszönés nélkül, lassú léptekkel, lehajtott fejjel elment, mint aki olyasvalamit keres, amit el sem veszített.

Petar atya pedig tovább folytatta sétáját, végig az Elátkozott udvaron, s eközben azt kérdezgette magától, vajon van-e ezen a világon értelmes ember és értelmes beszélgetés, s mint ahogy az orvosságot keresi az ember, úgy keresett egy kis feledést és szórakozást.

Előbb már megmondottuk, és ez igaz is, hogy az élet az Elátkozott udvarban tulajdonképpen soha nem változik. De változik az idő, s az idővel mindegyikünk előtt az élet képe. Hamarább kezd alkonyodni. Az ember aggódni kezd, ha az ősre és a télre gondol, a hosszú éjszakákra és az esős, hideg napokra. S az élet Petar atya szemében még mindig ugyanaz, de olyan, mint valami szűk és egyre rosszabbul világított folyosó, amely észrevehetőleg nem változik, de amelyről tudjuk, hogy napról napra egy-két ujjnyival szűkebbé válik. Ez aztán mindegyik fogolyban rövid, de ellenállhatatlan pánikot kelt, melynek súlya alatt a legerősebbek is meggörnyednek, ha csak egy-két pillanatra is.

Ezekről a napokról Petar atya hosszan mesélt. Időről időre felemelkedett, ide-oda helyezkedett a vánkosán, s miközben a havas messzeségbe bámult, nyomon követte az emlékezést, és halk, de tisztán érthető hangon mondotta:

- Hát láttam, isten tudja, meddig nyúlik el ott az én raboskodáson. Amíg szegény Kamillal barátkoztam s érte aggódtam, valahogy kevesebbet gondoltam saját magamra és a bajomra. De most már nem tudtam védekezni ellene. Saját magamat intettem türelemre, de a türelem cserbenhagyott. Hosszú az éjszaka, a nappal még hosszabb, s nehéz a gondolat. Az volt a legrosszabb: tudtam, hogy ártatlan vagyok, de ki se hallgatnak és odaküntről se jó értem senki. Ha erre gondoltam, fejembe tódult a vér, úgyhogy se láttam, se hallottam, s torkom szakadtából kiabálni szerettem volna. De csak csillapítottam magam, türtem és belül emésztődtem, s egyre csak azt kérdezgettem magamban, mi vár még rám. Az égvilágon minden felbukkant a szemem előtt, csak kiutat nem láttam onnan. Sehol egyetlen ember, akivel szóba ereszkedhetnék, s csak gyilkolt a tétlenség, a semmittevés. Ez volt a legrosszabb. Nem tudtam megszokni. Se könyv, se szerszám. Kérdezősködtem, nem akad-e valami munka a számomra, nem kell-e kijavítani valami kávédarálót, megreparálni valami órát. Akármit. Mert ez a mesterségem. Az ő azonban csak nézett rám, és szót se szólt. Megkértem, kérdezze meg a fölöttesét. Másnap aztán így szólt hozzám: „Ülj csak nyugodtan, s erről még csak említést se tégy!” S hátat fordított. Szerettem volna védekezni, de az ő csak körülnézett, s nagyon csúnyán végigmért.

- Hát előfordul, hogy egyik-másik lopva reszelőt vagy vésőt szerez valahonnan, hogy könnyebben kijuthasson innen, de hogy mi magunk adjunk a kezébe, olyan nincs. Nem jól agyaltad ezt ki, barátom.

S miután így szólt, köpött egyet, és elment. Úgy maradtam ott, mint akit hideg vízzel öntöttek végig. Utána akartam kiáltani, hogy ártatlan vagyok, s hogy még csak nem is gondoltam a szökésre. Forró szégyenkönnyek öntöttek el a szemem. Magam sem tudom, miért. Mikor azonban kissé eltűnődtem, beláttam, ez az ember helyesen beszél. S inkább saját magamat hibáztattam, semmint őt. Ugyan hová lett az eszem? Ha az emberekre olyanféle baj szakad, mint énrám, akkor már senki sem hihet nekik. Elfelejtettem, hol vagyok!

S aztán megint csak tétlenül és gondterhelten várhatja az ember, hogy elmúlják a nap, s leszálljon az éjszaka, amely még lassabban múlik, mint a nappal.

Egy szép napon a két bulgáriai kereskedőt is elengedték, és száműzetés helyett hazaindultak. Hogy a szokást betartsák, meg hogy jótékonyságot gyakoroljanak, nekem ajándékozták azt a gyékényponyvát, amelyen feküdtek. „Fogadd el - mondotta az egyik -, s néked is virradjon fel a nap.” S egyre csak súgdolóztak, s félrefordították a fejüket. Úgy mentek el, mint két árnyék. Még csak örülni sem mertek. Nélkülük még nehezebb volt az élet. Saját gondjaim mellett gondolataim egyre Kamilnál is jártak, eszembe jutottak a történetei és balsorsa. Lassanként szinte magam előtt láttam.

Felébredtem így egyszer korán, még virradt, s alig vártam, hogy kinyissák az ajtókat. Kimentem a bűdös és szűk helyiségből, megmosdottam a csöveskútnál, leültem, és élveztem a csendet, amíg elő nem nyüzsög a cellák népe. De milyen csodás is a sztambuli virradat! Elmondani nem lehet. Ilyet soha azelőtt nem láttam, és soha ebben az életben nem fogok látni. (Tán így akarta az Isten, s minden szépséget az ellenségünknek adott!) Az ég pirossá válik, és leszáll egészen a földre; mindenkié ez az égbolt, a szegényé éppúgy, mint a gazdagé, a szultáné éppúgy, mint a rabszolgáké és a foglyoké. Csak ültem szép csöndesen, s élveztem a hajnalt, ha akadt, dohányoztam s a dohányfüst egészen elszédített. Körülgomolygott a füst, s füstben mintha Dzsem-Kamil lebhenne oda mellém, rossz bőrben, sápadtan, könnyes szemmel. S én elbeszélgettem vele, szívélyesen és keresetlen szavakkal, úgy, ahogy még sose tudtam vele beszélgetni, amikor még itt volt, és találkoztunk egymással, úgy, ahogy valamelyik fiatalabb szerzetes társammal beszélgettem volna el a kolostorunkban, ha megszállja a taedium vitae. Vállon ragadtam, és megráztam.

- Ki korán kel, aranyat lel! Megvirradt, Kamil efendi! Hé!

De ő csak a fejét rázta.

- Nékem - mondotta - akár éjfél, akár hajnal, mindegy. Nincs virradat.

- Már hogyne volna, boldogtalan! Ne káromold az Istent, s ne beszélj butaságot. Amíg sötétség van, virradat is lesz. Hát nem látod az Istennek ezt a szépségét?

- Nem látom - mondotta lehorgasztott fővel, s hangja megtört.

Én pedig megsajnáltam, s nem tudtam, mit is tegyek, hogy segítsek rajta. Körülöttünk az egész Elátkozott udvar fényben úszott.

- Eriggy már, te boldogtalan, ne beszélj olyat, amit nem kell, s ne vétkezz a lelked ellen. Nem hágy el az Isten, kigyógyulsz a betegségedből, s egészségben, szabadon, minden jóban és szépségekben kedvedre kigyönyörködhetsz magad.

De ő csak lehorgasztotta a fejét.

- Nem gyógyulhatok ki én, jó ember - mondotta -, nem gyógyulhatok ki, mert nem vagyok beteg, hanem én már ilyen vagyok, és saját magunkból nem gyógyulhatunk ki.

S egyre csak beszél mindenfélét, zavarosan és homályosan, de szomorúan; a legkeményebb szívű embernek is sírva kell fakadnia. Hiába vigasztalgotom. Atyailag feddem, hogy nem látja azt, ami körülötte van, de látja azt, ami nincsen. S hogy az igazat megmondjam, lassanként előttem is sötétbe borul a ragyogó reggel. Aztán tréfára fordítom a dolgot. Előhúzó a dohányt.

- Nosza, gyújtsunk rá, s vágjuk sutba, ami bánt, a keservét! Benne vagy-é?

- Benne, benne - mondja, de inkább csak az én kedvemért. - Benne vagyok.

S rágyújt, de isten tudja, hol járnak a gondolatai. De mintha holt ajkakkal szívna a füstöt, s a könnyein keresztül néz rám szegény, boldogtalan Dzsem. S a tüze kialszik.

Valaki felkiáltott valahol (ketten összeverekedtek), s én megrázkódtam. Feleszméltem, s hát látom, senki sincs mellettem. Szivarom kialudt, s kezem kinyújtva tartom. Hiszen én saját magammal beszélgettem! Mint a ragályról, úgy megriadtam az örülettől és attól a gondolattól, hogy itt idővel a legjózanabb ember is megzavarodik, és kísérteteket lát. Tusakodni, védekezni kezdtem magamban, minden erőmet megfeszítettem, hogy eszembe jusson, ki és mi vagyok, honnan jöttem, s miként vetődtem ide. Ismételtettem magamban, hogy ezen az Elátkozott udvaron kívül másik és másféle világ is van, s hogy ezt el ne feledjem, s megmaradjak ennél a gondolatnál. De éreztem, hogy az Elátkozott udvar, mint valami nagy örvény, feneketlen mélységbe vonja az embert!

A legerősebb embernek sem könnyű dolog ilyen gondolatok közt tölteni napját, s várni az alkonyt; a nappal pedig sem változást, sem reményt nem hoz. Legfeljebb Haim jön el. Ő mindennap jön, vele azonban nem lehet igazán beszélgetni. Ő, szegény, mind mélyebbre süllyed sötét történeteibe és képzelt félelmeibe. Petar atya hiába kérdezgette tőle, vajon hallott-e Kamilről valamit. Haim semmit sem tud, s nem is érdeklí többé Kamil. Mintha nem is emlékeznék már a szmirnai fiatalemberre. Benne más, újabb rémségek és vádak kavarnak, s ezeket oly buzgón és aprólékosan mondja el, mintha saját maga látta és élte volna át őket, de ugyanilyen gyorsan el is felejt valamennyit. Úgy látszik, hogy az egész kerek nagy világnak nincs elég sötét híre, igazságtalansága és szenvedése az ő számára. Valamennyit gyorsan feldolgozza magában, elmeséli és elfelejti.

Odajön Haim, s az „óvatossági rendszabályok” egész szertartása után letelepszik „az egyetlen ember mellé, akinek itt hinni lehet”. Petar atya pedig magára erőszakolja a jókedvet, és vállon veregeti.

- No, mi van Haim, én gondúzom, mi újság?

Haim azonban kancsal szembogarainak merev és sötét tekintetével néz rá, s mintha nem is hallotta volna a szavakat, komor hangon mondja:

- Ide figyeljen, nem tudom, gondolt-e már erre, bennem azonban egyre gyakrabban vetődik fel a gondolat: itt nincs is egészséges és épeszű ember. Higgye el, így van! Csupa beteg és bolond ember, az örök is meg a foglyok is, a besúgók is (márpedig itt szinte mindenki besúgó!), hogy a legnagyobb bolondról Karagözről ne is beszéljek. A világ minden más országában már rég a bolondokházában volna. Röviden: itt mindenki bolond, kettőnkét kivéve.

Hangja remegett. Ez arra készítette Petar atyát, hogy fölemelje tekintetét, és jobban megnézzé. Haim még soványabb volt, mindig egyformán borostás, szeme könnyes és vörös, mintha valami füstökádó tűzhely mellett üldögélt volna. Feje kissé reszketett, hangja pedig fojtott volt és sziszegő.

- Csupa bolond, becsületesemre!

Petar atyát kényelmetlen érzés fogta el, a tarkóját könnyű borzongás bizsergette. Egy pillanatra úgy érezte, hogy az Elátkozott udvarból tényleg nincs kiút.

S úgy történt, hogy odaküntről épp ezen a napon kapta az első és örömteli hírt.

Mint minden reggel, most is az udvaron sétálgatott. Két, szinte gyerekeknek látszó fiatal fogoly kergetőzött az udvaron, s Petar atya mögé bújva, nagy körökben keringtek körülötte. A szerzetesnek kellemetlen volt ez a helyzet, a körök mind jobban szűkültek körülötte. S mielőtt még sikerült volna a zabolátlan ifjak elől félrehúzódnia, egyikük, csak úgy futás közben, mint valami eleven menedékhelyhez, egészen hozzája simult, s a következő pillanatban Petar atya érezte, hogy egy apróra összehajtogatott papírdarabot nyom a kezébe. A két ifjú ezután tőle

távolabb folytatta a kergetőzést, Petar atya pedig ijedt zavarban az udvar mélyére húzódott. A papírosra ismeretlen kéz törökül ezt írta: „Petart egy-két nap múlva szabadon bocsátják.”

A nappalt és az utána következő éjszakát Petar atya nyugtalanul töltötte. A körülményekből világos volt, hogy csak Tadija atya küldhette a hírt.

Másnap pedig valóban érte jött egy ör, s azt mondta, szedje össze a holmiját, és készüljön fel az útra. Alkonyattájt elvezették, és közölték vele, hogy - Akrába számúzik. Ha eddig még nem is volt egészen biztos abban, hogy a cédula Tadija atyától ered, most már bizonyos volt benne, mert Tadija az életben soha semmit pontosan előre nem látott.

Ezen az éjszakán Petar atya először és utoljára látta Konstantinápolyt a maga teljes nagyságában és szépségében az ázsiai partokról, ahol a számúzókat, elindításuk előtt össze kellett gyűjteni. A levegő lágy volt és édeskés. Petar atya elfogódottnak és elveszettnek érezte magát a mintegy kéttucatnyi számúzótt útítárs között. Csillagtalan, sötét éjszaka volt. Előttük a sötét látókör egyik oldalát teljesen betöltve magasba emelkedett az éjszaki Sztambul, amely olyan volt, mint egy lendületében megmerevedett tűzijáték. Ramazán ünnepe volt, s valamennyi mecset minaretjén remegő mécsesek égtek, mint a tengerek városi fény fölött ragyogó szabályszerű csillagképek. Az elítéltek nagyobb része lecsüggesztett fejjel ült. Egyesek már lefeküdtek. Petar atya egy ideig nézte azt, ami nappal Sztambul, most pedig hatalmasan és kihívóan, szikrázó hullámként ágaskodott a láthatatlan égbolt felé a végtelen éjszakába. (Mennyi idő kellett ahhoz, hogy ilyen sok fényt meggyújtsanak? S ki tudja őket valaha is eloltani?) Úgy látszott, hogy itt nincs helye az Elátkozott udvarnak, s mégis ott valahol, kicsiny, sötét felületek egyikén, a sűrűn szétszórt lámpák között, valahol ott fekszik. Végül is kimerülten a túlsó oldal felé fordult, de ott is, akárcsak a megvilágított látóhatáron, gondolata az Elátkozott udvar felé szállt. Az Elátkozott udvar útra kelt vele, ébren és álmában elkíséri egészen Akráig, de ott se hagyja el, vele lesz ott is, és vele marad azután is.

- S aztán Akrában is sok mindent láttam és megéltem. Egyet-mást el is mondtam már neked, de sok minden elmesélni való van még. Sok számúzótt emberrel találkoztam ott, mindenféle vallásúval és nemzetiségűvel, bűnösökkel is, de főképpen ártatlanokkal. Közülük sokan eltöltötték jó néhány hónapot az Elátkozott udvarban, és ismerték Karagözt. Egy libanoni fiatalember pompásan utánozta a járását meg a hangját s mi csak úgy dőlünk a kacagástól, ha elsétált előttünk, és kiáltozta: „Mit mondsz? Hogy ártatlan vagy, mint a ma született bárány? Hát akkor éppen jól van, barátom, nekünk pontosan ilyen ember kell!” Ez egy pocakos ember volt, szélesebb, mint amilyen hosszú, borotvált nagy fejjel, az orrán vastag üvegű pápaszem, csupa tréfa és kacagás. Keresztény volt. Mikor aztán jobban megismertem, s megmondtam neki, ki vagyok s hová való, csak akkor láttam, hogy sokkal okosabb és veszedelmesebb, mint amilyennek mutatkozik. Úgy látszik, valami politikus volt. Tréfálgozik, tréfálgozik, s egyszer csak leül mellém, s csak úgy, tréfa közben azt mondja: „Ó, jó ember, jó ember az a Karagöz!” Én meg csodálkoztam: „Miféle jó ember, átkozott az ilyen jóság!” „Nem, nem, ez igazi ember, s a mai időkben igazi helyén van!” - válaszolta. S aztán egészen más hangon, a fülembe: „Ha azt akarod tudni, milyen egy állam és a kormányzata, és milyen a jövője, csak azt igyekezz megtudni, hogy abban az országban hány becsületes és ártatlan ember sínylődik börtönben, s hány bűnös és gonosztevő járkal szabadon. Ez mutatja legjobban.” - Mindezt csak úgy mellékesen mondta, nyomban utána fölkelt, és zsebre vágott kézzel tovább sétált, akárcsak Karagöz, s valamennyiünket megnevettetett. Az ilyen tréfálgozások közben mindig Kamilra gondoltam, s nagyon nehezemre esett, hogy senkim nincsen, akivel róla beszélgethetnék. Mert, azt hiszem, soha életemben eleven embert nem sajnáltam úgy, mint őt.

Nyolc hónapig maradt Petar atya Akrában. S csak ekkor, szerzetes társai és néhány tekintélyes török közbenjárására bocsátották szabadon, s tért vissza Boszniába, az évnek ugyanabban a szakában, amikor egy évvel azelőtt Tadija Ostojić atyával együtt elindult. Tadija atya egész idő alatt Konstantinápolyban maradt, és mindent elkövetett, hogy kiszabadítsa.

S itt a történet vége. Több nincsen. Csak egy sír a szerzetes testvérek láthatatlan sírjai között, elveszve, mint a hópelyhek a magas hóban, amely úgy terül el, akár az óceán, s minden névtelen és jeltelen, hideg pusztasággá változhat. Nincs többé sem mese, sem mesélgetés. Aminthogy világ sincsen, amelyért érdemes nézni, járkálni és lélegzeni. Nincs Sztambul, és nincs Elátkozott udvar. Szmirnai fiatalember sincsen, aki egyszer, már halála előtt meghalt, akkor, amikor azt hitte, hogy ő lehetne Dzsem, a szultán boldogtalan öccse. S a szegény Haim sincsen. Sem a sötét Akra. S emberi gonoszságok sincsenek, s remény és ellenállás, ami a gonoszságot mindig kíséri. Semmi sincsen. Csak hó van, s az az egyszerű tény, hogy az ember meghal, és a föld alá kerül.

Így látja az ablak mellett álló ifjú a világot, akit egy pillanatra elragadott az emlékezés Petar atya meséire, s beárnyékolt a halál gondolata. De csak egy pillanatra. Mint aki lassan, fokozatosan ébred, előbb gyengén, aztán mind élénkebben hangok érnek a tudatához a szomszédos szobából, fémtárgyak különféle zöreje, melyek tompán koppannak a növekvő halomra, és Mijo Josić atya kemény hangja, aki a megboldogult Petar atya után maradt szerszámok leltárát diktálja:

- Tovább! Írd: egy acélfűrész, kicsiny, német gyártmányú. Egy!

A VEZÍR ELEFÁNTJA

A boszniai kisvárosok és városok teli vannak mesékkel. Ezekben a legtöbbször *kiagyalt mesékben* a hihetetlen események látszata és gyakran koholt nevek álarca alatt a vidék, élő emberek és régesrég letűnt nemzedékek *valóságos*, de el nem ismert története rejtőzik. Ezek azok a keleti füllentések, amelyekről a török szólásmondás azt tartja, hogy „igazabbak minden igazságnál”.

Ezek a mesék különös, rejtett életet élnek. Ebben a tekintetben a boszniai pisztrángra hasonlítanak. A boszniai kis folyókban és patakokban egy különleges fajtájú pisztráng él; nem nagy, a hátán egészen fekete, két-három nagy piros pöttyel. Ez a rendkívül falánk, de ugyanakkor rendkívül ravasz és ürge hal szinte vakon rohan az ügyes kézben tartott horogra, de elérhetetlen, sőt láthatatlan annak a számára, aki nem ismerős ezeken a vizeken és ebben a halfajtában. Az ilyen ember naphosszat járhatja horgászbottal a kis folyó mellett húzódó köves partot, mégsem fog semmit, sőt nem is lát semmit, legföljebb egy-egy sötét, gyorsan elvillanó csíkot, amint egyik sziklától a másikig átszeli a vizet, de ez az égvilágon mindenre hasonlít, csak épp halra nem.

Ilyesféleképpen áll a dolog ezekkel a mesékkel is. Hónapokig élhet az ember valamelyik bosnyák kaszabában anélkül, hogy akár egyet is igazán és teljesen hallana e mesék közül; s megtörténhetik, hogy véletlenül valahol egy éjszakára megszáll, pedig három-négy ilyen mesét is elbeszélnek neki, mégpedig a leghihetlenebbeket, melyek legtöbbet mondanak a környékről és embereiről.

A travnikiak, Bosznia legbölcsebb emberei tudják a legtöbb efféle mesét, de legritkábban mesélik el az arra vetődő idegennek, éppúgy, ahogy a gazdag ember is legnehezebben adja ki markából a pénzt. Viszont minden ilyen mese három másikkal felér; persze a travnikiak becslése szerint.

Ilyen a filről, a vezír elefántjáról szóló mese.

I

Amikor Mehmed Ruzsdi pasát, az eddigi vezírt elmozdították helyéről, a travnikiak ugyancsak nagy gondba estek, s nem is ok nélkül. Könnyelmű természetű, vidám ember volt, gondtalan s dolgaiban henye, de olyan jóságos, hogy sem Boszniában, sem Travnikban még csak nem is érezték, hogy a világon van. A tisztábban látó és okos emberek már rég aggodalmaskodtak, mert előre látták, hogy a dolog nem tarthat így soká. Most aztán ugyancsak gondba estek, mégpedig kétszeresen, azért is, mert ez a jó ember eltávozik, s az új, az ismeretlen miatt is, akinek Ruzsdi pasát fel kellett váltania. S nyomban megkezdődött a kérdezősködés arról, akinek jönnie kell.

Sok idegen csodálkozott a travnikiaknak azon a szokásán, hogy annyira érdeklődnek az új vezír iránt, mihelyt kinevezését meghallják, csúfolódtak is velük miatta, s kíváncsiságuk rovására írták, no meg ama szokásuknak tulajdonították, hogy beleártják magukat a nagy állami ügyekbe. De nem volt igazuk. (A gúnyolódóknak általában nincs igazuk.) Sem kíváncsiság, sem kevélység nem készítette a travnikiakat arra, hogy ennyit kérdezősködjenek minden új vezír legapróbb testi és erkölcsi tulajdonságairól és szokásairól, hanem sok-sok tapasztalat és nyomós kényszer.

A sok-sok vezír hosszú sorában akadt mindenféle fajta, bölcs is, emberséges is, hanyag is, közömbös is, nevetséges is, romlott is, de olyan nehéz természetű és kegyetlen ember is, hogy róluk a legrosszabbat és a legfontosabbat még a mese is elhallgatja, aminthogy a nép, babonás félelemből, a betegséget és rosszat nem szereti a nevéen nevezni. Minden egyes ilyen vezír mázsás súlyként nehezedett az egész országra, legnehezebben azonban mégis Travnikra, mert szerte Boszniában mások kezével uralkodott, viszont személyesen itt volt egész kiismerhetetlen természetével, kíséretével és szolgálószemélyzetével együtt.

Jobbra-balra kérdezősködtek hát a travnikiak, nem kímélték a költséget, a vendéglátást, csakhogy valamit megtudjanak erről az emberről, aki vezírként hozzájuk kerül. Előfordult, hogy jól megfizettek színleg jól értesült embereket, s csak később látták be, hogy valamennyien csalók és hazugok voltak. Még ezt a pénzt sem tekintették azonban teljesen kidobottnak, mert néha az is eleget mond egy emberről, amit hazudni lehet róla. A travnikiak, amilyen tapasztalt és éles elméjű emberek, gyakran még ezekből a hazugságokból is képesek voltak az igazság szikráját kihámozni, pedig még maga a szélhámos sem tudta, hogy hazugságaiban benne leledzik. Ha semmi más, a travnikiaknak a hazugság szolgált kiindulópontul, s magát a hazugságot, mihelyt az igazságot megtudták, könnyen elvetették.

Öreg travnikiak nemhiába mondják, hogy Boszniában három olyan város van, amelyben bölcs emberek élnek. S nyomban hozzáteszik, hogy a három város egyike, mégpedig a legbölcsebb, Travnik. Szokás szerint épp csak azt felejtik el megmondani, hogy melyik a másik kettő.

A travnikiaknak így sikerült ezúttal is épp eleget megtudniuk még megérkezése előtt az új vezírről.

Az új vezírt Szeid Ali Dzselaudin pasának hívták.

Drinápolyi születésű volt, tanult férfiú, mikor azonban valamennyi iskoláját elvégezte és Drinápoly szegény negyedében imámnak kellett volna lennie, egyszerre faképnél hagyott mindent. Sztambulba ment, és a hadsereg adminisztrációjába lépett. Itt hamarosan kitűnt ügyességével, amellyel tolvajokat és tisztességtelen katonai szállítókat leplezett le, s szigorú, kegyetlen büntetéssel sújtotta őket. Mesélték, hogy egyszer egy zsidó kereskedőt kapott el, aki kátrányt szállított a hadsereg hajóépítő üzemének, de az eladott kátrány túlságosan híg volt és használhatatlan. Ali Dzselaudin, miután előzőleg kivizsgálta az ügyet s megkapta két gazdasági tiszt szakvéleményét, megparancsolta, hogy a zsidó kereskedőt saját kátrányába fojtsák. Valójában a dolog nem így történt. Mikor a zsidó kereskedőt rajtakapták a csaláson, egy bizottság elé idézték, amelynek az volt a feladata, hogy a kátrány minőségét a helyszínen kivizsgálja. A zsidó kereskedő nagy sebbel-lobbal szaladgált a fából épült kátrányos medence körül, s azt bizonygatta, hogy az ellene emelt vád alaptalan. Dzselaudin efendi pedig csak mozdulatlan, átható tekintettel kísérte. A boldogtalan szállító, mivel sehogy sem volt képes e tekintet elől menekülni, vagy elfordítani a szemét, már azt sem tudta, mit beszél, azt sem látta, hol áll és hová lép, s eközben megcsúszott, belezuhant a medencébe, s olyan gyorsan elmerült benne, hogy az volt a legjobb bizonyíték arra, hogy a szállított kátrány csakugyan túl híg.

Valójában tehát ez történt. Dzselaudin efendi azonban semmi kifogást sem emelt azok ellen, akik ennek a történetnek előbbi fantasztikus és szörnyű változását terjesztették, éppúgy, mint azokat az egyéb meséket és szörnyűségeket, amelyek az ő szigorúságáról szóltak. Helyesen számított arra, hogy ilyen módon „keménykezű ember” hírébe kerül, s így magára vonja a nagyvezír figyelmét. S nem is csalódott.

Azok a józan eszű emberek, akik vele együtt dolgoztak a hadseregben, hamarosan belátták, hogy Dzselaudin efendi tulajdonképpen nem sokat törődik holmi igazsággal, sem pedig az államkincstár sérthetetlenségével, hanem mindazt, amit tesz, annak az ellenállhatatlan ösztön-

nek és vele született kényszernek hatása alatt cselekszi, hogy ítéljen, büntessen, kínozzon és öljön, a törvény és az államérdek pedig csupán alkalmas ürügy és fedezék neki. Valószínűleg jól tudta ezt a nagyvezír is, a végüket járó intézményeknek és hatóságoknak azonban, melyek nem lelnek magukban egészséges erőt, sem pedig eszközt a harcra és védekezésre, éppen ilyen emberekre van szükségük.

Így kezdődött Dzselaudin magasba törő pályafutása, a többi pedig már saját magától ment a gyenge és előregedett állam és pusztulásnak indult társadalom követelményei szerint s ama ösztönök hatására, melyeket magával hozott a világra. Ennek a felemelkedésnek csúcspontja az volt, hogy Dzselaudint Bitoljba nevezték ki vezírnak.

Néhány bégi család itt túlságosan megerősödött, s mindegyikük teljesen függetlenül uralkodott a birtokán, miközben egymás ellen hadakoztak, és senkit sem ismertek el maguk fölött. Úgy látszik, Dzselaudin pasa Bitoljban megbízójának teljes megalégedésére végezte el munkáját, s egy év múlva Boszniába nevezték ki vezírnak, ahol a végüket járó és letiport bégek már rég elvesztették erejüket, hogy uralkodjanak s képességüket, hogy engedelmeskedjenek. Ezt a kevély és lázongó, de kártevő és tehetetlen kasztot kellett megtörni és engedelmességre bírni. Ennek végrehajtására rendelték ki Dzselaudin pasát.

„Éles kard megy ellenetek, gyors és könyörtelen kézben” - üzenté a travniki bégeknek a sztambuli barátjuk és hírszerzőjük. S a továbbiakban megírta nekik, hogyan bánt el Dzselaudin pasa a bitolji bégekkel és vezető férfiakkal.

Mihelyt Dzselaudin pasa Bitoljba érkezett, magához rendelte az ottani vezető férfiakat, s megparancsolta, hogy mindegyikük vágjon magának egy-egy, legalább három rőf hosszú tölgyfakarót, hozza magával a konakba, s mindegyikük a maga karójára írja rá a nevét. A vezető férfiak, mintha ígézet szállta volna meg őket, szót fogadtak, s végrehajtották a megalázó parancsot. Egyetlenegy akadt köztük, aki nem engedelmeskedett, s eltökélte, hogy inkább elbujdosik embereivel együtt az erdőbe, semhogy ezt a szégyenteljes dolgot megtegye, a vezír emberei azonban darabokra vagdalták, mielőtt rokonai közül bárki is segítségére siethetett volna. Mikor ez megtörtént, a pasa elrendelte, hogy a karókat udvarában verjék a földbe, úgyhogy valóságos kis erdő támadt belőlük. Ezután még egyszer egybegyűjtötte valamennyi vezető férfit, s kijelentette, hogy most már mindegyikük tudja a „maga helyét”, s ha a pasalik területén a legkisebb ellenállást is tapasztalja, valamennyiüket az ábécé sorrendben felállított karóba húzatja.

A travnikiak hitték is, meg nem is, mert az utóbbi harminc esztendőben sok efféle sötét és furcsa hírt kaptak, s még sötétebb és furcsább dolgot láttak, úgyhogy számukra a legsúlyosabb szavak is elvesztették hitelüket és meggyőző erejüket. Azt várták, hogy saját szemükkel bizonyosodjanak meg, és saját maguk győződjenek meg az igazságról. S végül ez a nap is elérkezett.

Az új vezír megérkezésének módjában semmi olyan különös jelenség nem volt, ami ezeket a mendemondákat megerősítette volna. Más „szörnyű” vezírek nagy zajjal és ünnepélyességgel vonultak be a városba, azzal a szándékkal, hogy már bevonulásukkal halálra rémítsék az embereket, ő azonban észrevétlenül, éjnek idején érkezett, s egy februári reggelen egész egyszerűen Travnikban termett. Így aztán mindenki tudta, hogy itt van, de még senki sem látta.

Mikor aztán a vezír a város „első embereit” fogadta, s amikor azok meglátták és szavait hallották, ez legtöbbször számára újabb meglepetés volt. A vezír még fiatal ember volt, úgy harmincöt és negyven között, rőt hajú és fehér bőrű, hosszú, ösztövére testén apró fej ült. Arca beretvált, kerek, szinte gyermeki, alig észrevehető, rőt kis bajusszal, gömbölyű orcáin oly szabályosan verődött vissza a fény, mint a porcelánbabakén. S a fehér bőrű és világos szőrzetű

arcban két, csaknem fekete, s egymástól kissé elütő nagyságú szem foglalt helyet. Beszélgetés közben szemét gyakran eltakarják a teljesen világos és kissé rózsaszínű szempillák. Ez az egész arcnak különös, merev és könnyedén mosolygós kifejezést ad, mihelyt azonban a pillák felemelkednek, a sötét szempárból világosan kiolvasható, hogy mindez csalóka látszat csupán, s ezen az arcon nyoma sincs mosolynak. Szembetűnő a kicsiny, vértelen száj (egy baba szája), amely beszéd közben alig nyílik ki, s a felső ajak, amely sohasem húzódik fel s nem mozog, de mögüle valamilyen módon elősejlenek a rossz és csorba fogak.

Mikor első látogatásuk után a bégek összejöttek, hogy kicseréeljék gondolataikat és benyomásaikat, többségük hajlamos volt arra, hogy enyhébben ítélkezzék erről a félbemaradt imámról, lebecsülték, s úgy találták, hogy a róla szóló híreknek több volt a füstje, mint a lángja. A többség véleménye ez, de nem mindannyiuké. Akadt köztük néhány tapasztaltabb és élesebb szemű ember, „az idők jó ismerői”, akik csak hallgattak, maguk elé néztek, s még saját maguknak sem mertek teljes és végleges ítéletet mondani a vezírről, de az volt az érzésük, hogy nem mindennapi ember és különös, kegyetlen hóhérfajta cseppent közülük.

Dzselaludin pasa február elején érkezett Travnikba, március második felében pedig vérfürdő zajlott le a bégek és vezető férfiak soraiban.

Dzselaludin a császári fermán alapján valamennyi jelentősebb boszniai béget s a városok valamennyi ajánját és kapitányát fontos megbeszélésre hívta össze Travnikba. Pontosan negyven embernek kellett megjelennie. Tizenhárman nem tettek eleget a felhívásnak, közülük egyesek azért, mert bölcssek voltak és rosszat sejtettek, mások hagyományos családi büszkeségből, amely ezúttal a bölcsességgel volt egyenértékű. A megjelent huszonnégy férfi közül tizenhetet azon nyomban ott a konak udvarán kivégeztek; tízet pedig másnap egyetlen láncra fűzve, nyakukon vaskarikával Sztambulba irányítottak.

Nincs tanú és sohasem tudjuk már meg, miképp lehetett ezeket a tapasztalt és tekintélyes férfiakat ilyen kelepcebe csalni, hogy aztán Travnik kellős közepén lemészárolják őket, mint a birkákat, egyetlen hang és ellenállás nélkül. A bégeknek és a vezető férfiaknak ez a meggyilkolása, amelyet a vezír szeme láttára, hidegvérű számítással, tekintet nélkül bármire is, kegyetlenül, a formák tiszteletben tartása nélkül hajtottak végre, úgy, ahogy még egyetlen vezír sem gyilkolt, az emberek szemében olyan volt, mint rossz álom és gonosz mágia. Ettől a naptól fogva a travnikiai utolsó szálig egyazon véleményen voltak Dzselaludin pasáról (akit a nép Dzselalijának³ nevezett), ami nagyon ritkán fordult elő Travnikban. A travnikiai eddig minden gonosz vezírré (s köztük sok olyanra, aki nem is volt olyan gonosz) azt mondták, hogy az a legrosszabb, de erről a mostaniról nem beszéltek semmit, mert ama legrosszabbtól Dzselalijáig hosszú és rettenetes volt az út, s ezen az úton az emberek félelmükben elvesztették a szót is, az emlékezést is és azt a képességüket, hogy egymással összehasonlítsák őket s olyan szót találjanak, amely kifejezhette volna, kicsoda, micsoda és milyen ez a Dzselalija.

Az április jeges rémületben és néma várakozásban telt el, hogy vajon mi lesz, ha ezek után egyáltalán még lehet valami.

S akkor, május első napjaiban, a vezír egy elefántot szerzett magának.

Ha az emberek Törökországban magas rangra emelkednek, s hatalmat és megfelelő eszközöket ragadnak magukhoz, gyakran merül fel bennük s erősödik meg az érdeklődés a szokatlan állatok iránt. Olyasféle ez, mint a vadászszenvedély, de olyan elkorcsosult vadászszenvedély, amely kerüli a mozgást és erőfeszítést. Már eddig is előfordult, hogy egyes vezírek olyan

³ Lefordíthatatlan szójáték. „Dzselat” törökül hóhér.

állatot hoztak ide, amilyent az itteniek sohasem láttak: majmot, papagájt, angóramacskát. Egyik vezír még egy fiatal párducot is szerzett; úgy látszik azonban, hogy a travniki éghajlat nem kedvez ennek a tigrisfajtának. Első kilengései és kísérletei után, melyekkel vérszomjas természetét akarta bizonyítani, a fenevad megállt a növésben. Igaz ugyan, hogy a vezír ráérő emberei rendszerint erős pálinkát öntöttek az ételébe és ópiumot meg hasisos kalácsot adtak neki. Idő múltával a párduc elhullatta a fogait, szőre fényét veszítette, s úgy megkopott, mint valami beteg barom. Hízottan, fejletlenül heverészett az udvarban, s csak úgy szabadjára engedve gyámoltalanul szunyókált a napon, miközben a kakasok bele-belecsíptek, s pajkos kutyakölykök illetlenkedve emelték rá lábukat. Következő télen a párduc természetes és dicstelen halállal múlt ki, mint akármelyik közönséges travniki kandúr.

Igen, az előbbi vezírek is, mint rendkívüli, szigorú és hatalmas emberek, hoztak ide furcsa állatokat, de szokatlanságához és szigorúságához mérten ennek a Dzselaalijának egész falkányi legszörnyűbb fenevadat kellett volna tartania, olyanokat, amelyeneket csak képen lehet látni, vagy amelyenekről a mesék szólnak. Így hát a travnikiak nem nagyon lepődtek meg, még akkor sem, amikor hallották, hogy a vezír hamarosan egy elefántot kap, egy Travnikban eddig még nem látott állatot.

A jövevény afrikai elefánt volt, még teljesen ki nem fejlett, fiatal és féktelen állat; mindössze kétesztendő. Az elefántot Travnikban megelőzte a róla szóló mese. Valahonnan mindent megtudtak; azt, hogy miként utazott, hogyan őrizték és ápolták kísérői, s azt is, hogyan fogadták, hogyan szállították és etették a hatóságok és a nép. S már el is nevezték filnek, ami törökül elefántot jelent.

Márpedig fil lassan és nehezen utazott, habár még kölyök volt, nem nagyobb egy jól fejlett boszniai ökörnél. Ez a szeszélyes természetű elefántbéli száz és száz nehézséget okozott kísérőinek. Hol nem akart enni, s egész egyszerűen lehevert a földre, behunyta szemét, és olyan csuklást, bőfögést vitt végbe, hogy kísérő személyzete majd meghalt ijedtében, ha a vezírre gondolt, mit szól majd, ha az elefántnak valami baja esik, hol pedig nagy ravaszul kinyitotta a félszemét, körülnézett, felállt s rövid farkával csapkodva olyan futásnak eredt, hogy a szolgálk alig tudták utolérni és megfékezni. Máskor meg nem akart menni. Húzták-vonták, mindenféle nyelven igyekeztek rábírní, hogy megmozduljon, becézgették és óvatosan szidalmazták, egyikük-másikuk lopva jó nagyokat bökött a farka alatti lágy részbe, de hiábavaló volt minden. Félig-meddig cipelniük kellett, parasztoktól bérelt ökröket kellett hámba fogniuk s egy tehervánnak nevezett, alacsony, különleges szekéren fuvarozták tovább. Az égvilágon senki sem tudott az elefánt szeszélyeinek eleget tenni. („Mintha csak a vezír bújt volna bele!”) S a boszniai szolgaszemélyzet csak a fogát csikorgatta, nehogy egy rossz szó kicsússzon a száján, s nyíltan meg ne mondja, amit a világ valamennyi elefántjáról és vezírjéről gondol, s átkozták az órát, amikor osztályrészükül jutott, hogy olyasvalamit kísérjenek és vezessenek, amit Bosznia még sohasem látott. Általában a kíséret valamennyi tagja, a legnagyobbtól a legkisebbig, gondterhelt volt és rosszkedvű; még a gondolattól is rettegtek, mi vár rájuk, ha feladatukat nem végzik el gondosan; csak a zavarban és ijedtségben találnak egy kis örömet, amit maguk körül terjesztenek, amerre csak elhaladnak; s egy kis kárpótlást a fosztogatásokban, melyeket a vezír dédelgetett kedvence, a fil nevében elkövethetnek.

Nem sokkal állt másként a dolog azokkal a városokkal és falvakkal sem, amelyeken keresztül haladtak. Ha az országút mentén fekvő egy-egy boszniai kaszabában felbukkant az elefántot kísérő menet, a gyerekek nagy ujjongással, vidám nevetéssel szaladtak elébe. Az idősebbek a városka főterén verődtek össze, hogy a soha nem látott csudát megnézzék, mikor azonban a sötét képű öröket, a szejmeneket megpillantották és Dzselaaludin vezír nevét hallották emlegetni, minden hang elnémult, minden arc jéggé fagyott, s mindenki a legrövidebb úton

igyekezett hazatakarodni, közben saját magát is igyekezett meggyőzni arról, hogy sehol sem volt és semmit sem látott. A tisztek, hivatalnokok, a muhtárok (a városnegyedek vezetői) és a pandúrok, akik hivataluknál fogva nem tehettek másként, ijedt tisztelettel léptek a vezír ismeretlen jószágá elé, s mivel nagyon sokat kérdezősködni sem mertek, kíméletlenül és gyorsan beszerezték a néptől mindazt, amit követeltek tőlük. Legtöbbjük nemcsak a kísérőkhöz, hanem az ifjú elefánt elé is hízelgő mosollyal lépett, nyájasan nézegették a még soha nem látott állatot, s mivel azt se tudták, mit is mondjanak, csak a szakállukat simogatták, közben suttozva, de úgy, hogy a kísérők is hallják, mondogatták:

- Masallah, masallah! Igézés ne fogja!

Magukban pedig csak attól féltek, nehogy az elefántot itt, az ő hatáskörük területén valami baj érje, s türelmetlenül várták a percet, amikor ez az egész vezíri tevabi, azaz kíséret, eltakarodik innen, s a szomszéd náhija területére, másnak az illetékessége alá lép. S ha aztán a menet elhagyta a városukat, a megkönnyebbülésnek azzal a visszafojtott sóhajával a mindennel szemben már rég felhalmozódott undorukkal és gyűlöletükkel lélegzettek fel, ahogyan csak a „császár emberei” képesek néha felsóhajtani, de úgy, hogy ezt a sóhajt még a föld se hallja, nemhogy eleven ember, még az sem, aki szívükhöz legközelebb áll.

De még a nép sem, kis emberek, akik nem számítanak, semmik és semmijük sincs, még ezek sem mertek nyíltan és hangosan beszélni arról, amit láttak. Csak amikor már gondosan lezárt ajtók mögött voltak, akkor mertek csúfondárosan szólni az elefántról és gúnyolódni a nagy költségen és figyelmen, amellyel mint valami szentet, fuvarozzák tovább a rossz hírű vezír jószágát.

Csupán minden figyelmeztetésről megfélelmező és semmit tekintetbe nem vevő gyerekek hangoskodtak, civakodtak s kötöttek fogadásokat arra, hogy milyen hosszú az elefánt ormánya, milyen vastag a lába és milyen nagyok a fülei. A játszótereken, amelyeken épp hogy kisarjadt a fű, a gyerekek elefántosdit meg a kíséretét játszották. Ezek a kérlelhetetlen, rettenthetetlen, megvesztegethetetlen és mindent látó gyerekek! Közülük egyik az elefánt: négykézláb megy, ide-oda csóválja a fejét, amelyhez hozzá kell képzelni a nagy ormányt és a nagy, lelógó füleket. A többiek a kíséretet személyesítik meg; a szemtelen és lobbanékony szolgákat meg a szejmeneket. Egyik gyerek a műteszelimet, a község vezető hivatalnokát utánozza, sok igazi félelemmel s hamis nyájassággal közeledik az „elefánthoz”, és a szakállát simogatva suttozja:

- Masallah, masallah! Micsoda szép állat! Bizony, bizony, isten adománya!

S olyan pompásan adta a műteszelimet, hogy a többiek harsányan kacagtak, még az is, aki az elefántot játszotta.

Mikor az elefánt és kísérete megérkezett Szarajevóba, az ő számára is érvényes volt az a megszentelt szabály, ami a vezírekre is: hogy Travnik felé vezető útjukon nem térnek be azonnal a városba, hanem Goricán szállnak meg, mégpedig legfeljebb két éjszakára, s ez idő alatt Szarajevó városa kötelességének tartja, hogy amire csak szüksége van, mindent küldjön nekik: ételt, italt, világító szerszámot és tüzelőt. Így hát a kíséret az elefánntal együtt Goricán töltötte az éjszakát. A szarajevói vezető férfiak közül senki a legkisebb érdeklődést sem tanúsította az állat iránt. (Közülük sok családot borított gyászba nemrég a vezír vérfürdője.) A büszke és gazdag szarajevói polgárok, akik irtóztak a vezírektől s mindentől, ami velük kapcsolatban áll, csupán a szolgájukat küldték, hogy megtudakolják, mekkora a kíséret, s ilyen módon elküldhessék mindazt, amire szükség van. Az elefánt felől egy szót sem kérdeztek, mert így beszéltek: „Azt tudjuk, hogy az *elefánt vezíre* mit eszik, de nem tudjuk, mivel táplálkozik a *vezír elefántja*; ha ismernénk a természetét, elküldenénk mindazt, ami kell.”

Egyik várostól a másikig így haladt át az elefánt fél Bosznián, anélkül, hogy nagyobb baj történt volna, s végül is megérkezett Travnikba. Azt, hogy az emberek hogyan tekintenek a vezírre s mindarra, ami hozzá tartozik, abból lehetett legjobban látni, ahogyan az elefánt bevonult a városba. Egyesek egyszerűen hátat fordítottak, s úgy tettek, mint semmit sem látnának és tudnának, mások ijedtség és kíváncsiság között tétováztak, ismét mások viszont azon okoskodtak, hogyan nyilvánítsák ki figyelmüket a vezír elefántja iránt, hogy ezt észrevegyék és megjegyezzék ott, ahol kell. Legvégül pedig nagyon sok volt az olyan szegény ember, aki nem sokat hederített sem a vezírre, sem az elefántra, s az egészet, mint a világon mindent, csak egyetlen szempontból nézte: hogyan tudná az ember legalább egyszer az életben s legalább rövid időre mindazt megszerezni, amire neki és övéinek szüksége van.

Valójában pedig még ama legbuzgóbbak is haboztak, vajon kimenjenek-e az elefánt fogadására s így nyilvánítsák ki a vezír és a hozzátartozó dolgok iránt tanúsított figyelmüket, vagy pedig nagy bölcsen maradjanak otthon. Sose tudhatja az ember - gondolták -, mire fordulhatnak még a dolgok, s milyen baj és kár érheti őket. (Ki találhatja el és ki láthatja előre a császári emberek és zsarnokok szeszélyeit és önkényeskedéseit?) Valószínűleg ez volt az oka annak, hogy az elefántot nem nagy embertömeg várta, s az utcák, melyeken a jövevény végighaladt, meglehetősen üresen kongtak.

A szűk travniki csarszában az elefánt nagyobbak látszott, mint amilyen a valóságban volt, s ijesztőbbnek és ormótlanabbnak is, mert mindannyian, akik csak nézték, inkább a vezírre gondoltak, semmint az állatra. És sokan, akik a zsenge, zöld lombok között, amellyel körülvették, épp hogy csak megsejdtették az elefántot, de a kafanákban és fonókban még sokáig túltettek egymáson a füllentgetésben, s csodákat meséltek „a vezír óriás barmának” rettentő külsejéről és szokatlan tulajdonságairól. Ezen nem szabad csodálkozni, mert itt, akárcsak mindenütt a világon, a szemek könnyen meglátják azt, ami a lelket színig betölti. S viszont a travniki ember olyan természetű, hogy jobban szereti a valóságról szóló mesét, mint a valóságot, amelyről mesél.

Arról, hogy az elefántot miként helyezték el a konakban, s hogyan töltötte ott első napját, senki semmit sem tudott, s nem is tudhatott, mert ha akadt is olyan, aki esetleg kérdezősködni merészkedett, senki sem akadt, aki erről beszélni mert volna. Ennek a vezírnek az idejében még csak gondolni sem lehetett arra, hogy a csarszia, mint egykor, nyilvánosan megtárgyalja és megszólja azt, ami a konakban történik.

De amit a travnikiak nem tudhattak meg, azt ki tudják agyalni, s amit nem mernek megmondani, azt bátran és állhatatosan megsúgják egymásnak. Az elefánt így hát nőttön-nőtt az emberek elképzelésében s olyan csúfneveket szerzett, amelyek sem szépen, sem illedelmesen nem hangzanak, még akkor sem, ha csak sugdosnak róluk, hát ha még leírják őket. S mégis, az elefántról nemcsak beszéltek, hanem még - írtak is.

Mato Mikić atya, a dolaci plébános levelet írt barátjának, a Gučja Gora-i kolostor gárdiánjának, s jelentette neki az elefánt megérkezését, de titokban, burkoltan s részben latin nyelven, s eközben a Jelenések könyvéből vett idézetekkel élt, melyek a nagy fenevadról szólnak. („Et vidi bestiam...”) Közben pedig, szokás szerint, értesítette, mi az általános helyzet a konakban, Travnikban és Boszniában.

Amint tudod, írta Mato atya, akadtak a mieink közt is olyanok, akik látván, hogy a vezír miként pusztítja el a törököket és „első embereinket”, azt beszéltek, hogy ebből valami jó származhatik a keresztény szolganépre, mert a mi együgyű embereink azt hiszik, hogy más baja mindenképpen az ő javukra szolgál. Nyugodtan megmondhatod nekik, hogy - ha már előbb nem tudhatták - legalább most tudják meg, hogy mindebből semmi sincsen. Az egyetlen újság

az, hogy a „fenevad fenevadat szerzett”, s hogy a ráérő nép erről mesél, s hetet-havat összefecseg. De holmi reformokról és javulásról nincs és nem is lehet szó.

S miközben a latint óvatosan keverte népe anyanyelvének szavaival, mintha csak rejtjelesen írt volna, Mato atya így fejezte be levelét: „Et sic Bosna ut antea neuregiena sine lege vagatur et vagabitur forte, talán ítéletnapig.”⁴

S valóban, teltek-múltak a napok, a konakból azonban semmi hír sem szivárgott ki semmiről, s így az elefántról sem. Amióta az elefánt, a travniki mendemondák szörnyetege mögött becsukódott a konak kapuja, teljesen elsüllyedt a vezíri palotában, nyomtalanul eltűnt, mintha egyé vált volna a láthatatlan vezírral.

Mert a vezírt a travnikiak valóban igen ritkán látták. Szinte ki sem tette lábát a konakból. Az az egyszerű tény, hogy alig lehetett a városban látni, már önmagában is megijesztette az embereket, a legkülönbélebb találgatásokra adott okot, és így a megfélemlítés eszközévé vált. De ettől eltekintve a csarsia emberei már kezdettől fogva nagy súlyt helyeztek arra, hogy valamilyen módon egyet-mást mégis megtudjanak a vezírről, nemcsak a különös állat ideérkezésével kapcsolatban, hanem általában bármit életmódjáról, szokásairól, szenvedélyéről, kívánságairól, hátha ilyen módon észrevehetnék azt a „hátsó ajtót”, amelyen át közelébe lehetne férközni.

A konakban élő, jól megfizetett hírszerző erről a zárkózott, hallgatag s szinte egyáltalán ki nem mozduló vezírről csak annyit tudott mondani, hogy nagy és észrevehető szenvedélyt és kívánságot egyáltalán nem nyilvánít. Szerényen él, keveset dohányzik, még kevesebbet iszik, mértékletesen és egyszerűen étkezik, igénytelenül öltözködik, „nem igen fut” a pénz után, nem hiú, nem is kicsapongó és nem mohó.

Mint sok igazságot, ezt is nehéz volt elhinni. S a türelmetlen, csúfondáros travnikiak ezzel a jelentéssel kapcsolatban azt kérdezték egymástól, hát akkor ki öldökölt annyit Boszniában, ha ilyen báránytermészetű ember él elzárkózva a konakban? S a jelentés mégis pontosan megfelelt a valóságnak. A vezír egyetlen szenvedélye - ha ezt annak lehet nevezni - az volt, hogy mindenféle írószerszámot, finom papirost és tintatartókat gyűjtött.

A vezír gyűjteményében a világ minden tájáról volt papiros: kínai, velencei, francia, holland, német. A legkülönbözőbb nagyságú tintatartói voltak fémből, jádeből, különleges preparált bőrből. Maga a vezír nem sokat írt, s nem is volt valami nagy mester s nagyon ügyes az írásban, de szenvedélyesen gyűjtötte a kalligrafia legszebb mintáit, és összecsavarva, vékony falemezből készült, henger alakú dobozokban vagy bőrmappákban őrizte őket.

Különösen büszke volt kalem-gyűjteményére, vagyis azokra az írószerszámokra, melyeket Keleten lúdtoll helyett használtak. Ezek nádból, főleg bambusznádból készültek, a végüket kihegyezték és behasították, olyanformán, mint a tollat.

Foglalatoságában egészen elmerülve, a vezír mozdulatlanul ült, s egyik kezéből a másikba tette a legkülönbélebb fajtájú, színű és nagyságú nádtollakat. Volt közöttük halványsárga, szinte már fehér, a vörösestől és pirostól egészen az edzett acélhoz hasonlatos, teljesen feketéig mindenféle színű; voltak egészen vékonyak és olyan simák, mint a fémvesszők, de voltak hüvelyknyi vastagok is, bütykös ízekkel. Sok darabról a természet furcsa játéka tükröződtek, úgyhogy nem egy nádtoll felső vége emberi koponyára hasonlított, vagy egyik-másiknak bütykei voltak olyanok, mintha emberi szemek lettek volna. A török császárság, Perzsia és Egyiptom legkülönbélebb nádtollai legalább egy-egy példánnyal voltak képviselve a

⁴ Bosznia, akárcsak eddig, rendezetlenül s törvények nélkül így bolyong talán ítéletnapig.

több mint nyolcszáz kalemből álló gyűjteményben, s ezek közül egyik sem hasonlított a másikra. Egyetlenegy sem volt köztük azokból a közönséges nádtollakból, amelyeket tucatszámra árusítanak, viszont olyanok is akadtak, amelyek formában vagy színben egyedülálló példányok voltak. Ezeket a vattába göngyölt nádtollakat a vezír kínai lakkal borított, különleges, hosszúkás dobozokban őrizte.

A nagy szobában, amely olyan csendes volt, mint a kripta, órák hosszat mást sem lehetett hallani, csak a papiros halk susogását és a nádtollak halk zörgését a vezír kezében; méregette, összehasonlította őket egymással, különféle színű tintákkal stilizált betűket és nagy iniciálékat rajzolt, aztán különleges spongyával megtörölgette, megtisztogatta tollait, s visszatette őket a gyűjteményében kiszabott helyükre.

Így telt-múlt a hosszú travniki idő.

S mialatt a vezír ártatlan elfoglaltságában elmerülve, órákat töltött így nádtollai társaságában, szerte Boszniában az emberek leplezett rémülettel s be nem vallott aggódással kérdezték: vajon mit művel s miféle terveket kovácsol a vezír? S mindenki hajlamos volt arra, hogy a legrosszabbat is elhiggye, s hogy visszavonultságában és hallgatagságában bizonytalan veszélyt lásson, amely még őt magát és hozzátartozóit is fenyegeti. S mindegyikük egész másként, más, nagy és véres elfoglaltságában képzelte el ezt az embert.

A nádtollakkal, írogatással s a papirossal töltött szórakozásai mellett a vezír mindennap meglátogatta az elefántot, minden oldalról megnézegette, füvet vagy gyümölcsöt vetett oda neki, halk hangon mindenféle tréfás néven szólongatta, de kézzel sohasem ért hozzá.

Ez volt minden, amit a csarsia emberei a láthatatlan vezírről megtudhattak. A csarsia számára túlságosan kevés. Az írószerszámok és papirosok iránt tanúsított szenvedély számukra nem volt nagyon valószínű, sem teljesen érthető. Az elefánttal való ügy már érthetőbb, s közelebb állt hozzájuk. Annál inkább, mivel az elefánt már fel-felbukkant az álmélkodó emberek szeme előtt.

II

Nem sok idő telt el, s az elefántot valóban ki-kivezették a konakból: kénytelenek voltak vele, mivel a fiatal állat, mihelyt kissé kiheverte a hosszú és fáradságos utat és fölcseperedett, szűknek találta a konakot. Mindenki tudta, hogy a fiatal elefántot nem tudják majd úgy tartani az istállóban, mint egyéb engedelmes jószágot, de senki sem sejtette, hogy ennyire nyugtalan és szeszélyes lesz.

Könnyű volt az elefántot kivezetni, hiszen ő maga is tág teret és zöld lombokat keresett, de nehéz volt megfékezni és őrizni. Már másnap egyszer csak átszaladt a jócskán leapadt Lašván, öröme jeléül a magasba emelte ormányát, közben pedig vidám csobogással a világ négy tája felé csapott szét a víz körülötte. Mikor a kertek kerítéséhez ért, nyomban megállt, és pajkos játszadozással lökdödni kezdte a léceket, mintha ki akarná próbálni, vajon jól odaszegezték-e őket, hajlítgatta, tördelte az ágakat, ameddig csak az ormányával elért. A szolgák lélekszakadva loholtak utána, mire az elefánt visszatért a Lašvába, s ormányával pajkosan fecskendezni kezdte őket és saját magát is.

Pár nap múlva a szolgák rájöttek, hogy az elefántot megkötözve kell kivezetni, persze szépen és ízlésesen. Nyakára jó erős, bőrből készült nyakörvet tettek, a bőrt vörös posztóval vonták be, a posztót pedig csillogó aranyfüsttel és csengőkkel varrták ki. A bőr nyakék két oldalára hosszú láncot erősítettek, amelyet egy-egy izmos legény tartott. Elöl egy magas és vállas, sötét

bőru és ferde szemű mulatt lépkedett; a fiatal elefánt afféle nevelője és szelídítője, az egyedüli ember, aki kézmozdulataival, felkiáltásaival és tekintetével hatni tudott az állatra. A nép Filfilnek nevezte el.

Az állatot eleinte csupán a konakot körülvevő lejtőkre vezették így ki, de aztán mind messzebb és messzebbre terjedtek ezek a séták, míg végül a városon is kezdték végigvezetni. Mikor először kísérték át a csarsián, az emberek úgy viselkedtek, mint aznap, amikor Travnikba érkezett, tartózkodóan, ijedten, színlelt közönnyel. A séták azonban gyakoribbá, majd rendszeressé váltak. Az elefánt otthonos lett a csarsiában, s lassanként megmutatta igazi természetét.

S ettől kezdve a csarsiában szokatlan jelenetek követték egymást. Mihelyt odafönn, a csarsia felső részén felbukkant az elefánt és kísérete, nyugtalanság és riadalom támadt. A kutyák, a csarsia rengeteg kutyája, megzavarodnak és igyekeznek eliszkolni, már messziről megszimatolják az idegen, minden eddigi tapasztalatukat felülmúló fenevadat, s otthagyják a mézsárszék körül elfoglalt helyüket. Az öregebb és elhízott ebek némán visszavonulnak, a fiatalabbak, soványabbak és fürgébbek azonban rosszindulatú és éles ugatással izgatnak a deszkapalánkok mögül vagy valamelyik fal üregéből, ezzel az ugatással szeretnék saját rémületüket elnyomni. A macskákat nyugtalanság fogja el, átfutnak az utcán, felkapaszkodnak a kerítésen és az udvari szőlőlugason át a fátornácra vagy éppen a háztetőre. A piacon összecsendülő tyúkok, amelyek a falusi lovak abrakostarisznyái alatt igyekeznek felcsipegetni a részüket, rémült kotkodácsolással és szárnycsattogtatással menekülnek a magas kerítéseken át. Ügyetlen totyogással, hápogva futnak a kacsák, s a falról a patakba zúdulnak alá. De különösen riadoznak az elefánttól a parasztlovak. Ezek az apró, egyébként türelmes és kitartó, barna, bozontos, hegyi lovacskák (sörényük sűrű tincsekben hull a homlokukra, s e tincsek mögül valami csendes vidámsággal teli, bársonyos szem kandikál elő) egyszerűen eszüket vesztik, mihelyt megpillantják az elefántot s meghallják csengettyűit. Eltépik kötőfékjüket, ledobják hátukról a terhet nyergestől, futnak, menekülnek, közben hátsó lábukkal böszülten ki-kirúgnak láthatatlan ellenségük felé. A parasztok kétségbeesve futásnak erednek, s nevéen szölongatják megbokrosodott lovukat, hátha így lecsillapítják és megállítják őket. (Van valami igen fájdalmas vonás a paraszt alakjában, aki szétterpesztett lábbal s kitárt karokkal szalad a lova elé, ott megáll, s kevés értelmével azon igyekszik, hogy okosabb legyen eszét vesztett barmánál is, meg azoknál az eszteleneknél is, akik fékevesztett kedvtelésből szörnyeket vezetnek át a csarsián.)

Városi gyerekek s főleg cigánypurdék szaladnak elő a mellékutcákból, s a házak szegletei mögé bújva ijedten s jóleső izgalommal szemlélik az idegen állatot. S ahogy a napok múlnak, a gyerekek egyre merészebbé, vállalkozóbb szelleművé válnak, kiabálnak, füttyülnek és sikongva, nevetgélve lökdösik ki egymást a főutcára, az elefánt elé.

S az asszonyok, lányok is, az erkélyek és ablakok farácsai, musebakja mögé rejtőzve nézik az elefántot, vörös ornátuásban, a vezír jól öltözött, erőszakos képű szolgálinak kíséretében. Két-három szempár is ragyog egy-egy farács mögül, sugdolóznak, tréfálkoznak a szokatlan állat rovására, egymást csiklandozzák és fojtottan vihognak. Anyák és anyósok megtiltják áldott állapotban levő menyüknek, hogy az ablakhoz menjen, nehogy a gyermek, akit méhükben hordoznak, később esetleg a szörnyetegre hasonlítson.

Legrosszabb a helyzet, ha piaci nap van. Lovak, szarvasmarhák, aprójószág majd lábát, nyakát törí rémületében. A környékbeli parasztasszonyok hosszú fehér ruhájukban, csinosan átvett fehér kendővel a fejükön, hosszan elnyújtott léptekkel futnak be a mellékutcákba, miközben rémülten sikoltoznak, és izgatottan vetik magukra a keresztet.

Mindezek ellenére azonban az elefánt ünnepélyesen halad, bólogat, dülöngél előre, mialatt kísérete körülszaladja, nevetgélve ugrándozik és kiabál, s mindez olyan új és szokatlan, hogy néha úgy rémlik: az egész menet valami nem hallható, idegen muzsikára lépked, s az elefánt sétáját nem csengettyűszó s gondozóinak és a cigánypurdéknak a kacagása, kiáltozása kíséri, hanem dobok és cimbalmok és egészen ismeretlen formájú és eredetű hangszerek muzsikája.

Így lépked az elefánt ormótlan és erőteljes lábain, miközben testének terhét könnyed és nyugodt ritmussal egyik oldalról a másikra veti át, ahogy minden fiatal teremtes lépked, amelyben sokkal több erő van, mint amennyi teste hordozásához és mozgatásához szükséges, s így az egész fölösleges zabolátlansággá és játékká változik.

Az elefánt már otthonossá vált a csarsiaiban, s minden egyes nappal több és több zabolátlanságot tanúsított, kívánságainak véghezvitelében pedig egyre több makacsságot és leleményeséget. Ezeket a kívánságokat pedig senki sem tudja kitalálni, sem megjósolni, annyi ördögi furfang és szinte emberi gonoszság van bennük, legalábbis a felizgatott és vérig sértett csarsia véleménye szerint. Hol valamelyik szegény ember korai szilvával megrakott kosarát dönti fel, hol az ormányával lendít egyet s felborítja valamennyi villát meg gereblyét, amit a paraszt eladásra hozott és odatámasztott a fal mellé a piacon. Az emberek úgy menekülnek, mint elemi csapás elől, lenyelik dühüket és eltűrik a kárt. Csak egyszer fordult elő, hogy Vejsil, a süteményes védekezni próbált. Az elefánt Vejsil deszkája felé nyújtotta ormányát, hogy a süteményt elérje, de Vejsil gyorsabb volt, és fafedőjével odasuhintott, hogy visszariassa az állatot. Az elefánt valóban vissza is húzta az ormányát, de akkor odaszaladt az izmos és erőteljes Filfil, akinek olyan hosszú karja volt, mint egy majomnak, s olyan pofont kent le Vejsil mesternek, amilyenre Travnikban még nem emlékeznek. Mikor a süteményes magához tért, az elefánt kíséretével már továbbment, Vejsil körül meg emberek álltak, és vízzel locsolgatták. Arcán négy vastag, kék sáv maradt, egy helyen pedig kibuggyant a vér, mert Filfil a középső ujján gyűrűt viselt. S mindenkinek az volt a véleménye, hogy a süteményes szerencsésen úszta meg a dolgot, mert mindez semmi ahhoz képest, ami érhetne volna.

Egyáltalán, az elefánt kíséretével jobban torkig volt a csarsia, semmint az elefánttal, ezzel az oktalan és messzi földről jött állattal. Mindenekelőtt örökké ott volt az elefánt legfőbb őrizője és gondozója, a hosszú karú, nem is emberi arcú Filfil, akinek még igazi nevét sem tudták. Aztán ott volt a két katona, mint kísérő, s nagyon gyakran hozzájuk csatlakozott a pasa egy másik léhűtője a konakból, aki csupán élvezetet akart találni az emberek rémületében és a csarsia zűrzavarában, az általános felfordulásban, a komikus jelenetekben és a röhögésben, amit ezek előidéznek. A csarsia már réges-rég jól ismeri a laza törvények és gonosz urak országában ezeknek az alacsony rangú s alárendelt embereknek a féktelenségét, mert már a régi travnikiak is mondogatták: nehéz elviselni a gonosz urakat, de még nehezebb erőszakoskodó és pimasz szolgákat és talpnyalókat.

Így aztán az állatot senki sem igyekszik megfékezni, sőt ellenkezőleg, még inkább ingerlik és arra uszítják, hogy kilengéseket kövessen el.

A munka nélkül lézengők meg a cigánygyerekek már kora reggel arra készülnek, hogy bevárják az elefánt sétáját, s hogy a tréfákban és bajokban gyönyörködjenek, amelyek feltétlenül bekövetkeznek. S ebben a várakozásukban soha nem is csalódnak. Egy napon az elefánt megáll, egy darabig fészkelődik, mintha valamin törné a fejét, aztán odamegy Avdaga Zlatarić boltjához. Zlatarić kiskereskedő, de tekintélyes és megbecsült polgár (ő maga még többre becsüli magát!). Az elefánt nekitámasztotta hátsó részét a facölöpnek, amelyen a bolt elülső része nyugszik, s nagy buzgón és hosszasan vakarózni kezd. Avdaga villámgyorsan eltűnik a raktárban, a bolt kőből épült hátsó felébe vezető kisajtóban, a kíséret megáll, és nyugodtan

várja, hogy az elefánt jól kivakarózza magát, az emberek pedig röhögnek, a fából épült kis bolt pedig minden eresztékében recseg-ropog, ingadozik.

Másnap Avdaga már be sem várja, hogy az elefánt a boltjához érjen, hanem elkeseredetten és dühösen mindjárt visszavonul a raktárba, az elefánt pedig egyenesen a boltjához megy, megint odalép a cölöphöz, de most nem azért, hogy vakarózzék, hanem hátsó lábait kissé szétveti s nagy csobogással és bőségesen levizeli Avdaga boltját, pont a bejárat előtt. Aztán megrázkodik, megrándítja néhányszor hátán az izmait, elégedetten meglóbálja a fülét, s ünnepélyesen, lassú léptekkel folytatja útját.

A cigánykölykök, akik vagy tíz méterrel az elefánt mögött lépkednek, hangos megjegyzéseket tesznek és vihognak, a kísérők pedig megveregetik az elefánt farát.

Vannak napok, amikor az elefánt átvonul a csarsían, de semmi különös sem történik. Vannak napok, amikor nem is erre vezetik, hanem egészen másfelé, az emberek azonban annyira hozzászoktak már az izgalmakhoz és az elefánt kópéságaihoz, hogy kieszelnek valamit, ha már semmi sincsen.

A lézengők között, akik nap nap után az elefántra várnak, beszélgetés folyik.

- Tegnap nem járt erre az elefánt - mondja valaki.

- Erre nem járt, de tudjátok-e, mi történt a cigánynegyedben? - jegyzi meg egy Karişik nevű ember, hírhedt iszákos és mesefa.

- Ugyan micsoda? - kérdezik hangosan ketten is, és ebben a pillanatban már megfélelkeznek arról, hogy Karişik Travnik legnagyobb füllentője, s mint ilyenek nagy híre van.

- Még hogy mi? Elvetélt egy cigányasszony, amikor az elefántot meglátta.

- Akár hiszitek, akár nem, így van! A nyolcadik hónapjában állapotos asszony kiment, hogy kiöblítse a tálat, de épp ahogy a vizet akarja kiönteni és végigpillant a soron, hát látja ám, zúdul lefelé az elefánt, s egyenesen ráront. Leejti a tálat az asszony, s csak annyit tudott mondani: „Jaahj!”, s elterült, mint egy darab fa. Mindjárt patak indul belőle. Bevitték a házba őt is meg a hét hónapos fiúgyereket is. Most az asszony nem tér magához, a gyerek meg ép és makk-egészséges, csak éppen - néma, hangot sem ad magából. Megnémult ijedtében! Így bizony, barátom!

Karişik minden egyes hazugsága ezekkel a szavakkal végződik: „így bizony, barátom!” Olyan ez, mint afféle zumba, afféle védjegy, amelyet minden meséjére és füllentésére rácsap.

A henyélők társasága szétoszlik, és továbbadja a mesét, legtöbbjük persze elfelejti megmondani, hogy a mese Karišiktól származik. A csarsia pedig csak úgy forrong, s várja a holnapi napot meg az elefánt látogatását, vagy legalábbis egy új mesét, hamisat vagy igazat a filről.

Nem nehéz elképzelni, hogyan érzik magukat az ilyen dolgok közepette a travniki boltosok meg kereskedők, egész Bosznia legbékésebb és legméltóságteljesebb üzletemberei, ezek a komoly, beképzelt, merev férfiak, akik olyannyira büszkék csarsiajuk rendjére s a benne uralkodó fővárosi tisztaságra és csendre.

A sok baj az elefánttal pedig nem szűnik meg, hanem csak növekszik, és senki sem látja a végét. Ki tudhatja, mi minden megy végbe egy állatban, még a mi boszniai állatainkban is, hát még egy ilyen állatban, amelyet messzi, ismeretlen, idegen világból hoztak ide? Ki tudja, milyen kínoknak tette ki az élet az elefántot? A csarsia azonban nem szokta meg, hogy az életre és mások kínjára gondoljon, hanem csak a saját rendjére és saját érdekére. Mialatt az állam minden eresztékében recseg-ropog, s Bosznia elhagyatottan, rémületben és várakozásban

tengeti életét, mialatt a bégek szomorkodnak és bosszún törnek a fejüket, addig a csarsia csak az elefántról tud és benne látja legfőbb ellenségét. Ezek az emberek egyébként a hiedelem és hagyomány szerint védelmezik az állatokat, meg a károsakat is, etetik a kutyákat, macskákat és galambokat, s még a férgeket sem ölik meg. De a vezír elefántjára nem volt érvényes ez a szabály. S ők az elefánt fejére pályáztak, gyűlölték, ahogy az ember csak az ellenségét tudja gyűlölni.

Az elefánt pedig, minél inkább múltak a napok és hetek, annál inkább nő és erősödik, s egyre élénkebbé, egyre nyugtalanabbá válik.

Olykor-olykor fékét vesztve rohan át a travniki csarsian, éppúgy, ahogy egykoron, még kicsiny szopós korában futkosott az afrikai fennsíkon, át a dús, kemény gyepen, amely minden oldalról csapdosta, s ébresztgette benne fiatal vérének és határtalan étvágyát, úgy rohan, mintha keresne-kutatna valamit, s mert nem találja azt, amire vágyik, feldönt, lerombol mindent, amit ér. Lehet, hogy vágyódik valamire; játszani szeretne, minden biztonnal vele egyenrangúakkal, lehet, hogy most nőnek a zápfogai, azért ilyen nyugtalan, azért érez ellenállhatatlan vágyat, hogy rágjon, harapjon, amit csak ér; a csarsia pedig Dzselaľija szellemét és ezer ördögi szándékot lát cselekvéseiben.

Néha jámboran és jókedvűen szalad végig a csarsian, senkire sem néz, semmihez sem nyúl, mintha ifjú elefántok falkájához szaladna s eközben pajkosan tulajdon fejét csapkodja az ormányával. Máskor pedig megáll a csarsia kellős közepén, s csak áll, áll mozdulatlanul, bánatosan leejtett ormánnyal, lehunyt szemhéjjal, amelyen a szeme sarkában ritkás, világos, sötét pillák húzódnak meg, s elveszett, bátortalan teremtés benyomását kelti. Az emberek a boltokban pedig ilyenkor is gonoszkodva lökdösik egymást oldalba:

- Tudod, kire hasonlít ez az elefánt? - kérdi egy aranyműves a szomszédjától.

- ?!

- A vezírré. Kiköpött vezír! - erősködik az aranyműves, aki soha fel nem mertte emelni a tekintetét, ha a vezír ellovagolt a boltja előtt. Szomszédja pedig, anélkül hogy az elefántra pillantott, úgy találja, hogy ez lehetséges, s csak nagyot sercint, miközben valami gyalázatosat suttog, a vezírré is meg az elefánt anyjára is.

Ilyen nagy a gyűlöletük! Ha pedig a csarsia gyűlölete valamilyen tárgyhoz kapcsolódik, el nem ereszt, hanem egyre nagyobb és nagyobb figyelmet szentel neki, idővel megváltoztatja az alakját és jelentőségét, teljesen túlnő rajta, és öncélúvá válik. A tárgy akkor mellékes lesz, csak a név marad meg belőle, a gyűlölet pedig kikristályosodik, saját magától nő tovább, s olyan hatalmassá, leleményessé és elragadóvá válik, mint valami fonák szerelem, mindenben új táplálékot és ösztönzést talál, maga teremt okokat még nagyobb gyűlölködéssre. S akit egyszer a csarsia meggyűlöl, mélyen és elkeseredetten, annak előbb vagy utóbb el kell buknia ennek a gyűlöletnek láthatatlan, de állhatatos és alattomos súlya alatt, annak a számára nincs menekvés, hacsak porig le nem rombolja a csarsiat és embereinek még az írmagját is ki nem irtja.

A csarsia gyűlölete vak és süket, csak éppen nem néma. Amíg a csarsianban vannak, nem sokat beszélnek, mert Dzselaľija mégis csak Dzselaľija, de esténként, ha otthonukban találkoznak, megoldódnak a nyelvek és szárnyra kap képzelőerejük. S az időszak is alkalmas erre. Az ős már előrehaladt, az éjszakák még tiszták. A sötét égbolton gazdag fűrtökben függnek az alacsony csillagok, amelyek minden pillanatban lemorzsolódnak, szikrázó csíkjaik átrepülnek a boltozaton, s azok szemében, akik nézik őket, az egész égboltot meglengetik, akárha vászonból volna.

A meredek hegyoldalokon tüzek égnek. Az utolsó szilvalekvárokat főzik. A tüzek mellett emberek mozognak vagy üldögélnek, foglalatoskodnak vagy beszélgetnek. S mindenütt járja a tréfa, a jóízű mesélgetés, a gyümölcs meg a dió, kávé és dohány is, s mindenütt ott van - a pálinka. S nincs olyan tűz és nincs olyan összejövétel, ahol szó ne esnék a vezírről meg az elefántjáról, habár senki név szerint nem említi őket.

- Betelt a mérték!

Rendszerint ezekkel a szinte szentesített szavakkal kezdődik a legtöbb ilyen beszélgetés. Esztendőök és évszázadok folyamán nemegyszer ejtették ki ezeket a szavakat a travniki csarszámban. Nincs nemzedék, amely úgy ne érezte volna, hogy betelt, nagyon is betelt a mérték, mégpedig jó néhányszor az életben. Nem lehetne pontosan meghatározni, hogy egy bajnál mikor telik be a mérték, s mikor mondják ki jogosan ezeket a szavakat. Olyasféle ez, mint mélyről fakadó sóhaj vagy a fogakon átszűrt csendes jajszó, de valójában mindig igaz és őszinte annak a részéről, aki kiejti.

Csak éppen különféle tüzeknél különféleképpen beszélnek és tárgyalják meg ugyanazt a gondot. Általában e tüzeknek s beszélgetéseknek háromféle fajtája van. Az elsőhöz azok a tüzek tartoznak, amelyek mellett fiatal emberek ülnek; itt legtöbbször lányokról és szerelmeskedésről, táncról, versenyekről vagy kocsmai kalandokról beszélgetnek. A másodikhoz azok, amelyek körül a csarsia emberei gyűlnek össze, de azok a „vékonyabb pénzüek”, a kiskereskedők és kézművesek. A harmadik körül a zsíros gazdák üldögélnek, a gazdagok, az „üzletemberek” és a jó családból származók.

Egy ilyen, az első csoportba tartozó tűz mellett mindössze két fiatal ember üldögélt. Šećeragić, a házigazda és vendége, Gluhbegović. A házigazda nem egészen húszéves fiatal ember, a család púpos, beteges egyetlen fia, vendége pedig vele egyívású, magas, de keménykötésű, szálegyenes legény; kemény tekintetű kék szeme fölött egyenes és keskeny szemöldöke úgy fut össze, mint két, a vége felé meghajló és kihegyezett fémrúd. Habár minden tekintetben elütnek egymástól, elválaszthatatlan jó barátok, szeretnek a többiek közül kiválni és egymagukban, fesztelenül beszélgetni mindarról, ami az ő éveiket taposó embereket lelkesíti vagy bántja.

Ma péntek van. Barátaik elszéledtek a városban, hogy a deszkapalánkok vagy az alig résnyire nyitott kapuk mellett a lányokkal sugdolózzanak.

Miközben a forró szilvalekvárral teli üst körül fejletlen kislányok sűrögnek-forognak s egy legény keveri a lekvárt, a két fiatal ember csendesen beszélget és dohányzik.

A tűzbe bámuló és egészen gondolataiba merülő púpos fiatal ember azt mondja mellette ülő barátjának:

- Az emberek semmi másról nem beszélnek, csak a vezírről meg az elefántjáról.

- Betelt a mérték!

- Már torkig vagyok, hogy folyton egy és ugyanazt hallgassam: a vezír meg az elefántja, a vezír meg az elefántja. S ha jól meggondolom, azt az állatot is sajnálom. Hát miben vétkes az az elefánt: őt is csak elfogták, valahol a tengeren túl, megkötötték és eladták, a vezír meg idehozta, hogy itt, idegen országban egyedül kínlódjék. És aztán, ha jól meggondolom: hisz a vezír is kényszerből jött ide, őt is csak mások küldték, s meg se kérdezték tőle, akar vagy nem akar idejönni. Meg aztán annak is, aki ideküldte, valakit csak kellett küldenie, hogy békét és rendet teremtsen Boszniában. Így aztán, azt hiszem, egyik ember folyton a másikat lökdösi, senki sincs ott, ahol lenni szeretne, hanem ott, ahol nem szeret s hol őt sem szeretik, s mindezt kényszerből, más emberek akaratából.

Gluhbegović közbevág:

- Nagyon messzire mentél, szegény barátom! Nem helyesen gondolkodol! Amíg te azt fürkészed, ki kicsodát küldött ide, ez itt a fejedre nő. Azért hát: egyet se kérdezz, hanem engedd, hogy a fejedre nőjenek, s arra sújts le, aki legközelebb áll hozzád, és akire üthetsz.

- Eh - sóhajt fel a púpos fiatalember - ha mindenki arra üt, aki zavarja s aki éppen a keze ügyébe esik, akkor annak se vége, se hossza: a világ végéig megy a csata.

- Hát hadd menjen! Mi közöm nekem a világ másik végéhez?

Šećeragić nem válaszolt, csak még jobban magába húzódott, és még figyelmesebben bámulta a tüzet.

Annak, amit ennél a tűznél beszéltek, semmi következménye nem volt, sem a városra, sem az elefántra, s nem is lehetett.

A másik tűznél, a szomszédban, másféle emberek ülnek és másféle beszélgetés folyik. Itt egész népes társaság verődött össze. Vagy tucatnyian a csarsióból, de ama „vékonypénzüek” közül; pálinkát iddogálnak, egyesek szenvedélyesen és nyugodtan, mások óvatosan és kelletlenül. A beszélgetés nagyban folyik, nőttön-nő, tréfálkozásba és maró csipkelődésbe csap át, ünnepléses monológokba, hosszú dicsekvésekbe és bonyolult füllentésekbe, rövid, villámgyors igazságok kimondásába. A pálinka nem is sejtett érzelmeket és mindenféle gondokat támaszt az emberekben, új szavakra lel, és merész elhatározásokat hoz, elnémult világot betakaró sötétség között természetesnek és könnyen megvalósíthatóknak látszanak.

- Hát bizony, barátaim, szégyenpír égeti az arcomat a miatt a vezíri barom miatt, nekem is meg az egész csarsiónak is. Hej, nyomorúságos, árva életem! - mondja halkán és keserűen Avdaga Zlatarić.

S azon nyomban fojtott hangú, de élénk beszélgetés indul, amelyben mindannyian részt vesznek, s mindenki a maga módján nyilvánítja ki elkeseredését, ki-ki a maga természete, vagyoni helyzete és ama mérték szerint, amennyire fejébe szállt a pálinka. Gyorsan kialakult a beszélők két csoportja. Egyesek harciasak, rámenősek, merészek szavaikban és kíméletlenek javaslataikban, mások viszont békülékenyebbek, óvatosabbak a beszédben, hajlamosabbak a kerülő utakra és eszközökre, amelyek révén nagy zaj és sok szó nélkül láthatatlanul és biztosan célhoz lehet jutni.

Egy rőt hajú, csontos agácska, mérges és kemény, felborzolt kurta bajszú kis ember, mindent helyesel, s borzongás fogja el a szégyen miatt, amit a magukéban és maguknál kénytelenek elviselni. S szidja Travníkot meg azt is, aki ezen a helyen vetette meg az alapját. Fel kéne gyújtani, mondja, a négy sarkát, hogy még az egér is benne égjen a falban. Szidja egész Boszniát széltében-hosszában. Az igazat megvallva, nem is ország, mint amilyenek a többiek, mondja, miközben mérgében arcába tolul a vér, nincs olyan ember, aki nem tiport rajta; még csak ez az elefánt hiányzott, amit, lám idehoztak, hogy ezt a csudát is lássa a világ. Eh, mondja, kedvem támad, hogy puskát ragadjak, s ha a boltomhoz közeledik, húszdramnyi ólmot szórjak a homlokába, s aztán akár felnégyelhetnek a piacon...

Csak egy rekedt hang, annak az embernek a hangja, aki már akkor se volt józan, amikor idejött, csak ez a hang mormol valami helyeslésfélét. A többiek mind hallgatnak. Jól ismerik őt az embert is, a fenyegetőzését is. Sokszor ellőtte ő már a húszdramnyi ólmot, de mindazok, akikre célzott, még a mai szent napon is élnek és egészségesek, jóízűen eszik a kenyeret és sütkéreznek a napon. S azt is tudják, hogy a travniki puskák nem egykönnyen sülnek el, de ha már valóban elsülnek és találnak - nem hangosan szólnak.

A beszélgetés folyik tovább. A kis aga egyre fenyegetőzik. Fenyegetőznek a többiek is, de halkabban és kevésbé határozottan, inkább csak sugdolóznak. Javaslatok is elhangzanak. Sokan azon a véleményen vannak, hogy „valamit tenni kell”, habár valójában nem tudják megmondani, mit. Mások szerényebb, de biztosabb eszközök mellett foglalnak állást, addig pedig várni és tűrni kell.

- Meddig várjunk még? - vág közbe egyik harciasabb ember. - Tán csak nem addig, amíg az elefánt felnő, s amíg lassanként a házukba is betör és háznépünkhöz nyúl? Tudjátok, hogy az elefánt száz évnél is tovább él? Mi?!

- Az lehet, hogy az elefánt él addig - mondja egy idősebb, sápadt kereskedő nyugodtan -, de nem él addig a gazdája - a vezír.

Erre a békülékenyebbek mindannyian jelentősen bólintottak, a harcosabbak pedig, akiknek hirtelen eszükbe jut az elefánt gazdája, egy pillanatra elhallgatnak, s a beszélgetés megint suttogásra tért át.

Azoknál a tüzeknél sem, amelyek körül, mint itt, ilyen hangos dicsekvések s ilyen suttogó fenyegetőzések folytak, nem juthattak tényleges elhatározásokra és hasznos döntéseket sem hozhattak. Csupán bátor javaslatok követték egymást, hogyan szabadulhat meg a csarsia az elefánt garázdálkodásaitól. Ezek a javaslatok fellelkesítették az indítványozót s néha még azokat is, akik hallgatták, de másnap a nappal világosságában senki még csak nem is gondolt a megvalósításukra. A legközelebbi estén, megint csak így, a tűz mellett előről kezdődött a képzelet játéka és a fecsegés. Ha kivételesen néha elő is fordult, hogy másnap szóba került az előző esti indítvány és a megvalósítás gondolata, ezt sohasem vették komolyan, s az ügy rendszerint újabb mesélgetéssel ért véget. Így keletkezett ez a mese is Aljóról és az elefántról.

Szeptemberi meleg, derűs éjszaka. Dalolnak azok, akik a szilvalekvárt keverik, beszélgetnek azok, akik a kávé, pálinka és dohány mellett tétlenül üldögélnek a tűznél. Ízes az embernek minden egyes szó, amit kiejt, de jólesik neki mindaz, amit a szeme lát és amit az ujjával tapint. Nem könnyű az élet, nem is szabad, nem is biztos, de bőségesen lehet álmodozni és bölcsen, elmésen, mókásan lehet mesélgetni róla.

Egy tűz körül különösen nagy a zsvivaj. Aljo Kazaz körül vagy egy tucat boltos gyűlt egybe, ama „legvékonyabb pénzűek”, de épp ezért legharciasabbak közül.

Aljónak a csarsiaiban kicsiny, de kitűnő és jól menő selyemfonó műhelye van, amelyben zsinórokat fonnak, paszományokat készítenek, selyem erszényeket és öveket árusítanak. Ezek a Kazazok a nagy és tehetős, de már kihalt „Šahbegović” családból származnak. Csakhogy a körülmények közrejátszásával a családnak ez az ága föld nélkül maradt, iparra és pénzszerzésre tért át, s már több mint ötven esztendeje tartja helyét a kazaz, vagyis a selyemfonó céhben. Így a céhükről kapták nevüket is. Mindannyiuk rendes ember és jó mester hírében állt. Ilyen Aljo is, csak egy kissé különc, a maga szakállára cselekvő ember. Magas és testes. Piros arcát egyetlen, gyér fekete szakáll nőtte be, fekete szemében mintha örökké mosoly ragyogna. Nagy tréfacsináló, naiv is, jámbor is, bölcs is, nyílt is, mint aki meg tudja és meg meri mondani azt, amit más nem akar, aki megteszi azt, amit mások soha meg nem tennének, s akiről sohasem lehet tudni, mikor üz tréfát az egész világgal, s mikor hagyja, hogy mások üzzenek belőle tréfát, mikor mondja meg tréfásan az igazat, s mikor tréfálkozik azzal, amit mások igazságnak neveznek.

Valamikor, fiatal korában Szulejmán pasa seregében Crna Gora ellen vonult, ahol bátorságával éppúgy kitűnt, mint mókáival.

Aljo még le sem ült, s máris kérdésekkel fogadták.

- Jó, hogy jössz, Aljo, épp azon vitatkozunk, mi a legrosszabb s mi a legrettenetesebb, viszont mi a legjobb és a legédesebb a világon.

- Legrosszabb az, ha a Crna Gora-i kopár sziklákon éjszakázik az ember, hideg szélben, s előtte egy csapat crnagorai van, meg mögötte is.

Aljo ezt pillanatnyi gondolkodás nélkül, gyorsan mondja, mint aki fejből tudja a dolgot, de akkor hirtelen nekiesnek, hogy a második kérdésre is válaszoljon, de ő csak néz rájuk ragyogó, fekete szemével, dacosan, csibészesen, s csak aztán mondja csendesen:

- Hogy mi a legédesebb?... Hogy mi a legédesebb?... Még hogy mi a legédesebb, azt kérdezitek, mi? De hiszen ilyen csak ostoba ember kérdezhet, mert minden okos ember tudja, mi a legédesebb. Ezt mindenki tudja, ilyen nem szokás kérdezni. Ugyan, eriggy már, boldogtalan!

De mindjárt az első ártatlan mókák után áttérnek az elefántra. A szokásos panaszok, fenyegetőzések, dicsekvések. Valaki azt indítványozza, válasszanak ki a csarszában öt embert, hadd menjenek a vezírhez, és nyíltan emeljének nála panaszt az elefánt és kísérei ellen.

Az apró termetű, beteges Tosun aga, a szabó, kihörpint egy findzsa pálinkát, nagyot csuklik (a pálinka göze erős szót követel), s így keményen mondja:

- Itt vagyok, elsőnek én megyek!

Tosun agába csak hálni jár a lélek, fogyatékos ember, s nem a legjobb hírnévnek örvend, de épp ezért annyira hiú, hogy hiúsága mindent elnyom benne, még a félelmet is. Miközben ezt mondotta, a tűz erős fényében még sápadtabbnak, még gyengébbnek, kimerültebbnek látszott, mint akiben alig van élet; ha ebben a percben a fejétől fosztják meg, nemigen lehetett volna azt mondani, hogy sokat vesztett.

- Ugyan, eriggy már, nyomorult! Ha te elsőnek mégy, én akkor a harmadik is lehetek - mondja Aljo harsány nevetés közben.

De a többiek is felhajtották pálinkájukat, s most sorra vetélkednek:

- Én is megyek!

- Én is!

Sokáig vitéznek s vetélkednek így, kemény szavakkal. Ezen az éjszakán csak később oszlottak szét azzal a szilárd elhatározással és ünnepélyes fogadalommal, hogy másnap a kiválasztott öt ember Tosun aga boltja előtt találkozik, hogy a konakba menjen, kihallgatást kérjen a vezirtől, akinek megmondják a való igazságot, a csarsia és a nép igazi véleményét az elefántról és lelketlen, féktelenkedő kíséreiéről, s megkérik, vegye le vállukról ezt a csapást.

Ezen az éjszakán sokan közülük felriadtak, s rémülten kérdezgették magukban, vajon lehetséges-e, hogy ivás és beszélgetés közben szavukat adták, hogy Dzselašija színe elé mennek, vagy pedig az egész nem egyéb bolond álomnál.

III

Mikor másnap megvirradt és a megbeszélte óra elérkezett, a találkozás helyére csak három ember jött el az ötből. A másik kettőt sehol sem sikerült megtalálniuk. Útközben a három közül egyik olyan heves bélgörccsöt kapott, s ott végleg nyoma veszett. Az öt közül csak Aljo maradt és vele Tosun aga.

Lassacskán mentek s mindketten ugyanazt a gondolatot forgatták a fejükben: a veszélyes és értelmetlen útról legjobb lenne visszafordulni. Mivel azonban a gondolatot egyikük sem akarta elsőnek kimondani, tovább mentek. S miközben egyik a másiktól tartott, így érkeztek meg a Lašva hídjához, amely ott állt a konak előtt. Tosun aga kissé már meg is állt, Aljo pedig a hídnál akart megállni, hogy itt egyetértőleg visszaforduljanak, s ne veszítsék bolondul a fejüket. Ebből a töprengésből kemény kiáltások riasztották fel őket. A híd túlsó oldalán álló örök közül ketten ugyanabban a percben kiáltottak. Aljo, aki ezt úgy értette, hogy elkergetik őket, nagy boldogan már vissza akart fordulni, az örök azonban épp ellenkezőleg, feljűk integetve hívogatták őket:

- Gyertek!

- Ide, ide!

Az őrséget megerősítették, mintha valakire vártak volna. Két bajusztalan ör elébément Aljónak, akin végigfutott a remegés, de már nem volt más választása: ha már így van, gyorsan és előzékenyen az örök felé indult.

Azok kemény hangon megkérdezték tőle, hová indult s mit keres erre. Aljo ártatlanul azt felelte, hogy emide Halilovićiba indult egy kis szilváért, útközben egy szomszédjával találkozott, akivel egészen elmerült a beszélgetésben, s anélkül, hogy észrevette volna, íme, egyszer csak itt találta magát a konak előtt. Ő maga is mosolygott magán és szórakozottságán, az ostobaságig jószagos és együgyű, széles mosollyal. Az örök még egy pillanatig gyanakodva nézték, aztán az idősebbik megenyhült hangon mondotta:

- No, eriggy tovább!

Első ijedtségéből felocsúdva, Aljo most már teljesen higgadtan, úgy érezte, nagy kő esett le a szívéről, s az a furcsa kívánság támadt benne, hogy egy kissé elbeszélgessen ezekkel a jóindulatú legényekkel s eltréfálgasson a veszélyen, amely elmúlt a feje fölül.

- Hát csak rajta, rajta, fiúk, gondosan örködjetek! És szót fogadjatok! Isten éltesse a főnökötöket!

Dzselalija katonái, ezek a kérges szívű, sokszoros gyilkosok, bárgyú mosollyal néztek rá.

Aljo, miközben a vezír kertjét körülvevő külső fal mellett fölfelé kaptatott a meredek hegy-oldalon, még egyszer visszafordult és a katonákra mosolygott, de azok már rá se hederítettek. Ugyanakkor futó pillantást vetett a Lašva túlsó partjára, ahol Tosun aga már réges-rég nyomtalanul eliszkolt, faképnél hagyva barátját és hűtlenné válva éjszakai fogadalmához.

Mikor a vízmosásos úton, egyre a kerítések között, már jó magasra kapaszkodott, kis fennsíkon bukkant ki, egy magas, megszedett körtefa alatt, amelyen már sárgultak a levelek. Itt leült, előszedte dohányát, és rágyújtott.

Alatta, a Lašva jobb oldalán, már elmerült a mélyben a láthatatlan konak, egész Travnik csak fekete és szürke háztetők összezsúfolt tömegének látszott, s a tetők felett a házak kéményeinek fehéres és kékes füstszalagjai szálltak, kettő-három egybeolvadt, szétterült, elgyérült és elveszett az égbolt alatt.

Csak itt, cigarettája első füstkarikáival, amikor már kissé összeszedte magát és lecsillapult, akkor tárult szeme elé a valóság, mit is tettek vele a csarsia emberei, milyen gyalázatosan becsapták, faképnél hagyták ma reggel, mikor ide taszították erre a szörnyű helyre, hogy egyedül és botorul rátámadjon arra, ami végeredményben őt legkevésbé zavarja, s azt védelmezze, amihez nekik nincs bátorságuk, hogy megvédjék.

Erről a magaslatról, furcsán ferde távlatban, szinte új szemmel látta most szülővárosát. Oly sok esztendeje, hogy ebben az időtájban sosem hagyta el boltját, s nem is volt ezen a környéken, se nem kapaszkodott fel ilyen magasra. Ez a táj szinte idegennek, ismeretlennek látszott előtte, s most szakadatlanul új és új gondolatok buzognak fel a fejében, annyira újak, szokatlanok, hogy minden mást elnyomnak, s az idő gyorsan, észrevétlenül suhan tova. Ilyen gondolatok közepette üldögélte át az ebéd idejét is és az egész délutánt. Ki tudná megmondani, mi minden rajzolt fel ezen az enyhe szeptemberi napon a selyemfonó fejében, amelyben egyébként tréfa és komolyság úgy váltogatta egymást, mint apály és dagály, s egyik a másikat törölte el nyomtalanul? Szüntelenül és oly sokat gondolkodott, mint eddig még soha, mindenről és mindenkiről: arról, ami ma reggel vele történt, az elefántról, a csarsiaról, Boszniáról és a császárságról, népről és hatóságról s egyáltalán az életről. Ez a fej nem szokott hozzá, hogy tisztán és szabadon úgy gondolkodjék, ahogyan kell, de ma és itt, elméjébe fénysugár hatolt, a tudat gyenge és kurta sugara arról, hogy milyen városban, milyen országban él is ő, Aljo, s még ezer és ezer olyan ember, mint ő, kissé botorabb és kissé okosabb, kissé gazdagabb és sokkal szegényebb emberek; milyen életet élnek, hitvány és méltatlan életet, amelyet bolondul szeretnek és drágán megfizetnek, s ha az ember jól meggondolja, nem éri meg, barátom, nem éri meg. S mindezek a gondolatok egyetlenegy következtetésre jutottak a fejében: az emberekben nincs szív és bátorság.

Ijedős természetű ez az átkozott népség, jutott végül is Aljo mindig egy és ugyanarra a következtetésre; félénk és ennek következtében gyenge. Ebben a csarsióban mindenki többékevésbé ijedős természetű, de száz és száz mód van arra, hogy az emberek ezt a félénkségüket leplezzék, saját maguk és mások előtt mentegessék. Pedig nem kellene, hogy az ember ilyen legyen, nem kellene! Büszkének és bátorinak kellene lennie s jól ügyelnie arra, hogy senkinek még azt se engedje meg, hogy görbe szemmel nézzen rá. Mert hacsak egyszer is a legkisebb sértést eltűri és nem lobban haragra (nem lobban, mert semmi tűz sincs benne), vége, mindenki rátípor, nemcsak a szultán és mindenféle állat, egész a férgekig! Semmi sem lehet ebből a Boszniából, amíg Dzselaudin uralkodik benne, ma Dzselaudin, holnap pedig isten tudja, ki más, nála rosszabb és sötétebb. Földhöz kell csapni a semmirekellőt, az ember húzza ki a derekát, és senkinek se engedje, hogy rátámadjon. Senkinek! De hogyan? Talán ebben a csarsióban, ahol öt embert nem találni arra, hogy egy igaz szót a vezír szemébe mondjon? Semmit, semmit sem lehet! Így van ez már régóta minálunk: aki büszke és bátor szívé, az hamar és könnyen kenyerét és szabadságát veszti, életét és vagyonát, de aki fejet hajt s megadja magát a rémületnek, az viszont annyira elveszíti önmagát, annyira úrrá lesz rajta a félelem, hogy semmit sem ér az élete. Akit pedig itt, Dzselaudin idejében ért az élet, annak vagy az egyiket, vagy a másikat kell választania. Helyesebben, aki választani tud. De ki az, aki választani képes? Lám, még ő maga is, aki mindezt elgondolja, még ő maga is, ugyan mit mondhat? Mindig kitűnt bátorságával, s dicsekedett, hogy felér három emberével, egy tucatéval, fele Travnikkal, mégpedig a város ama bátor szívé felével. Mások is dicsérték. No és? Tegnap este, a tűz mellett bátor szívé volt, s úgy érzi, most is épp annyira az, de hol volt a bátorsága, mikor bolond félelmén kívül mindenki faképnél hagyta, s amikor alig cipelte fel lába az ülepét a hegyre? Hát vajon a nélkül a négy gyászvitéz efendi nélkül az igazság nem marad igazság, s ami igaz, nem marad igaz? Nem, nem, nincs többé vér, sem erő, sem Travnikban, sem a travniki csarsióban, s azt a kevés lelket, ami még maradt bennük, tréfára és gúnyolódásra meg fufangoskodásra pazarolják, arra, hogy miként járjanak túl a szomszédok eszén, hogyan csapják be a parasztot, és egy garasból hogyan csináljanak kettőt. Azért is élnek így (azt hiszik, hogy élnek), s azért nem ér az életük semmit, éppenséggel egy fagarast sem ér!

Sokáig törte a fejét Aljo ilyen és még sok más szokatlan gondolaton, s végül is mindegyiket megoldatlanul, zsákutcában hagyta.

Akkor riadt fel gondolataiból, amikor a kolompszót meghallotta; a pásztorgyerekek terelték vissza nyájukat a városba. Sötétedéskor lassan ő is leereszkedett a hegyről. S ahogy baktatott lefelé, lassanként lecsillapodott benne az új és kibogozhatatlan gondolatok riadalma, amely ott támadt a fennsíkron, s ismét a régi Aljo lett belőle, a csarsia embere, aki szereti a mókát és csúfondároskodást, s minden egyes lépéssel egyre határozottabban bukkant fel benne a vágy, hogy valamennyi csarsiabelinek visszaadja a kölcsönt a szégyenért, s hogy üres dicsekvésükért és nagy gyávaságukért úgy tegye lóvá őket, ahogy megérdemlik. S erre a gondolatra a régi kópé mosolya terült szét az arcán. Miközben a mellékutcákon igyekezett észrevétlenül hazakerülni, nagy élénken kiagyalta a tréfát, amellyel bosszút áll és felülteti a többieket.

Odahaza felesége és gyerekei azzal a könnyes örömmel fogadták, amely a nagy aggodalmakat szokta követni. Jól megvacsorázott, s még jobban aludt, s másnap, amikor hazuról elment, fejében már nyoma sem volt a tegnapi kínzó gondolatoknak, viszont már magában hordozta a teljesen kész és a legapróbb részletekig kiagyalt mesét arról, hogy ment be a konakba és hogyan találkozott a vezírral.

Mikor előző nap a csarsia emberei kinyitották üzletüket, nyomban észrevették, hogy Aljo Kazaz boltja zárva maradt. Hamarosan híre ment, hogy Tosun aga inkább holtan, mint elevenen tért vissza, s hogy Aljo eltűnt a konak őrei között. A csarsia aggódó emberei közül egyesek rejtett pillantásokat vetettek Aljo boltja felé, mások meg el-elszalajtották inasukat, de a gyerek mindig azzal a hírrel tért vissza, hogy Aljo Kazaz boltja még mindig be van csukva.

A csarsia aznap este ilyen gondok között zárt. Mikor pedig Aljo másnap reggel épen és mosolygós ábrázattal haladt végig a csarsián, mint mindig, most is leengedte boltja fatábláját, a tyepenákat, s nyugodtan kezdte sodorgatni a sárga selyemszálakat a bolt hosszában, a kereskedők megkönnyebbülten lélegzettek fel. S míg tegnap még mindannyian aggódtak Aljo sorsáért (ami egyet jelent azzal, hogy a saját sorsukért), most kissé mérgesen tegnapi ijedelmük miatt, már csak hűvösen legyintettek, s azt állították: tudták ők, hogy minden jól végződik, mert bolond fej szilárdan ül a vállon. A kíváncsibb és ráérőbb emberek közül egyesek már el-elvétáltak Aljo boltja előtt. Aljo jókedvűen köszönetet vitt vissza, de ártatlanul ravaszkos mosolyán kívül senki semmit sem vitt magával tőle. Így ment ez egész nap. A csarsia majd meghalt a kíváncsiságtól, de Aljo állhatatosan hallgatott. Csak estefelé mesélte el egyik céhtársának és szomszédjának halkán és bizalmasan, mi esett meg vele tegnap.

- Neked elmondhatom - súgta a fülébe -, mert tudom, hogy senkinek sem fogod továbbadni. Hogy az igazat megvalljam, kissé inamba szállt a bátorságom, amikor az őrség kellős közepébe cseppentem s láttam, hogy az öreg Tosun aga eltűnik a sarok mögött, de azt is láttam, hogy nincs más választás; úgy tettem, mintha a dolgom után mennék s a Vilenicán felfelé Halilovicira tartanék, de azok nem hagyták magukat fálnak vinni. Aszongyák, jól tudunk mi mindent: a konakba indultatok; tessék, itt van előtted a konak, tárva-nyitva. Bevezettek a konakba, át az egyik udvaron, át a másikon, s aztán egy nagy, sötét helyiségbe vittek. Egyre csak nézegettem magam körül, s bizony sokért nem adtam volna, ha valami más helyen találom magam. Aztán otthagytak egyedül. Várok, várok, mindenféle gondolat megfordult a fejemben, s egyre azt kérdezgettem magamtól: látom-e életemben még egyszer a házamat? Látok két-három ajtót, de mind be volt zárva; az egyik kulcslyuk azonban olyan fényes volt, mint a nap. Lábujihegyen odamegyek, lehajolok és bekukucskálok, de még oda sem illesztettem a szemem, amikor az ajtó egyszer csak kinyílt, én pedig amúgy négykézláb beestem egy fényesen kivilágított, tágas szobába. Amikor kiegyenesedtem, volt ám mit látnom. Pompás szőnyegek, terítők s mindenféle alkalmatosság. Az egész szoba ábraillatot árasztott. Két ember állt előttem posztódozmányban s nehéz fegyverzetben, s a kettő között, kissé távolabb Dzselaudin pasa. Tüstént ráismer-tem. Kérdezett tőlem valamit, s én amúgy zavarodottan, csak hallgattam, mert nem értettem,

mit mond. Megint kérdi: ki vagyok és mit akarok, s a hangja olyan, akár a selyem. Valamit hebegni kezdtem, mintha nem is az én ajkam szólna: hogy hát, kérem, az elefánt ügyében összebeszéltünk, s íme eljöttünk, hogy kérésünket előadjuk.

- Ki van még veled? - kérdezi a vezír ugyanolyan hangon, mint az imént, s mintha valahonnan egészen messziről beszélne, de egyenesen a szemembe néz.

Egészen megdermedtem, a vér megfagyott az ereimben. Hátrafordultam, hátha legalább azt a beijedt Tosunt megpillanthatom, pedig tudtam, hogy senki sincs, mindannyian elárultak, cserbenhagytak ezen a szörnyű helyen, s most saját magamnak kell mindenért felelnem. No, most aztán egyszerre valami megfordult bennem. Kihúztam magam, egyenesen a vezír felé fordultam, fejemet lehajtottam, kezemet a szívemre tettem (mintha réges-rég készülődtem volna erre), és nagy bátran beszélni kezdtem:

- Engem, fényességes pasa, az egész csarsia nevében küldtek, nem azért, hogy téged zavarjalak - ugyan ki merészel ilyenre még gondolni is! -, hanem azért, hogy a teftedar eféndit megkérjem, engedelemmel, hogy tolmácsolja néked a mi kívánságunkat és kérelmünket: ez a te elefántod, engedelemmel, a mi városunk ékessége és büszkesége, s a mi csarsiónk számára nagy öröm lenne, ha legalább még egy ilyent beszereznél, hogy egész Bosznia előtt büszkélkedhessünk, s hogy ez a kis állat se legyen ilyen magányos, párja nélkül, engedelemmel. Mi pedig már annyira megszerettük, hogy tulajdon barmainkat sem szeretjük annyira, mint ezt az elefántot. Íme, ez az, amiért ideküldtek, hogy ezt néked megmondjam, és az egész csarsia nevében megkérjelek, s te tudod legjobban, mit akarsz és miként fogsz cselekedni. De ami bennünket, a csarsiai embereket illeti, még az sem esik nehezünkre, ha három vagy négy ilyen elefántot szerzel. S az a kérésünk, ha másféle szavakat hallasz, ne higgy nekik, mert hazug és rossz emberek, akik azzal előjönnek, s velük nekünk, a csarsia embereinek, semmi közösségünk nincs és nem is akarjuk, hogy legyen. S bocsásd meg nékem, hogy akaratlanul is a szemed elé kerültem!

Így beszéltem, s közben magam sem tudtam, ugyan honnan jutott mindez az eszembe. Mikor befejeztem a mondókámat, elébe borultam, s megcsókoltam a ruhája szegélyét meg a kezét, ő pedig odaszólt valamit kísérete egyik tagjának, aki rögtön eltűnt valamerre, én azonban semmit sem hallottam. Pedig valami jót kellett mondania, mert az a két őr olyan szépen, hogy szebben nem is lehetett volna, kikísért az előbbi sötét szobába, majd pedig az udvarra. Hát ott látom ám: összecődült a vezír egész kísérete, voltak vagy tízen-tizenketten, mindannyian rám mosolyognak, s olyan hajbókolást vittek végbe, mintha legalábbis kádi volnék. Ketten hozzám léptek, s egy oka finom dohányt nyomtak az egyik markomba, a másikba meg egy zacskót, teli mézeskaláccsal meg édességgel, s aztán úgy vezettek ki nagy tisztességadással a kapuhoz, mint valami menyasszonyt.

Hej, szent atyám, mikor megint megpillantottam a hidat a Lašván, úgy éreztem magam, mintha újjászülettem volna.

Így kerültem ki elevenen a konakból. Pedig hát, barátom, ha a csarsiónk meg azon múlik, akik velem együtt elindultak a konakba, nem nyílt volna ki az én boltom, s rám se ragyogna ma az isten napja. Csak azért, a világon senkinek egy szót el ne mondjal ebből, az életedre kérek!... Tudod, hogy van már ez...

- Tudom, hát persze, hogy tudom, ne aggódj. Hanem, mit gondolsz, szerezni fog még egy elefántot a vezír?

Aljo vállat vont és kitérte a karját.

- Hát!... Azt egyedül az úristen tudja, s törödjön vele a csarsia, mert én, mindezek után, míg élek, nem foglalkozom sem a vezírekkel, sem az elefántjaikkal.

- Hűjnye - fohászzkodott fel nagyot a szomszéd, s mindenáron legalább még egy-két szót szeretett volna kihúzni Aljóból, de az csak finoman mosolygott és kérlelhetetlenül hallgatott.

Mikor meséjét befejezte és szomszédjától elbúcsúzott, Aljo tudta, hogy ugyanazt cselekedte, mintha hírverőt küldött volna végig a csarsián. S valóban, mire besötétedett, már egyetlen bolt sem akadt, amelyben ne tudtak volna Aljo látogatásáról a konakban, mégpedig a legapróbb részletekig.

Ezeken az őszi napokon nagyon sokszor elismételgették Aljo meséjét a boltokban meg a tüzek mellett. Egyesek szidták az alattomos és bogaras embert, aki csúffá tette az egész csarsiót, mások helyeselték, amit tett, s elítélték azokat, akik az egész ügyet elindították, aztán az utolsó pillanatban cserbenhagyták társukat, ismét mások sértődötten hallgattak, és azt bizonygatták, ha holmi szűrszabók meg selyemfonók vezetik az ügyeket s intéznek panaszt a vezírhez, akkor ez másként nem is végződhetik, de olyanok is akadtak, akik keserű tanácsalanságukban a fejüket csóválták, s azt se tudták, mit is gondoljanak az efféle emberekről és ilyen időkről, amilyenben mostanában élünk. A selyemfonó meséje azonban gyorsan terjedt, s miközben szájról szájra járt, formájában, tartalmában is kissé megváltozott. Maga Aljo pedig egy árva szót sem szólt, sem azt hogy bü, sem azt, hogy bá, sem azt hogy igen, sem azt hogy nem; ha esténként el is ment egyik vagy másik tűzhöz, minden kérdezősködéssel, faggatásra csak csendesen mosolygott, az állát simogatta és azt mondogatta:

- Engem a csarsia jól megleckéztetett, köszönetem érte, s íme fogadja mélységes hálám!

S mellére tett kezekkel nagyokat hajlong.

Az emberek haragszanak, s bohócnak nézik Aljót, akivel nem lehet komolyan beszélni, s ha nincs jelen, ezt hangosan meg is mondják.

S aztán a tüzek harmadik fajtája is létezik. Itt vannak a legkevesebben, s itt is hasonló alakok ülnek a tűz mellett, a hangulat azonban egészen más. Ezek a csarsia „első emberei”, nagyobb-részt idősebb, ősz és megállapodott férfiak, s kivétel nélkül mindannyian gazdagok. Itt nincs pálinka, sem kacagás, sem jókedvű zshivaj, csupán kimért beszélgetés, amelyben a hosszú szünetek, a beszédes pillantások s az ajkak néma lebiggyesztése minden szónál többet, sokkal többet mond.

Rendszerint közöttük is szó esik az elefántról, de csak úgy, nagy általánosságban és enyhe szavakkal, amelyek igazi értelmét csak a pillantások és arcmozdulatok adják meg, mert ezek a jelek a csarsia legfelsőbb rendjének más és igazi nyelve. S mégis, valójában ezeknél a tüzeknél, ahol nincs siránkozás és nincsenek nagy szavak, nincsenek fenyegetőzések és esküdözések, igazában itt döntöttek arról, hogyan védekezzen a csarsia az elefánt ellen, vagy hogy rázza le a nyakáról egyszer s mindenkorra. Csak itt, ezeknél az öreg és gazdag csarsiablelieknél oldódhatt meg a kérdés, ha egyáltalán van megoldás. Mert ezt csak ravaszsággal lehetett megoldani, a ravaszság pedig együtt jár a gazdagsággal, sőt, meg is előzi, s kíséri a világ végezetéig.

IV

A csarsia emberei, városnegyedeikben és kertjeikben, a tűz mellett így üztek tréfát, így gondoltak ki meséket, suttogva vagy hangosan így átkozták az elefántot s azt is, aki idehozta, így ábrándoztak, keseregtek és panaszkodtak, de így szöttek némán alattomos terveket is.

Átkozódások és panaszok, sugdolózások és tervezgetések sehol sem maradnak meg sokáig csupán szavakban, legkevésbé pedig Boszniában. Sokáig minden üres és hiábavaló dolognak látszik; csak szavak és szavak, tehetetlen legyintések, az állkapcsok izmainak egy-egy rándulá-

sa, ami a láthatatlan fogcsikorgatás következménye. S mégis, egy napon, senki sem tudja, mikor, senki sem tudja, honnan, sem pedig hogyan, mindez megsűrűsödik, formát kap és tetté változik. A gyerekek vagy ifjú, meggondolatlan emberek azok, akik rendszerint elsőnek talál-
nak erőt és leleményességet, és ők kezdik valóra váltani az öregebbek panaszait és tehetetlen fenyegetőzéseit.

Mikor a dió kezdett beérni, az elefánt a zsenge és érett, öregszemű travniki dió nagy barátjának bizonyult. Úgy lerázta az ágakról, hogy földre esve, egy szempillantás alatt lepattant róluk a már felrepedezett sötétzöld burok, aztán felkapta őket ormányával, s vígan ropogtatta nagy, láthatatlan szájában, a kemény héjat nyálával együtt nagy ügyesen kiköpdöste, miközben elégedetten csámcsogott és nyeldeste a tejes gerezdeket.

A gyerekek diót dobáltak az utcára az elefánt elé, az pedig gondosan felszedegette, miközben rövid nyakán nevelésesen fordítgatta ide-oda busa nagy fejét. S akkor egyik gyereknek különös ötlete támadt. Felnyitotta a dió héját, egyik feléből kiszedte a gerezdet, s helyébe eleven méhet tett. Aztán a dió két felét összeragasztotta, úgyhogy ismét egésznek látszott, s az elefánt elé hajította. Az elefánt szétharapta a diót, de abban a pillanatban ide-oda kezdte csóválni a fejét, különös hangokat hallatott s igyekezett elszabadulni kísérőitől. Csak akkor csillapodott le kissé, amikor a Lašvához ért és türelmetlenül szürcsölgette a hideg vizet. Kísérői azt hitték, valamilyen bögöly csípte meg.

Ez a kegyetlen és leleményes, de naiv eszköz gyengének és hatástalannak bizonyult az elefánt szájában. Legtöbb esetben az elefánt a diót is, a méhet is összemorzsolta, az egészet lenyelte, de a szeme se rebtent. De ez csak a kezdet volt. Ha általános a gyűlölködés, az emberek állhatatosak, leleményesek lesznek, és gonosz terveket kovácsolnak.

A gyerekek tréfáiba az idősebbek is beleavatkoztak, mégpedig nagy óvatosan és észrevétlenül. Az utcákon most már almát is kezdtek az elefánt elé dobálni, s nemcsak afféle közönséges almát, hanem szép, pompás fajalmákat, úgyhogy a kísérők még távolról sem gyanakodhattak. Egyik-másik almát azonban a travnikiak meglékeltek, a gyümölcs közepét kivájták, és üvegtörmeléket meg arzénport szórtak bele, a csutkát azután ismét visszanyomták a helyére, úgyhogy az alma épnek és egésznek látszott. Az üveget finom porrá zúzták, az arzén pedig egészen kis mennyiségű volt. Aztán az emberek a boltjaikból vagy csukott ablakok mögül figyelték az elefántot, a mérge hatását lesve, holott tudták, hogy csak lassan, bár olyan biztosan hat, hogy egy elefánttal is végez. A travnikiaknak azonban most tapasztalniok kellett, hogy az elefántot nagyon nehéz megmérgezni, mert a leghatásosabb mérget is képes elviselni. Így aztán az elefánt, amelyet állhatatosan, de hiába igyekeztek megmérgezni, még sokáig garázdálkodott a travniki csarsióban. Mikor azonban bekövetkezett a tél, mégiscsak gyengülni kezdett, s különféle zavarok mutatkoztak a gyomrában és a beleiben. Kísérői mindenekelőtt megtiltották, hogy a nép bármit is adjon neki enni, majd teljesen abbahagyták, hogy a csarsión át vezessék. Csupán a konak körül húzódó lankákra vitték ki rövid időre. Az elefánt erre kissé felélénkült. Figyelmesen és méltóságteljesen lépkedett a sekély hóban, ormányával megtapogatta, a szájához vitte, aztán dühösen a magasba dobta. De ezek a sétái is egyre rövidebbé váltak, mert az elefánt maga tért vissza az istállójába. Ott hevert a szalmán, halkán nyögdécselt, s egyre több és több folyadékot kívánt.

Mialatt így betegeskedett, a csarsia mindenképpen igyekezett minél többet megtudni arról, hogy mi van vele. A konakból nem sok hír szivárgott ki, annyit azonban jó pénzért, megbízható embertől megtudtak: először is, „hogy az elefánt naphosszat hever, s elől-hátul folyik”; másodszor, hogy a konak személyzete latolgatja, „mennyit ér az elefántbőr”; egyesek azt állították, hogy ezer garast, mások ezt cáfolták, ismét mások helyesnek tartották az összeget, de hozzátették, hogy a bőr kicserzése legalább egy évig tart. A csarsiónak, amelynek vele született és

kitűnő érzéke volt a lényeg iránt, ez épp elég volt. Értéke szerint megfizették a hírt, s továbbra is szótlánul vártak, csupán kurta, de sokat jelentő, néma pillantásokat váltottak egymással. S nem vártak sokáig. Egy napon végigfutott a csarsian a hír, hogy az elefánt kimúlt.

- Megdöglött a fil!

Bármennyire firtatja is az ember, sohasem tudhatja meg, ki volt az első, aki ezeket a szavakat kimondta. Erre a szóra, „kimondta”, attól tartok, mindenki mindjárt valami világos és élénk beszélgetésre gondol, szinte diadalujjongásra. Aki ilyesmire gondol, az egyáltalán nem ismeri ezt a várost. Soha itt így nem beszéltek, legkevésbé pedig az elefánt és Dzsela-lija idejében. A travnikiak nem is tudnak így beszélni. Egyszerűen nem lennének képesek rá. Ők, akik ebben a nyirkos és huzatos városban születtek és nőttek fel, amelyben emberemlékezet óta vezír székel, hatalmával és kíséretével együtt, arra kényszerültek, hogy félelemben éljenek, amelyek oka és neve változik ugyan, de lényegében mindig ugyanaz marad. A travnikiakat örökségként terheli, hogy a csarsia száz és száz szempontját kénytelenek figyelembe venni, s ezek a szempontok sohasem halnak ki, sőt mindig újabbak születnek. S ha, mint most, meg is történik, hogy keblük mélyén győzelmi elragadtatás támad, az csak egy bizonyos fokig emelkedik, némelyeknél még a torkukig is elér, de ott aztán visszafordul, visszatér oda, ahonnan jött, és örökre elnyugszik annyi sok elragadtatás, elkeseredés, tiltakozás mellett, amelyek egykor ugyanúgy feltámadnak, hogy kifejezetlenül és hang nélkül, ugyanabban a sírban elnyugodjanak.

Tehát így s ilyen hangon suttogta el valahol valaki ezeket a szavakat, s az, mint ismeretlen forrásból szétáradó láthatatlan víz, amelyet csupán csobogása árul el az erdő mélyén, csörgedezett végig a csarsian, egyik toroktól a másikig, szájról szájra; így „kapott szárnyra”, s így terjesztették el városszerte a soha elegendőképpen meg nem köszörült bosnyák torkok és soha eléggé ki nem nyitott szájak.

- Megdöglött az elefánt!

- Megdöglött?

- Meg! Meg!

Csak így, ahogy az izzó cserépen felsercen a ráhulló vízcsepp, suttogva, sustorogva terjed a szó, s máris tudott mindenki mindent, senki egy szót sem kérdezett, s nem is beszélt többé. Egy rosszal kevesebb volt a földön.

Mialatt azonban a csarsianban azt találgatták, ugyan hol temetik el az elefántot, s ugyanakkor rettegve várták; vajon mit tesz mindezek után a vezír, akadt egy másik ember, még ama megbízhatónál is megbízhatóbb, aki sokkal kevesebb pénzért egy másik hírt adott el a travnikiaknak, s ezúttal az igazat: az elefánt él! Néhány nap előtt az elefánt valóban „dögrováson” volt, de a pasa egyik embere nekilátott, hogy lómentából, korpából és olívaolajból készült keverékkel meggyógyítsa. Az elefánt máris jobban érzi magát: már lábra kapott. A konak szolgaszemélyzete és tisztviselői között most nagy a vigasság, mert az elefánt miatt halálra rémültek, annyira féltek a vezirtől. - Íme, ezt a hírt hozta a láthatatlan ember, akinek igazsága a hazugságnál is olcsóbb volt.

A csarsianával is megtörténhetik, hogy becsapódik.

A kellemetlen hír ugyanolyan gyorsan végigszaladt a városon, mint ama másik, csak éppen sok sugdolózás és szóbeszéd nélkül. Az emberek csupán egymásra néztek, aztán lesütötték a szemüket, s a szájuk lebiggyedt.

- Él? - kérdezte keserű csalódással a csarsia egyik-másik fiatalabb s eléggé még meg nem edződött embere, amire a többiek, nem is válaszoltak, csak rosszkedvűen és szemrehányóan legyintettek, s félrefordították a fejüket.

S az elefánt valóban élt. Március eleje körül ismét kivezették tágas istállójából. A csarsia egy külön erre a célra kiválasztott, látszólag jelentéktelen és ártalmatlan, de megbízható és éles szemű embert küldött ki, hogy megnézzze és felbecsülje a dolgot. S valóban meg is nézte. Az elefánt felényire fogyott, feje kisebbnek, szögletesnek látszott, mert a bőre alól elősejlett a csontváz, szeme egészen beesett a hatalmas szemüregbe, úgyhogy még nagyobbnak hatott; bőre úgy lötyögött rajta, mint idegen, túlságosan bő köntös, ritkás szőre még gyérebbé vált és egyes helyeken szürkéssárga színt kapott. A szolgák izgatottan és figyelmesen járkáltak körülötte, ő pedig, mintha észre se vette volna őket, csak a már megerősödő napnak fordította a hátát, s lassan, de szüntelenül jobbra-balra ingatta a fejét, jobbra-balra, miközben a gyorsan olvadásnak induló hó megmaradt foszlányai közül előbukkanó halványsárga fűvet szimatolgatta.

Minden egyes nappal, amellyel Travnik a tavaszhoz és a tavasz Travnikhoz közeledett, az elefánt kivonulásai mind hosszabbak és hosszabbak lettek. Az állat lassan, de szemmel láthatóan javult. A csalódott csarsia rettegve és kettőzött gyűlölettel várta a napot, amikor a fil teljesen felépül, s amikor újból végigvezetik a csarsiót, hogy isten tudja, milyen új féktelenségeket és kártevéseket kövessen el.

A vezír szolgálai, különösen pedig a mulatt, akire az elefánt felügyeletét bízták, meg voltak győződve róla, hogy a csarsia emberei alattomos tervszerűséggel mérgezték az elefántot; ezért most nagy diadallal vezetgették, vérszomjas szemmel néztek körül, s közben bosszún törtek a fejüket. Még télen, amikor az elefánt betegeskedett, igyekeztek a vezírt rábeszélni, büntesse meg a csarsiót, már csak azért is, mert attól féltek, máskülönben őket bünteti meg. De a vezírnek esze ágában sem volt a büntetés. Gondolatai egy idő óta egészen másfelé jártak, mert most nem az elefánt fejről volt szó, hanem a sajátjáról. Eleget tett annak a vágyának, hogy uralkodjék, ítélkezzék, büntessen és öldököljön; s ha Bosznia bonyolult ügyeit az akkori török császárságban erőszakkal, vérrel és megrémítéssel lehetett volna megoldani, a vezír sikerről beszélhetett volna, de azok megoldásához ennél sokkal többre lett volna szükség, ezt pedig a császárságban nem lehetett megtalálni, s legkevesbé segíthettek volna rajta olyanok, mint amilyen Dzselaudin volt. Ha pedig az erőszak tehetetlennek és képtelennek bizonyult arra, hogy az eléje tűzött feladatot megoldja, akkor az erőszaktevő ellen fordul. Így volt ez Törökországban mindig, de különösen így van most, 1820-ban, amikor a császárság csupán tüdejének egy harmadával lélegzik, s amikor kívülről és belülről, száz felől is támadják. Így áll a dolog Dzselaudinjal. Ő azoknak a zsarnokoknak a fajtájához tartozik, akik csupán hóhérok, akiket ennél fogva csak egyszer lehet felhasználni, s ha csapásuk nem jár sikerrel, ők maguk pusztulnak bele.

Mindezt azelőtt nem tudta Dzselaudin, s most sincs teljesen tisztában vele, de nyilvánvaló, hogy csapása nem semmisítette meg a bégséget, s nem is teremtett rendet Boszniában, és hogy ő maga e csapás után nem tudta, hogyan is folytassa a dolgot, aminek megoldásához az erőszak egymaga nem elegendő. Új eljárási módot kellett tehát keresni, Boszniának pedig új vezírt, ami az uralkodó szokás szerint azt jelentette, hogy ennek az embernek a számára nincsen sok hely a földön, s hogy vagy a sír várakozik rája, vagy pedig a száműzetés, ami erősen hasonlít a sírhoz.

Ennyit Dzselaudin is be tudott látni, de ilyenek voltak azok az értesülései is, amelyeket szerzett.

Ennek az önző és különc embernek, akinek semmi gyökere és különleges kapcsolata Sztambulban nem volt, reménye sem lehetett arra, hogy idővel kihúzzhatja magát a száműzetésből, s ismét szabadsághoz és magas álláshoz juthat, ami eddig oly sok vezírral megtörtént. Az ő esetében a száműzetés mindennek a végét jelentette: lassú, csúfos és méltatlan kimúlást. S nem lehetett kétsége aziránt, hogy számára jobb a gyors és önkéntes halál. Ő, aki lényénél fogva erőszakoskodó és emberek kínozója, nem élhetett tovább anélkül, hogy mások felett ne erőszakoskodjék, de arra sem volt ereje, hogy a felette gyakorolt erőszakot elviselje.

Márciusban külön küldött érkezett Sztambulból a császári fermánnal: Boszniába új vezírt neveztek ki, Dzselaudin pasának pedig az ország igazgatását a tyehaja pasa kezébe kell adnia, Drinápolyba kell visszavonulnia, és ott a további parancsot megvárnia.

A császári küldött, mint biztos dolgot, szóban közölte vele: ruméliai válnak fogják kinevezni azzal a megbízatással, hogy egy görög szigeten kitört lázadást elfojtsa, s mindjárt szerencsekívánatait is kifejezte. Mindezt gyorsan és gépiesen hadarta el, mint betanult leckét. Dzselaudinak nem sok fáradtságába került, hogy részint itallal, részint megvesztegetéssel a küldöttből kicsalja a beismerést, amely szerint külön megparancsolták neki, hogy a vezírnek ezt mondja, valójában pedig egy másik „erőskező” embert neveztek ki ruméliai válnak. Tehát kelepce. Dzselaudin akkor megértette, hogy elérkezett élete döntő pillanata, s hogy Travnik a világ utolsó pontja, ahová saját maga előtt is ismeretlen ösztönei űzték.

S ekkor vált nyilvánvalóvá, milyen közeli volt Dzselaudinhoz általában a halál gondolata, a tulajdon halálának a gondolata is, és hogy mennyire megbarátkozott vele. Gondosan és lelkiismeretesen megírta végrendeletét, amellyel mindenét, amije csak volt, munkatársaira és segédeire hagyta, olyan hóhérokra, mint saját maga. Jelentékeny összeget hasított ki türbéjére, a temetés körül felmerülő valamennyi, még a legkisebb költséget is előrelátta. Sírfeliratát is kiválasztotta, amelyet sírkövébe a baslikba kell majd vésní, s amely a Koránnak eme szavaival kezdődött: „Él ő és örökkévaló...” Gazdag írószerszám-gyűjteményét, kalemeit, nádtollait saját kezűleg égette el; egyenként vetette őket a tűzre, amely március eme utolsó napjaiban is éppúgy lobogott szobájában, akárcsak a tél kellős közepén. Minderről a városban senki sem tudott, mint ahogy senki sem tudta, hogy írónakára, Omer efendire hagyta a Díván-verseket, ezt az értékes kalligráfiai művet. Ebben a gyűjteményben perzsa és arab költők harminckét legszebb költeményét jegyezték fel, kalligrafikus írással, s ezek a versek csak úgy zengtek és ragyogtak a rózsáktól, jácintoktól, bortól, leányoktól, forrásoktól, furulyáktól és csalóganoktól, a fekete föld és az izzó nap dicsőségére, „melyek mindezt pazar bőséggel nyújtják az embernek, majd ismét elveszik tőle, hogy másnak adják.”

Mikor mindezt elvégezte, a vezír visszavonult hálószobájába, meghagyva szolgájának, hogy egy óra múlva, ha az ebéd ideje elérkezik, keltse föl. Ezután elővett egy kis kanál fehér port, behintette egy pohár hideg, travniki vízbe, s kiitta, mint ahogy a keserű orvosságot szokás felhajtani, s eltűnt erről a világról, ugyanolyan csendben és észrevétlenül, mint ahogy annak idején Travnikba érkezett.

Amikor kevéssel dél előtt, a travniki mecsetek minaretjein megszólaltak a müezzinek, az emberek hamarosan rájöttek, hogy nem a szokásos déli imádságot mondják, hanem a dzsenazát, a halotti imát. Az imák hosszáról és a müezzinek buzgóságáról pedig sejteni lehetett, hogy igen hatalmas és gazdag halotról van szó.

A vezír halálának híre gyorsan elterjedt, s ez volt az első olyan Dzselaudin köréből érkező jelenség, amellyel kapcsolatban a csarsianak semmi megjegyzése sem volt. Ebben az általános hallgatásban temették is el, még aznap. A temetésen a csarsia valamennyi embere megjelent, némán és áhítatosan, de sem akkor, sem a temetés után nem mondtak a vezírről sem jót, sem

rosszat. (Olyan győzelem volt ez, melynek nem volt szüksége ujjongásra.) Senkinek semmi kifogása nem volt az ellen, hogy Dzselaľija itt nyugodjék a városukban, kétrőfnyire a föld alatt, tehetetlenül és mozdulatlanul, miközben minden egyes nappal kisebb és kisebb lesz s mind kevésbé hasonlatos eleven emberhez.

A pasa helyettese még a temetés előtt bevonult a konakba, Dzselaľija környezete pedig szétrebbent a világ négy tája felé, s igyekezett még a nyomot is eltüntetni maga után, hogy ilyenképpen elkerülje a bosszút. Az új vezír az elefántot annak a mulattnak ajándékozta, aki ide is hozta és egész idő alatt travniki őrizője volt, s akit a csarsia Filfilnek nevezett el, s akire jobban haragudott, mint magára az elefántra. A vezír Filfil figyelmébe ajánlotta, hogy az állatot vigye magával Sztambulba, s az ehhez szükséges pénzt is megadta neki. Ennek a meghagyásnak azonban nem egykönnyen tudott eleget tenni a mulatt, aki még azt sem tudta, hogy a tulajdon fejével mihez kezdjen. Ilyen időkben még egy tüt sem volt könnyű kivinni Boszniából, hát még egy elefántot, amely immár nem is a vezír. Így történt, hogy a gyűlöletes mulatt még aznap este ismeretlen irányban elmenekült, a csarsia emberei pedig tüstént megtalálták a módját, hogy sokkal erősebb és hatásosabb mérget juttassanak a konakba, mint amilyen az almákba rejtett zúzott üveg volt.

A Dzselaľija temetését követő negyedik napon az elefánt is kimúlt. Otthagyta az ajtó melletti, szalmából készült vackát, és az istálló legtávolabbi sarkába húzódott. Ott találták meg másnap reggel, összegörnyedten, holtan. Mindjárt el is földelték valahol; mikor és hol, senki sem kérdezgette, mert a csarsia, ha egy bajtól megszabadul, jó hosszú ideig meg sem említi beszélgetéseiben, s csak később, amikor az ügy már a mesék világába megy át, kezdenek ismét beszélni róla, de akkor már úgy, mint rég elmúlt és távoli dologról, amiről már tréfás hangon és örömmel lehet, új bajok közepette beszélgetni.

Így hát az elefánt is föld alá került, akárcsak a vezír. A föld alatt mindenki számára van hely.

Eljött az új kikelet Dzselaľija nélkül. A félelem alakot s a gond nevet vált. A vezírek egymást váltják. Az élet folyik tovább. A császárság a végét járja. Fonnyadozik Travnik, de él még benne a csarsia, mint hullott almában a féreg. Híre jár, hogy új vezír jön Boszniába: Ornobeg Zade Serif Sziri Szelim pasa. Az első róla érkező hírek azt mondják, hogy jószágos és tanult férfiú, hajdani bosnyák. De a csarsiaiban egyesek már a fejüket csóválják:

- Ha olyan jó, mire kell neki az a hosszú név?

- Hej, barátom, ki tudja, mi rejtőzik már megint ebben, s mit hoz magával!

Így él a csarsia, s várja az új híreket s a biztosabb adatokat. A nép szenved, sugdolózik, s védekezik, ha másképp nem megy, hát így, mesékkel, amelyekben homályos, de elpusztíthatatlan vágy él az igazság, a másféle élet és jobb idők után. Dzselaľudin sírja fölött türbét építenek a mesterek. A kőfaragó pedig bevési a puha kőből faragott sírkőbe a feliratot, s már ki is írta az első mondatot. S Bosznia-szerte terjed, s útközben nő, növekszik az Aljóról és az elefántról szóló mese.

BORI IMRE TÖRÖK VILÁG IVO ANDRIĆ MŰVEIBEN

Az első világháború alatt összeesküvő és lírikus, a háború utáni időkben diplomata és novellista, a második világháború alatt a világtól elzárkózó regényíró, majd ezt követően nagytekintélyű író, a múlt időkkel pedig mind ritkábban megszólaló alkotó volt Ivo Andrić. A fiatal költő ezoterikus magasságokból ereszkedett a földre, amikor megírta Gyerzelez Alijáról a novelláját, és nyomban epikus világának a középpontjában állapodott meg. Gyerzelez Alija legendás ember-szörny, valójában a történelmi boszniai múltból lépett elő, amikor a XIX. századi folkloristák a róla szóló népköltészeti szövegeket lejegyezték. Andrić két irányból is közeledett központi témájához, a török idők Boszniájához és az azt 1878-ban felváltóhoz, az Osztrák-Magyar Monarchia okkupálta Bosznia életéhez. Megírta és Grazban 1924-ben megvédte doktori értekezését *A szellemi élet fejlődése Boszniában a török uralom alatt* címmel és ekkor fogalmazta meg első bosnyák elbeszéléseit, amelyek ugyancsak 1924-ben jelentek meg *Elbeszélések* cím alatt, és szerezték meg számára az akadémiai tagságot. Ebben a kis kötetben van az 1923-ban írott *Magyar Musztafa* című elbeszélése. Azok közül való ez is, amelyekben a jelképiséget hordozó Bosznia-képzetben sorsképek rajzolódnak ki, s hirdetik, hogy aki Ivo Andrić Boszniájának világába lép, az a vak szenvedélyek földjén jár.

Az igazi epikai mélységekre az 1737-ben játszódó *Magyar Musztafa* című elbeszélésének írása közben talált, amelyben a történelmi tényeket nagy művészi erővel ötvözte a legendákkal. Esménye itt az epikai „távolság”: a XVIII. század még az az időszak, amit a XX. századi író beláthat és bejárhat, hőse létezésének nincsenek olyan különbözőségei, amelyek az író külön feladatok elé állítanak a múlt megismerésében, szokásai leírásában, a képzelet pedig szabadságot élvez, mert nem kell az írónak a kor olyan esetlegességeivel számolnia, amelyek annyira kézenfekvők a kortársi világ ábrázolásában. De mégis idegen és más a világ, szemléletéhez pedig ott vannak a kellő távlatok. A már kipróbált legendásító módszerrel írta meg Andrić hősenek történetét, epikai nagyságúvá növesztve, elannyira, hogy az alacsony termetű Magyar Musztafa az emberek szemében Dobojsba érkeztere várva nő naggyá és titokzatossá. Már nem az az ember, aki a sarajevói tanulóévek után felcsap katonának és Oroszországba vonul csapatával, majd végzetes élményekkel tér haza hat év után: idegenné lett immár önmaga szemében is, álmatlanság gyötri, képtelen kedves fuvolájába fűjni. Ismét a háborúba menekül, szinte önmaga elől futva, részt vesz Szlavóniában az Orjlava torkolatánál vívott csatában, majd Banja Luka alatt viszi diadalra a török sereget vakmerő, már-már esztelen és dühödő bátorságával. De a vég kezdete is ez a táborozása, mert megkezdődik benne a múlt kísértetjárása: újra látja és szinte újraéli azt a Krim-félszigeti éjszakát, amikor tizenöt anatóliai lovas társaságában négy kisfiút találnak egy elhagyott nyaralóban és rendre megerőszakolják őket. Háborús neurózis gyötri tehát, dicsőséges csatája előtti éjszakán is az „alattomos rátörő álmok cudar gyötrelmétől undorodott, a csata után pedig az egész világ ellen fordul az indulata, s már tudja a nevét is kínjának, undort érez: »A világ tele van mocsokkal!«” S fokozza is kijelentését: „A világ tele van keresztelt és nem keresztelt mocsokkal!” Illetve: „A világ tele van mocsokkal. Körös-körül.” Az Andrić-értelmezők elidőznek a *Magyar Musztafa* e mondatánál és a magyarázatok széles skáláját kínálják fel. Az első Andrićról szóló könyv szerzője (Petar Džadžić) szerint a hős „egzisztenciális rossz közérzete kapott benne érett formát”, egy másik értelmező szerint Musztafa az emberi gyöngeségek láttán utálkozik és eredménytelenül szeretné ennek a gyöngeségnek a korlátait átlépni, ezért kerül szembe a világgal és pusztul el nyomorultul. Egy harmadik Andrić-magyarázónak az a véleménye, hogy az undor oka az élet meg nem talált értelmének tényében keresendő, ugyanakkor a neves szerb történész, Radovan

Samardžić, aki tanulmányt írt erről az elbeszélésről, úgy tartja, hogy Musztafa előbb önmagától, azután a világtól vadult el. A jeles és Andrić-temperamentumu regényíró, Meša Selimović pedig a következőképpen vélekedett: „»A világ tele van mocsokkal« - ezt gondolja szüntelenül és ismételtgeti Magyar Musztafa, akiről nem tudjuk, bűne nagyobb-e vagy szerencsétlensége, aki undorral és aggodalommal gondol álmatlanságára és álmára és akit legalább olyan mértékű egzisztenciális, amilyen mértékben tapasztalati eredetű elviselhetetlen bajok és borzadályok fojtogatnak.»

Mindenképpen fordulópont az undornak e tudatosodása a hős életében. A rossz világ intellektuális átélésének fiziológiai következményei nyomasztják a lelkét. A *Magyar Musztafa* írásának idején még egész közel lehetett hozzá a Kierkegaard-élmény, s bár írás közben nem vezércsillaga a dán filozófus eszmevilága, mégis ösztönzője lehetett azzal a gondolattal, hogy az ember sohasem vétkezik absztrakt módon és általánosságban. Mindennek csúcspontja pedig Magyar Musztafa doboji ünneplésének éjszakája, amikor még ébren, elalvás előtt „látja” Magyar Avdagát, a nagyapját, amint elhanyagolt pókhálós szobában a „ládafián ül” pirospozsgás arccal, kackiás bajusszal, rövidre vágott szakállal. Az unokában a látvány elviselhetetlen szorongást és fojtogató rettenetet támaszt, és még az éjjel nyeregbe száll, és úgy távozik otthonról, mint ahogyan a bűnösök szoktak. Így futja be Magyar Musztafa életkörét: oda tér meghalni, ahonnan elindult: Szarajevóba, intellektuális fejlődésének a kezdetéhez, ahol ifjan annyit álmodozott. Az Andrić-irodalom szerint a műben fellelhető archetípusok teszik azt, hogy *Magyar Musztafa* a hősmítoszok hőseivel rokonul, akit nagy elbeszélő tehetség teremtett meg, s vele autentikus írói világának alapkövét rakta le első novelláskötetében, amelynek egyik legjelentősebb írása a *Magyar Musztafa* című elbeszélése.

Amikor írta, a maga ízlésére és epikus ösztönére hallgatott, és egymás után alkotta boszniai témájú elbeszéléseit. A második világháború, tehát a nagy regényformába temetkezés után (a háború alatt írta regényeit, a *Híd a Drinánt*: a *Travniki krónikát*, amely előbb *Vihar a völgy felett* címen jelent meg, majd *Vezírek és konzulok* lett a magyar címe; a *Kisasszony* című regényét) a novella kifejezési lehetőségei felé tájékozódott, de már egy új, éppen akkoriban uralomra jutott irodalom-felfogásra is tekintettel kellett lennie. A mértéktartó Andrić természetesen nem vonzódik a szélsőségekhez, de a maga diszkrét módján, visszafogottan mégis engedelmeskedik az új, szocialistának mondott közízlés követelményeinek, amikor 1947-ben megírja a *A vezír elefántja* című nagynovelláját, mely a *Travniki krónika* eszme- és élményköréből nőtt ki, de egészen más az eszmei talaja. Tendenciájában ugyanis már a kor követelményeit próbálja szolgálni, amikor a nép kollektív ellenállásának az ébredését rajzolja, a nép ellenségét pedig allegorikus-szimbolikus módon örökíti meg: a rosszat, amely a nép nyakába zúdul, a vezír elefántja testesíti meg. S még a nagynovella groteszk vonásai is beleilleszthetők ebbe a fogalomkörbe a történelmi elégtétel mechanizmusának működtetésével. Mert a gonosz és gyilkos travniki vezír, Szeid Ali Dzselaudin öngyilkos lesz, amikor a szultán leváltja, elefántját pedig, amely a városban garázdálkodott és a nép gyűlöletét váltotta ki, a lakosság mérgezi meg.

Az író a mesék világából hívja vissza a vezír elefántját, ezért természetes a tréfás hang is, ami Andrić művét jellemzi. Összefonódott ez a történet az anekdota születésének és terjedésének a körülményeivel is, és Andrić a szóbeliség gondolatába is kapaszkodva a közösségi veretű narráció problémáját helyezte előtérbe, mintegy irodalompolitikai követelményként. A népnek az ideálját ebben a nagynovellában szándékozott megközelíteni és dicséretét is novellájába írja: „Ízes az embernek minden egyes szó, amit kiejt, de jólesik neki mindaz, amit a szemmel lát és amit ujjával tapint. Nem könnyű az élet, nem is szabad, nem is biztos, de bensőségesen lehet álmodozni, és bölcsen, elmésen, mókásan lehet mesélni róla.” Közben a „helyi színekhez” is ragaszkodni látszik, és ugyanúgy megírja *A vezír elefántja* egyik epizódjában azt a gondolatot,

amit a magyar irodalomban Papp Dániel hirdetett meg a *Tündérlak Magyarhonban* példázatában. Andrić példája a pisztráng: „A boszniai kis folyókban és patakokban egy különleges fajtájú pisztráng él; nem nagy, a hátán egészen fekete, két-három piros pöttyel. Ez a módfelett félénk, de ugyanakkor nagyon ravasz és gyorsjárású hal szinte vakon rohan az ügyes kézben tartott horogra, de elérhetetlen, sőt láthatatlan annak, aki nem ismeri ezeket a vizeket és ezt a halfajtát.”

A történet epizódjai komor, de derűs világításban is láttatják az életet. A vezír erős kezét és hideg szívét mutatja a vérfürdő, amit a boszniai bégek, főemberek, kapitányok jelesebbjei között rendezett. Portréja erőteljes írói kézre vall, de Andrić mintha sietett volna az elefánt históriáját elmesélni. A vezírben az uralkodás, az ítélkezés, büntetés, öldöklés hajlama tombolt, igazi hóhéreként és zsarnokként gyilkolásra lehetett elsősorban felhasználni, de egyben olyan ember is volt, aki belepusztul, ha nem jár sikerrel erőszaka. Ugyanakkor dekadens lélek: van egy harminckét költeményből álló arab és perzsa nyelvű gyűjteménye, és ezek a versek azt hirdetik, hogy az élet pazar bőséggel ontja kincseit az embernek, majd elveszi és másnak adja. A versek „filozófiájában” a vezír sorsa is megfogalmazódik. S különleges volt a vezír kedvtelése is: írószerszámokat, finom papirosokat és tintatartókat gyűjtött, s ezeket mind tűzbe vetette öngyilkossága előtt.

Az elefánt históriája tele van groteszk és derűs elemmel, mintha egy bosnyák Daudet írta volna le a travnikiak kalandját a vezír elefántjával, mert „mialatt az állam minden eresztékében recseg-ropog, s Bosznia elhagyottan, rémulten és várakozásban tengeti életét, mialatt a bégek szomorkodnak és bosszún törnek a fejüket addig a csarsia csak az elefántról tud és benne látja legfőbb ellenségét”. Ennek a történetnek a középpontjában egy anekdotába illő eset áll: a boltosok elhatározzák, hogy öt embert a csarsióból a vezírhez küldenek, hogy panaszt tegyenek az elefánt ellen. Ahogyan ilyenkor lenni szokott, az jelentkező közül négynek gyorsan inába száll a bátorsága, s magára marad a tréfás kedvű Aljo, aki azonban nem a konakba a vezírhez megy, hanem csak a ház kerítése mellett halad el, de a csarsióban mesét kanyarít arról, hogy járt a vezírnél, kérte, hogy hozzon még elefántot a városba, mert egy nem elég, s hogy a vezír meg is ajándékozta mézeskaláccsal és dohánnyal. Az Andrić-kutatók egy Tolsztoj-elbeszélést emlegetnek ezzel az epizóddal kapcsolatban, a magyar olvasó számára Babits Mihály Jónás-versének „isten” üzenete dereng fel Andrić szövegéből: „Semmi sem lehet ebből a Boszniából, amíg Dzselaudin uralkodik benne, ma Dzselaudin, holnap pedig isten tudja ki más, nála rosszabb és sötétebb... Talán ebben a csarsióban, ahol öt embert nem találni arra, hogy egy igazi szót a vezír szemébe mondjon?”

A garázdálkodás, a randalírozás metaforája is a vezír elefántjának históriája, s jellemző módon Andrić erről éppen a háború után ír!

A bosnyák világot ábrázoló kisebb terjedelmű alkotásai közül az *Elátkozott udvar* című 1954-ben megjelent kisregénye magasodik ki. Megjelenése után a kritika nyomban és egyöntetűen remekműnek és a háború utáni jugoszláv próza legjelentősebb alkotásának tartotta. Könyvek bogozták „üzeneteit” és nagyszámú interpretáció a filozófust próbálta tetten érni a szövegben, mert egy új s balkáni Franz Kafka híres regényére emlékeztető művet láttak Andrić alkotásában.

A regény keletkezéstörténetének főbb adatait maga az író közölte. Tudjuk tehát, hogy 1928-1929-ben kezdte írni madridi szállodák cégjeles papírján, spanyolországi diplomáciai szolgálatának hónapjaiban, majd 1952 áprilisában vette elő újra a kéziratot, s fejezte be művét 1954 áprilisában olyan módon, hogy körülbelül kétszázötven oldalnyi kéziratból húzta ki az összes szerelmi jelenetet a főhős Dzsem és egy francia nő között s így a boldogtalan szultánjelölt

története epizóddá degradálódott. Elállt az eredeti gondolt címtől, a Dzsemtől is, és börtönbeszélgetések regényévé avatta az *Elátkozott udvart*.

A kisregény karakterének minősítésében azonban nincs egyetértés az Andrić-irodalomban. Nevezik olyan műnek, amely a novella és a regény határán van; mondják „portré-regénynek” is, de - emlékeztetnek - Andrić egyetlen művét sem minősítette regénynek, s az *Elátkozott udvart* legalkalmasabb lenne *históriának* nevezni. A szerb kritika hangsúlyozta a mű abszurdba hajló jellegét, hiszen Andrić azt hirdette benne, hogy minden megoldás a megoldás lehetlenségét példázza, és az abból fakadó kérdések néhány „kitűnő elbeszélői látomásban” formálódnak meg. Tehát van benne „metafizikai pusztaság és individuális reménytelenség” is. Van olyan értelmező, aki a jelentésrétegek jelképességét méltatta, mondván, hogy az isztambuli börtön realitása fölött ott van egy totalitárius állami intézményrendszer allegorikus-szimbolikus képe, és minden részlete a talányosnak a határán áll. Egyik legjobb ismerője úgy tudja, hogy az *Elátkozott udvar* „elbeszélés az elbeszélésről”, mert Andrić a mese és az elbeszélés formáit védelmezi. Szól eszerint a kisregény arról, is hogy Petar páterrel együtt a mese délibábja megmutatja Kamilnak és Kamil révén Dzsem hercegnek a sorsképét is.

Kamil története a kitűnő mesélő Petar páter örökségének a része. Igaz, ezt nem tudják a páter szerzetestestvérei leltárba venni, mint ahogyan rendre felírták szerszámaikat, mert többek között kitűnő és híres órásmester is volt. A *mese* ott van annak az anonim fiatalembernek a tudatában, aki a szerzetesnek élete utolsó napjaiban a hallgatója volt. Az ő emlékezetében Petar páter szépen tudott mesélni, legszebben arról az isztambuli két hónapról, amit a hírhedt „Elátkozott udvarban”, a főváros gyűjtőfogházában töltött, s ahonnan Akrába száműzték. A kisregény kerettörténete is a meséről szól: a vizsgálati fogságban töltött két hónapról. Nem volt az egyenletes, jól megkomponált mesemondás, mert ismételte önmagát, majd előresietett a történetmondásban, hézagokat hagyott a történet menetében. „Úgy beszélt - írja Andrić -, mint akinek szemében az időnek immár nincs jelentősége, s azért másnak az életében sem tulajdonít sem az időnek, sem az idő természetes folyásának valami nagy fontosságot.” A kitűnő óraszakértő bánik így az idővel! Andrić több ízben is az elbeszélés, az előadás, a mesélés szaggatottságát, logikátlanságait, vázlatosságát hangsúlyozza, amikor Petar páter elbeszélő modorát jellemzi. A reprodukció mindig szegényesebb, mint a vérbő mese, teljessége pedig az író vágyálma.

Ilyen módon válik nyilvánvalóvá, hogy a kisregény valódi hőse Kamil, a Szmirnából származó, az „elátkozott udvar”-ba zárt fiatalember, akinek identifikációig vállalt ideálja Dzsem herceg. Két világ közt imbolygó, „olyan mintha valóban török is volna, meg nem is, de hogy boldogtalan, az bizonyos”. Apja Tahir pasa, a gazdag szmirnai kereskedő, anyja görög nő, maga a sehova sem tartozás állapotában éli a gazdag ifjú életét, és a történelem tanulmányozásának szenteli idejét. Dzsem herceg története érdekeli, mert Dzsem herceg helyzete időszerűnek látszik Kamil idejében is.

Dzsem története Mátyás király révén a magyar történelem ismerőit is foglalkoztatta, és Andrić a történelemkönyvekben olvasható élettörténetét mondja el. 1481-ben váratlanul meghal II. Mohamed szultán. A trónt idősebb fia, Bajazid szerzi meg, de Dzsem is a trónra vágyik. Menekülnie kell testvére elől, Bajazid nagy összeget fizet a Dzsemet fogságban tartó Johannita-rendnek, de VIII. Ince pápa éppenúgy, mint Mátyás király, meg akarja szerezni a török trónkövetelőt. Közben Dzsem meghal és 1499-ben Bajazid Burzában ünnepélyesen eltemetteti. Kamil történetmondása segítségével a két világ között vergődő ember lelkisége bontakozik ki. Andrić művének elemzői felsorakoztatták mind a görög mitológiában, mind a délszláv népköltészetben, de a szerb történelemben fellelhető párhuzamokat is. Minden biztonnyal Andrićban is felmerült Sándor király és testvére, a hatalomból kicsöppent Đorđe

esete. Ez a kisregény „örök” síkja, ám ide tartozik a mű bölcselmi „üzenete” is, de már nem Dzsem, hanem a vele azonosuló Kamil történetében. A vétek fogalmának meghatározását találjuk itt. A vétek, hirdeti Andrić az *Elátkozott udvarban*, abban van, hogy az embert olyan helyzetbe hozzák, hogy vallattathassák.

A vallatásnak a színtere pedig az „elátkozott udvar”, a gyűjtőfogház: egy szabálytalan alakú földszintes és emeletes épületek határolta térség, a legkülönbözőbb fajok és népek, s tegyük hozzá bűnök vásártere, amely esténként elnémul, és a zajongása a túlszűfolt szobákban folytatódik. A világ elidegenült, sötét látványa ez az Udvar egyúttal a bezártságnak valami „ördögi szigete”, hiszen a városból semmit sem lehet látni onnan, és nem jut a bezártak fülébe az élet egyetlen hangja sem. Az „elátkozott udvar” gyorsan és észrevétlenül megtöri az embereket, hatalmába keríti őket, úgyhogy már nem is találják magukra. Elfelejtik mind azt, ami az életben történt velük, s még kevésbé gondolnak arra, ami történni fog, múlt és jövő egyetlen jelenbe, az elátkozott udvar különös és borzalmas életébe süllyed bele.

Az „elátkozott udvar” természetesen színpad is, amelyen megszámlálhatatlanul sok „lélektani komédia” játszódik le. A fő játékmester Latif aga, akit általában Karagöznek, Feketeszeműnek neveznek és nevében a török árnyjátékok főhőse kapja a főszerepet. Ő volt a nagy rögtönző, aki egészen az árnyjátékok szellemében cselekszik, hiszen nincsen állandó, megállapodott szövege, hanem maga a rögtönzés. Az „elátkozott udvar” játékmestere „minden egyes esetben, minden meggyanúsított személlyel különleges játékot játszott, szemérmetlenül és kíméletlenül, anélkül, hogy a másik embert vagy akár magát is tiszteletben tartotta volna”. Ő a mechanikus fátum az Udvarban, akinek egyetlen célja a beismerés kicsikarása mindenáron, a beismerés bandzsál szemében az „egyetlen többé-kevésbé szilárd pont”, aminek alapján a bűnös elnyeri büntetését.

Az Andrić-kutatók a reneszánsz idején élt Guicciardini tanítványát látják Andrićban, aki a háború alatt olvasta és fordította az olasz író művét és az ő hatása alatt látott „körforgást a történelemben”. A regény szerkezetében is felfedezni vélik a korszerűséget: kezdődik a regény a kolostori cella és a temető, benne Petar atya sírdombjának a képével, majd Petar pátert jeleníti meg a börtönben, ahol fellép Kamil s Haim, de úgy, hogy Haim mesél Kamilról, Kamil pedig Dzsem hercegről, aki a regény központjában van, majd ismét Kamil, azután Haim, végül pedig ismét Petar páter lesz jelen. A mű magyarázó szerint kétszer kell minden történettel foglalkozni: induláskor és visszatéréskor. Csak Dzsem herceg története áll magányosan a regény középpontjában.

Az *Elátkozott udvar* írása közben Andrić természetesen nem maradt hűtlen a Bosznia-témához. Dzsem herceg apja, az a II. Mohamed szultán, aki Jajcet foglalta el, Bosznia utolsó királyát pedig lefejeztette. Ő építtette meg Szabács várát, amelyet majd Mátyás seregei Kinizsi Pál vezetésével ostromolnak. Az ő nevéhez fűződik az egész Balkán-félsziget elfoglalása - Albániától a Havasalföldig.

Az *Elátkozott udvar* megírása után nem került ki több befejezett, nagyobb alkotás Ivo Andrić tolla alól. Az *Omer pasa Lataszról* írott műve töredékben maradt.